

Регистрационный № 4188-Ж № 1, 2013 г.

Основан в 1997 году

Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор

Ә.Е. Бектұрғанов
ректор, доктор юридических наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии
Наук Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии Наук Республики Казахстан

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.н. М.К. Бисенкулов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Г.Б. Блеутаева – д.э.н., профессор
Ш.Г. Гуллыев – д.и., профессор
Р.К. Дюсембинова – д.п.н., профессор
А.Н. Нугусова – д.п.н., профессор
Н.Н. Смаил – д.м.н., профессор
Т.С.Сыдыков – д.ф.н., профессор
А.С. Бахтаулова – к.б.н., доцент
А.Ж. Рахымбеков – к.ф.м.н., доцент
К.Б. Сарбасова – к.ф.н., доцент
Н.К. Байгабатова – к.и.н., доцент

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

ӘОЖ 538.23:548.73

ФИЗИКА ПӘНІН ҚАЗАҚША ОҚУЛЫҚТАРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕСІ

А.Б. Есбосынова, Д.А. Турсынбаева, Д.Т. Тулегенова

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ, gera90385@mail.ru

Бұл жұмыста жоғарғы оқу орындарын мемлекеттік тілдегі оқулықтармен қамтамасыз етудің өзекті мәселелері қарастырылады. Алыс және жақын шетел ғалымдарының еңбектеріне талдау жасай отырып электрондық оқу басылымдарын жасау тәжірибелерін зерттеу. Электрондық оқу ресурстарына қойылатын талаптар кешеніне талдау жасау технологиясының пайдалану әдістемесін ұсыну.

В данной работе рассматриваются актуальные проблемы обеспечения учебников на государственном языке в высших учебных заведениях. Изучать опыт создания электронных образовательных изданий, анализируя труд ученых дальнего и ближнего зарубежья. Предложить методику анализа применения технологии к электронным образовательным ресурсам.

This paper discusses the current problems with books in the official language in higher education. Analyzing Foreigners' work research for make of practice electronic publication the textbooks. For electronically resource requirement analysis offers technologies using methods.

Тірек сөздер: электрондық оқулық, жоғарғы оқу орны, базалық оқулықтар, біліктілік, минералогия, ақпараттық технология.

Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім департаментінің мәлімдеуі бойынша - олардың жүргізген талдамасының нәтижесі жоғары оқу орындарын кітап және оқулықтармен қамтамасыз ету жайлы әлі де өз шешімін таппай тұрған өзекті мәселелердің бірі екендігін көрсетті.

Рас, елімізде ЖОО ұлттық оқулықтармен қамтамасыз ету күн тәртібінен түспей келе жатқан күрделі мәселенің бірі болып отыр. Десек те, Білім және ғылым министрлігі тарапынан тұңғыш рет ЖОО базалық қазақша оқулықтармен қамтамасыз ету шарасына қолдау көрсетуде. Мәселен, 2011 жылы алғаш рет мемлекеттік бюджеттен ЖОО үшін арнайы базалық оқулықтарды шығару мақсатында 137,7 млн. теңге көлемінде қаражат бөлініп, соның нәтижесінде, ЖОО-ға арналған 130 базалық оқулық жарық көрген. Мемлекеттік тапсырысты орындау жұмысына 27 ЖОО-дан 291 автор атсалысып, кітаптар еліміздің 95 ЖОО-сына, сонымен қатар, ғылыми кітапханаларға таратылған[1].

Қазақстан жоғары оқу орындарын оқулықпен қамтамасыз ету жөнінде дәстүрлі VII Республикалық конференциясына қатысқан Білім және ғылым вице-министрі

Мұрат Орынханов елімізде қазақ тілінде оқитын студенттердің саны жылма-жыл көбеюіне орай қазақ тіліндегі оқулықтардың да қажеттілігі артып отырғанын, мәселен, бүгінде ЖОО-да білім алып жүрген 629 мың студенттің 52 пайызы мемлекеттік тілде білім алатынын, алдағы уақытта бұл сан 70 пайызға дейін жетеді деген жорамал барын, демек, ЖОО-ға енгізілген кредиттік технология, Болон үдерісінің талаптарына сай қазақ тіліндегі оқулықтардың сапасы, көлемі жағынан сол стандарттарға сай болуы қажеттігін алға тартты.

Тарихымызда тұңғыш рет Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тарапынан жоғары оқу орындарын базалық қазақша оқулықтармен қамтамасыз ету шарасына қолдау көрсетіліп отыр. Осының арқасында техника, жаратылыстану-ғылыми және экономика салалары бойынша жоғары оқу орындарына арналған 130 базалық оқулық жарық көрді. Мемлекеттік тапсырысты орындау жұмысына 27 жоғары оқу орнынан 291 автор ат салысты [2]. Мысалы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінен – 35 автор, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университетінен – 20, Абай атындағы

Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінен – 13, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінен -16, Т.Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университетінен – 13, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінен – 7 және т.б. қатысты.

2012 жылы мемлекеттік бюджеттен жоғары оқу орындарына арналған базалық оқулықтар және шетел авторларының оқулықтарын қазақ тіліне аударуға 200 млн теңге бөлінді. Бұл жоғары оқу орындарына арналған 75 базалық оқулықтар мен шетелдің ең үздік авторларының 15 басылымын аударуға жоспар құруға мүмкіндік берді. 2012 жылы мемлекеттік тапсырысты орындауға 36 аудармашы және 27 жоғары оқу орнынан 110 автор қатысуда. Мемлекеттік тілге АҚШ, Ұлыбритания, Италия, Ресей сияқты елдер авторларының оқулықтары нанотехнология, биотехнология, музыка, философия, минералогия, ақпараттық технология, дизайн мен архитектура, т.б. пәндері бойынша аударылатын болады.

Бұл әрине, жоғары оқу орындарының толық оқулықпен қамтылуын шешіп отырған жоқ.

Жоғары оқу орындарын қазақша оқулықтармен қамтамасыз етудің басты шешімі – электронды оқулық деп білеміз. Себебі, жоғарыда айтып өткендей, жоғары оқу орындарынан шығарылған оқулықтарды сатып алуда қиындықтар туындайды, құнды және ғылыми кітаптары аз таралыммен шығарылады, кітап нарығында қазақ тілді оқулықтары тапшы, қазақша оқулықтар дайындауда жазу, аударумен айналысатын бірегей орталық жоқ және т.с.с. мәселелер қазақ бөлімдерінің студенттеріне керекті оқулығын қолына алу өте қиынға соқтырады немесе тіпті қол жетімсіз болуы да мүмкін.

Неге электронды оқулық? Электронды оқулықтың басып шығарылатын оқулықпен ұқсастығы:

- мәтіні;
- мазмұны мен көркемдік безендірілу сапасы;
- баспаға дейінгі жазылуы;
- берер пайдасы, айырмашылығы;
- шығарылу тиражына шектеу жоқ;
- қазақша оқулықтар дайындауда жазу, аударумен айналысатын арнайы орталықтың қажеті жоқ, себебі, электронды оқулықты оқытушы жазады;
- парақтар жыртылып, беттеріне сурет салынып қасиеті кетпейді;
- өзінмен алып жүру ыңғайлы;
- электронды күйде де, басып шығарып та қолдануға болады;
- іздеу функциясы – электронды оқулықтардың ең тиімді жері, мысалы, айталық әлдекімге сүйеніп мақала, әлде пікір жазып жатырсыз. Оқығаныңыз белгілі де қай жерінен оқығаныңыз есіңізден шығып кеткен. Сонда қалай табасыз? Саусақты сулап жіберіп парақтап па? Жалпы алғанда, ақпараттандыру саласы толығымен іздеудің қажеттілігіне негізделген десе де болады;

- «...Тізбек тұйықталған кезде a1-d1 тізбегіне айнымалы импульс беріліп, R релесін іске қосады. Реле R қуатты рычагпен M қозғалтқышының шкивін рельс бойымен жылжытып, алмас араның кескіштерінің арасындағы саңылау жаңа мәнге ие болады...» Мұны елестету енді қиындау. Оның үстіне мектепті кеше тәмамдаған жасөспірім болсаң. Оның үстіне аталмыш агрегаттың атауын өмірінде бірінші рет естіп тұрсаң. Міне дәл осы жерде электронды оқу құралдарының көмегі айтарлықтай: жабдықтың анимация түрінде берілген образы өз саласы бойынша ең қажетті деген дайындығы ғана бар оқырманға тайға таңба басқандай түсінікті бола қояды! Электронды оқулықтар арқасында алғаш рет ұстаған агрегаттың кәсібиден кем соқпайтын біліктілікпен алып кеткендер бар [3];

- қазір электронды нұсқадағы кітаптардан үзінді келтіру жиілігі айтарлықтай артып отыр. Ал үзінді келтіру жиілігі – ғалымның танымалдығы мен беделін арттыратын негізгі көрсеткіштердің бірі. Ол түсінікті де: қажетін кітапхананың сөрелерін ақтарып іздегеннен гөрі енжарлау ұрпақ компьютерден іздеуге бейім;

- ақпарат тасымалдағыштар қағазға қарағанда 200-300 есе арзан;
- ақпарат тасқыны мол қоғамның өзгеруіне байланысты электронды оқулықтарды көп шығынсыз өзгертуге болады.

Қазақстан жоғары оқу орындарын оқулықпен қамтамасыз ету жөнінде дәстүрлі VII Республикалық конференциясына қатысушылар өз кезегінде ЖОО-ға арналған электрондық оқу құралдарын әзірлеу, оларды пайдалану, т.б. мәселелер бойынша ойларын орта салып, тәжірибе алмасты.

Бұл деген, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі студенттердің электронды оқулықтарды қолдануларын қолдайды және қолдануға кеңес береді [4].

Осыған орай, егер Жоғары оқу орнының профессоры, доцент және аға оқытушысының жеке оқу жоспарына бір және одан да көп, лауазымына сәйкесінше, электронды оқулық немесе оқу құралын жазу жүктелсе, алға қойылған мәселе біраз шешімін табар ма еді, сірә?

Ендігі мәселе, авторлардың электронды оқулық жазуға қызығушылығын тудыру. Бұл жерде электронды оқулық деп кітаптың қу көшірмесін айтып отырған жоқпыз. Электронды кітап – мультимедиалық мүмкіндіктердің тоғысатын тұсы болғандықтан, оның программа іспеттес нұсқасын айтып отырмыз. Электронды оқулық жасау қағаз кітап шығаруға қарағанда, институционалды үрдіс: бірнеше маманның тек осы ағымдағы жасағалы отырған кітап туралы ғана ойлауына тура келеді. Атап айтқанда, ең қарапайым электронды кітап шығарудың өзіне кем дегенде ғылыми редактордан, программистен және көркемдеуші-дизайнерден тұратын топ қажет сияқты, бірақ қазіргі заман ғалымдары оны да тез игеріп алады деп айтсақ қателеспейміз, тек қажетті жағдай жасап берсе болғаны. Яғни, Жоғары оқу орны оқытушысының жеке оқу жоспарында электронды оқулық жазуға белгілі бір сағат (кредит) берілсе, А.Байтұрсынов атындағы «Саңлақ автор» медалі сияқты арнайы қолдаулар болып жатса, электронды оқулық жазып шығару баспа оқулықтарын жазып шығару үстемдігіне ие болса, оқулық авторлары қажетті әрі сапалы электронды оқулықтар жазудан бас тартпайды деп ойлаймын.

Сол сияқты электронды оқулық авторларына да ынталандырып, сапалы әрі құнды қазақша электронды оқулықтарға қол жеткізуге болады деген пікір білдіреміз. Физика пәнін қазақ тілінде электронды оқулықтармен қамтамасыз ету арқылы білімгерлердің физикалық құбылыстарды, заңдылықтарды бейне материалдар арқылы жеңілдірек және тиімді қабылдауларына үлкен үлес қосамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ зиялыларының баспа ісін ұйымдастырудағы ролі // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. - Тарих сериясы. – 2006. – №1 (40). – 85–87-бб.
2. Қазақстандағы ғылыми кітаптар мен мектеп оқу құралдарының жарық көруі // «Орталық Азия және Қазақстан: түркі өркениетінің бастауы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектері. – Тараз, 25–56 мамыр 2006 ж. – Тараз: МемПИ, 2006. – Т.2. – 247–250-бб.
3. Есназарова А, Үсенов С «Білім беру электрондық оқу басылымдарын қалыптастырудың тәжірибесі мен өзекті мәселелері»//«Білім саласындағы инновациялық ақпараттық–педагогикалық технологиялар» жаңашыл педагогтардың 3 –ші форумы. 293-297 б, Шымкент 2012.
4. Есназарова А, Сауытбаева Г. «Ақпараттық технологиялар - білім беру кеңістігінде»//«Білім саласындағы инновациялық ақпараттық–педагогикалық технологиялар» жаңашыл педагогтардың 3 –ші форумы. 129-133б, Шымкент 2012.

УДК 917.926

СУЩЕСТВЕННО НЕЛИНЕЙНЫЕ КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ, ОБЛАДАЮЩИЕ ЯВЛЕНИЯМИ НАЧАЛЬНОГО СКАЧКА

Д.Н. Нургабыл, А. Калибай

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Жұмыста шекааралық есеп шешімінің және оның туындысының асимптотикалық бағамы туралы теорема дәлелденген. Бастапқы мәндегә секіріс құбылысы анықталған.

В данной работе доказана теорема об асимптотических оценках решения и его производных. Определены начальные скачки.

In work is considered the theorem about asymptotically estimations of solution and its derivatives. Determined initial jumps.

Ключевые слова: асимптотика, краевые задачи, начальные скачки, асимптотические оценки.

1. Постановка задачи. Класс сингулярно возмущенных краевых задач, для которых характерно наличие явления начального скачка исследованы в [1-5]. Однако в этих работах рассмотрены сингулярно возмущенные дифференциальные уравнения, удовлетворяющие известным условиям С.Н. Бернштейна [6]. Следовательно, краевые задачи для обыкновенных дифференциальных уравнений, правые части которых не удовлетворяют условиям С.Н.Бернштейна, требует дополнительного математического исследования. Рассмотрим следующее обыкновенное дифференциальное уравнение с малым параметром при старшей производной

$$\varepsilon \frac{d^2x}{dy^2} = \left(\frac{dx}{dy}\right)^2 f_1(x; y) + \left(\frac{dx}{dy}\right)^3 g_1(x; y) = P(y, x, x') \quad (1)$$

с краевыми условиями

$$x(\alpha; \varepsilon) = a, \quad x(\beta; \varepsilon) = b \quad (2)$$

где a и b – некоторые известные величины, $\varepsilon > 0$ – малый параметр. Очевидно, что представление $P(y, x, z) = O(z)^3$ при $z \rightarrow \infty$ указывает на то, что правая часть уравнения (1) не удовлетворяет условиям С.Н.Бернштейна [6]. Тогда известно, что краевая задача (1), (2) для произвольных a, b, α и β неразрешима в $C^2(A, B)$ при $\varepsilon > 0$.

Наша задача определить при каких значениях a, b, α и β краевая задача (1), (2) будет разрешима при достаточно малых $\varepsilon > 0$, исследовать вопросы предельного перехода решения возмущенной задачи при $\varepsilon \rightarrow 0$ к решению невозмущенной задачи.

Предположим, что выполнены следующие условия:

Пусть функции $f_1(x; y), g_1(x; y)$ достаточно гладкие функции в области

$$D = \{x, y: -\infty < x, y < +\infty\};$$

Пусть вырожденная задача

$$f_1(x; y) + \frac{dx}{dy} g_1(x; y) = 0, \quad x(\beta) = b, \quad (3)$$

на отрезке $\alpha \leq y \leq \beta$ имеет единственное решение $x(y)$;

Существуют постоянные $\gamma_i > 0$, $i = \overline{1;4}$ такие, что

$$0 < \gamma_1 < f_1(x(y), y) < \gamma_2, \quad 0 < \gamma_3 < -g_1(x(y), y) < \gamma_4, \quad \alpha \leq y \leq \beta. \quad (4)$$

Для исследования вопросов существования, единственности и предельного перехода в (1),(2) примем x в качестве независимой переменной, а $y = y(x)$. Тогда задача (1),(2) примет вид

$$\varepsilon \frac{d^2 y}{dx^2} = \frac{dy}{dx} f(x; y) + g(x; y), \quad (5)$$

$$y(a; \varepsilon) = \alpha, \quad y(b; \varepsilon) = \beta, \quad (6)$$

где $f(x; y) = -f_1(x; y)$; $g(x; y) = -g_1(x; y)$.

В силу условия II и III, вырожденная задача

$$\frac{dy}{dx} f(x; y) + g(x; y) = 0, \quad y(b) = \beta \quad (7)$$

на отрезке $a \leq x \leq b$ имеет единственное решение $\bar{y}(x)$.

2. Асимптотическое разложение решения вспомогательной задачи. С целью исследования асимптотического поведения и построения асимптотики решения задачи (5), (6) предварительно рассмотрим следующую задачу Коши:

$$\varepsilon \frac{d^2 y}{dx^2} = \frac{dy}{dx} f(x; y) + g(x; y), \quad (8)$$

$$y(a; \varepsilon) = \alpha, \quad y'(a; \varepsilon) = \frac{c(\varepsilon)}{\varepsilon}, \quad (9)$$

где $c(\varepsilon)$ - представимо в виде асимптотического ряда $c(\varepsilon) = c_0(\varepsilon) + \varepsilon c_1(\varepsilon) + \dots$, c_k -неизвестные параметры, которые определяется так, чтобы решение задачи (8),(9) удовлетворяло краевым условиям (6).

Произведем замену $\varepsilon \frac{dy}{dx} = z$. Тогда в новых переменных уравнение (8) с начальными условиями (9) можно записать в виде

$$\varepsilon \frac{dz}{dx} = f(x; y)z + \varepsilon g(x; y), \quad \varepsilon \frac{dy}{dx} = z, \quad (10)$$

$$y(a; \varepsilon) = \alpha, \quad z(a; \varepsilon) = c(\varepsilon). \quad (11)$$

Асимптотические разложение решения задачи (10), (11) будем искать в виде ряда [4,5]:

$$z = z_0(x, \varepsilon) + v_0(\tau, \varepsilon) + \varepsilon(z_1(x, \varepsilon) + v_1(\tau, \varepsilon)) + \dots, \quad \tau = \frac{x}{\varepsilon}, \quad (12)$$

$$y = y_0(x, \varepsilon) + u_0(\tau, \varepsilon) + \varepsilon(y_1(x, \varepsilon) + u_1(\tau, \varepsilon)) + \dots, \quad \tau = \frac{x}{\varepsilon}. \quad (13)$$

Подставляя (12) и (13) в (10), (11) и разлагая правые части системы (10) в ряды по степеням ε , получим последовательность задач для определения коэффициентов разложения (12), (13).

Теорема 1. Пусть выполнены условия I-III, тогда при достаточно малых $\varepsilon > 0$ задача (10),(11) (или то же самое и задача (8),(9)) при $a \leq x \leq b$ имеет единственное решение $z(x, \varepsilon), y(x, \varepsilon)$, причем это решение допускает следующее асимптотическое представление:

$$\begin{aligned} z(x, \varepsilon) &= \sum_{k=0}^N \varepsilon^k (\bar{z}_k(x, \varepsilon) + v_k(\tau, \varepsilon)) + s_1(x, \varepsilon), \\ y(x, \varepsilon) &= \sum_{k=0}^N \varepsilon^k (\bar{y}_k(x, \varepsilon) + \Pi_k(\tau, \varepsilon)) + s_2(x, \varepsilon), \end{aligned} \quad (14)$$

где функции $v_k(\tau, \varepsilon), \Pi_k(\tau, \varepsilon), s_i(x, \varepsilon), i = 1, 2$ удовлетворяют неравенствам

$$\begin{aligned} |\Pi_k(\tau, \varepsilon)| &\leq K \cdot e^{-\bar{\nu}\tau}, |v_k(\tau, \varepsilon)| \leq K \cdot e^{-\bar{\nu}\tau}, \quad \tau \geq 0, \\ |s_1(x, \varepsilon)| &\leq K \cdot \varepsilon^{N+1}, |s_2(x, \varepsilon)| \leq K \cdot \varepsilon^{N+1}. \end{aligned}$$

где $k \geq 1; K, \bar{\nu}$ - постоянные величины.

Доказательство проводится методом интегральных уравнений.

3. Асимптотика решения краевой задачи. Рассмотрим краевую задачу (1),(2). Как уже показано, вспомогательная задача (8),(9) имеет единственное решение $y(x, c, \varepsilon)$. Выберем теперь параметр c так, чтобы $y(x, c, \varepsilon)$ удовлетворяло краевым условиям (2). Это приводит к следующему уравнению относительно c :

$$y(b, c, \varepsilon) = \beta. \quad (15)$$

Докажем, что уравнение (15) разрешима относительно c . Точка c_0^0 из (17) удовлетворяет уравнению (29) с точностью $O(\varepsilon^\sigma)$:

$$y(b, c_0^0, \varepsilon) = \beta + O(\varepsilon^\sigma).$$

Можно убедиться, что $\frac{dy(b, c_0, \varepsilon)}{dc_0} \neq 0$. Тогда, в достаточно малой окрестности точки c_0^0 найдется единственная точка $c(\varepsilon)$ такая, что будет иметь место

$$y(a, c(\varepsilon), \varepsilon) = \alpha, \quad y(b, c(\varepsilon), \varepsilon) = \beta.$$

Теорема 2. Пусть выполнены условия I-IV. Тогда в некоторой малой окрестности точки $c = c_0^0$ существует единственная точка $c = c(\varepsilon)$ такая, что решение $y(x, c(\varepsilon), \varepsilon)$ задачи (8),(9) является единственным решением $y(x, \varepsilon)$ краевой задачи (5),(6) и для решения $y(x, \varepsilon)$ краевой задачи (5),(6) имеет место представления (23) и (28).

Рассмотрим исходную краевую задачу (1),(2). Из теорем 1-3 следует, существования и единственность решения $x(y, \varepsilon)$ задачи (1), (2) и, что решение $x(y, \varepsilon)$ задачи (1), (2) из малой окрестности прямой $x = a$ медленно попадает в малую окрестность вырожденного решения $\bar{x}(y)$ задачи (3). Таким образом, предельный переход

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(y, \varepsilon) = \bar{x}(y), \quad a < y \leq b$$

имеет место только в том случае, если параметры c_0^0 , α и $\bar{y}(\alpha)$ связаны между собой формулой:

$$c_0^0 = - \int_{\alpha}^{\bar{y}(\alpha)} f(a; y) dy.$$

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вишик М.И., Люстерник Л.А. О начальном скачке для нелинейных дифференциальных уравнений, содержащих малый параметр // ДАН СССР. -1960. -Т. 132, №6. –С. 1242-1245.
2. Касымов К.А. Об асимптотике решения задачи Коши с большими начальными условиями для нелинейных обыкновенных дифференциальных уравнений, содержащих малый параметр // УМН. -1962. -Т.17, №5. -С. 187-188.
3. Жакупов Ж.Н. Асимптотическое поведение решений краевой задачи для некоторого класса систем нелинейных уравнений, содержащих малый параметр // Изв. АН КазССР, сер. физ.-мат. наук. - 1971.- № 5. -С. 42-49.
4. Нургабылов Д.Н. Асимптотическое разложение решения краевой задачи с внутренним начальным скачком для нелинейных систем дифференциальных уравнений // Изв. АН КазССР, сер. физ.- мат. -1984, -№3. -С.62-65.
5. Нургабыл Д.Н. О сингулярно возмущенной краевой задаче с начальными скачками. // Тезисы докладов международной конференции «Актуальные проблемы современной математики, информатики и механики-II». -Алматы, -2011. -С. 90-91.
6. Бернштейн С.Н. Sur les equations du calculi des variations // Ann. Ec. Norm. 29 (1912), 431-485.

ӘОК 517. 95

**ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ САНДЫҚ ӘДІСТЕР
КӨМЕГІМЕН ШЕШУ**

Ж. Нысамбаев

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы
zhenipaldy_45@mail.ru*

Қарастырылып отырған жұмыста жай дифференциалдық теңдеулерді шешуді айырымдық схемаларға келтіру арқылы жуықтап шешу мәселелері қарастырылған.

В предлагаемой работе рассматриваются вопросы приближенного решения обыкновенных дифференциальных уравнений с помощью разностных схем

In this paper considered the problems of approximate solutions of ordinary differential equations using finite difference schemes

Кілттік сөздер: дифференциалдық теңдеулер, қосымша шарттар, айырымдық схема, аппроксимация

Бұл жұмыста біз бірінші және екінші ретті жай дифференциалдық теңдеулерді жуықтап шешу мәселелеріне тоқталамыз. Кез-келген дифференциалдық теңдеуді аналитикалық әдіспен шешу мүмкін болмайтынын білеміз. Сондықтан көптеген дифференциалдық теңдеулерді сандық әдістер көмегімен жуықтап шешу қажет болады. Бұл жерде бірінші ретті теңдеулер үшін Коши есебінің шешімін, ал екінші ретті теңдеулер үшін шектік есептерді шешу мәселелерін қарастырамыз. Теңдеудің шешімін табуға қойылатын қосымша

шарттардың берілу тәсілдеріне қарай шешімді табудың екі түрлі есебі қойылады, олар Коши есебі және шектік есеп [1] деп аталады. Қосымша шарттар ретінде ізделінді функция мен оның туындыларының тәуелсіз айнымалының белгілі бір мәндеріндегі мәні алынады.

Егер қажетті шарттар тәуелсіз айнымалының бір ғана нүктесінде берілсе, ондай есеп Коши есебі деп аталады. Коши есебіндегі қосымша шарттар бастапқы шарттар деп аталады, ал олар берілетін $x = x_0$ нүктесі бастапқы нүкте деп аталады.

Егер қосымша шарттар бір нүктеден басқа нүктелерге берілсе, яғни тәуелсіз айнымалының әртүрлі мәндерінде берілсе, онда ондай есеп *шектік есеп* деп аталатыны белгілі. Мұндағы қосымша шарттар дифференциалдық теңдеудің шешімінің шекаралары болып табылатын $x = a$ және $x = b$ нүктелерінде беріледі.

Дифференциалдық теңдеулерді шешудің графикалық, аналитикалық әдістерімен бірге жуықтап шешу әдістері де қолданылады.

Жуықтап шешу әдістеріне берілген теңдеуді ондағы кейбір мүшелерді негіздей отырып қарастырмайтындай етіп қарапайымдату, сол сияқты ізделінді функциялар класын арнайы түрде таңдауды пайдаланады. Мысал үшін, кейбір инженерлік есептерге шешімді екі құраушының қосындысы түрінде іздеуге тура келеді, олардың біріншісі негізгі шешім, ал екіншісі квадратын ескеруге болатын аз қосымша (ауытқу).

Теңдеулерді жуықтап шешуге қарастыратын есепте шешімді берілген параметр бойынша қатарға жіктеу де қолданылады. Осындай әдістердің тобына қарастырылмайтын құбылыстың шектік көрінісін сипаттайтын асимптотикалық әдіс те жатады.

Бұл жерде біз қазіргі заманда дифференциалдық теңдеулер арқылы сипатталатын ғылыми - техникалық есептерді зерттеуде негізгі инструмент болып табылатын сандық әдістерді қарастырамыз [2]. Сонымен бірге осы әдістердің жылдам есептеулер жүргізетінін және өте үлкен оперативтік жады бар ЭЕМ- дерді қолданғанда тиімді болатынын айта кету керек.

Дифференциалдық теңдеулерді шешуге кең тараған және әмбебап әдіс – шекті айырымдар әдісі. Оның мәні төмендегідей: аргументтің үздіксіз өзгеретін облысы (мысалы, кесінді) түйіндерден алатын нүктелердің дискретті жиынымен айырбасталады. Бұл түйіндер айырымдық тор құрастырады. Үздіксіз аргументтің ізделінді функциясы берілген тордағы дискретті аргументтің функциясымен айырбасталады. Берілген дифференциалдық теңдеу торлық функцияға қатысты айырымдық теңдеумен айырбасталады. Мұнда теңдеуге енетін туындылар үшін сәйкес түрдегі шекті-айырымдылық қатынастар пайдаланылады. Дифференциалдық теңдеулерді айырымдық теңдеулермен айырбастау оны торда аппроксимациялау (немесе айырымдық аппроксимация) деп аталады. Осылайша дифференциалдық теңдеуді шешу торлық функциясының тор түйіндеріндегі мәндерін табуға әкеліп соғады.

Енді айырымдық әдістер және олардың кейбір қасиеттерін келтіре кетейік. Әдетте айырымдық схемалар әдісінде жазба ықшамды болу үшін дифференциалдық теңдеулер, бастапқы және шектік шарттар операторлық деп аталатын символдық түрде жазылады. Мысал үшін:

$$y' = f(x), y'' = f(x), y'' - k^2 x = f(x)$$

теңдеулердің кез-келгенін $LY = F(x)$ түрде жазуға болады. Мұндағы L – дифференциалдау операцияларын қамтитын дифференциалдық оператор: әртүрлі дифференциалдық теңдеулер үшін оның мәні де әртүрлі.

Аргументтің өзгеру облысын G арқылы белгілеуге болады, яғни $x \in G$. Дербес жағдайда дифференциалдық теңдеулерді шешкенде G облысын $[a, b]$ кесіндісі, $x > 0$ (немесе $t > 0$) жарты ось т.с.с. деп есептеуге болады. Шекарадағы қосымша шарттарды да осылайша операторлық түрде жазуға болады.

Сөйтіп, бастапқы және шектік шарттармен берілген дифференциалдық теңдеуді:

$$LY = F(x), x \in G \tag{1}$$

$$LY = \Phi(x), \quad x \in \Gamma \quad (2)$$

түрдегі дифференциалдық есеп деп аталатын түрде жазуға болады, мұндағы L – бастапқы немесе шектік шарттар операторы, ал Γ – қарастырылатын облыстың шекарасы. Шектік айырымдар әдісінде (1) дифференциалдық теңдеу мен ондағы туындылар сәйкес түрдегі шекті-айырымдық теңдеумен айырбасталады [2]. Бұл жерде G облысында қадамы тұрақты h деп есептелетін тор енгізіледі. x_0, x_1, \dots түйіндер жиынтығын g_h арқылы белгілейміз.

Ізделінді y функция-сының мәндері айырымдық теңдеудің шешімі болатын y_h торлық функциясының мәндерімен айырбасталады. Ізделінді функция мен торлық функцияны олардың айырмашылығын көрсету үшін сәйкес түрде Y және y арқылы белгілейміз. Мұндағы Y үздіксіз өзгертін аргумент x тің функциясы, ал y – дискретті $g_h = \{x_i\}$

($i=0, 1, \dots$) жиында анықталған дискретті торлық функция. Тордың түйіндерінде Y_i мәндерді қабылдайтын торлық функцияны i аргументінің функциясы деп есептеуге болады.

Осылайша (1) дифференциалдық теңдеу:

$$L_h y_h = f_h, \quad x \in g_h \quad (3)$$

операторлық түрде жазылатын айырымдық теңдеумен айырбасталады, мұндағы L_h дифференциалдық операторды аппроксимациялайтын айырымдық оператор. x нүктесіндегі аппроксимацияның қателігі

$$\varepsilon(x) = O(h^k).$$

Осы жағдайда x нүктесінде k - ретті аппроксимация бар деп есептеледі.

(2) айырымдық теңдеудегі h индекс қадамның шамасы айырымдық есептің параметрі болатынын білдіреді. Сондықтан (3)-ті h параметрден тәуелді болатын бүтін бір айырымдық теңдеулер жиынтығы деп қарастыруға болады.

Дифференциалдық теңдеулерді шешкенде әдетте қателікті бір ғана нүктеде емес, барлық g_k торда, яғни x_0, x_1, \dots нүктелерде бағалаға тура келеді. Тордағы ε_h аппроксимацияның қателігі ретінде түйіндердегі аппроксимацияға байланысты белгілі бір шаманы алуға болады:

мысалы

$$\varepsilon_h = \max_i |\varepsilon(x_i)| \quad \text{немесе} \quad \varepsilon_h = [\sum \varepsilon^2(x_i)]^{1/2}$$

Бұл жағдайда егер $\varepsilon = O(h^k)$ болса, L_h торда k - ретті аппроксимацияға ие болады.

(1) дифференциалдық теңдеудің (2) аппроксимациясымен бірге шекарадағы қосымша шарттарды да аппроксимациялау керек. Ол шарттар

$$l_h y_h = \varphi_h \quad x \in \gamma_h \quad (4)$$

түрде жазылады, мұндағы γ_h - тордың шектік түйіндері, басқаша айтқанда $\gamma_h \in \tilde{A}$.

h индекс (2)-дегі сияқты шекарадағы айырымдық шарттар қадамының шамасына тәуелділігін білдіреді. Берілген дифференциалдық теңдеу мен шекарадағы қосымша шарттарды аппроксимациялайтын айырымдық теңдеулер *айырымдық схемалар* деп аталады.

x_i түйіндердегі торлық функцияның y_i мәндерін табу жуық түрде берілген дифференциалдық есептің $y(x)$ шешімін айырбастайды. Дегенмен кез-келген айырымдық

схема қанағаттанарлық шешімді бермейді, яғни алынатын торлық функцияның y_i мәндері әр уақытта жеткілікті дәлдікпен тордың түйіндеріндегі $Y(x_i)$ ізделінді функцияның мәндерін аппроксимациялай алмайды. Бұл жерде *орнықтылық, аппроксимация және жинақтылық* сияқты ұғымдар маңызды роль атқарады.

Схеманың орнықтылығы деп шешімнің кіру мәліметтерінен (теңдеулердің коэффициенттерінен, оң жақтарынан, бастапқы және шектік шарттардан) үздіксіз тәуелділігін түсінеміз. Басқаша айтқанда кіру мәліметтерінің аз ғана өзгеруіне шешімнің аз ғана өзгеруі сәйкес келеді деген сөз. Керісінше жағдайда айырымдық схема *орнықсыз* деп аталады. Практика жүзіндегі есептеулерде орнықты схемалар қолданылады, өйткені орнықсыз схемаларды пайдаланғанда, енетін мәліметтердегі қателіктер қате шешімге әкеледі. Оның үстіне ЭЕМ-дерде есептеулер жүргізгенде қателіктер дөңгелектеу негізінде кетеді, ал орнықты емес айырымдық схемаларды пайдалану осындай қателіктердің жол бергісіз түрде жинақталуына әкеліп соғады.

Кезкелген енетін мәліметтер бойынша айырымдық схеманың шешімі бар және біреу ғана болса, және схема орнықты болса, онда оны *түзетілмді* деп атаймыз.

Шекті айырымдар әдісін қолданғанда айырымдық есептің дифференциалдық есепке қаншалықты жуық болатынын білу қажет.

Ізделінді функция мен торлық функция мәндерінің тордың түйіндеріндегі мәндерінің айырмасын, яғни $\delta_h = y_h - Y_h$ айырманы қарас-тырайық. Бұдан $y_h = Y_h + \delta_h$ табамыз.

Y_h - тың осы мәнін (1), (2) айырымдық схемаға қойып

$$\begin{aligned} L_h Y_h + L_h \delta_h &= f_h, \quad x \in \mathcal{G}_h \\ l_h y_h + l_h \delta_h &= \varphi_h, \quad x \in \mathcal{Y}_h \end{aligned}$$

болатынын көреміз. Бұлардан:

$$L_h \delta_h = R_h, \quad l_h \delta_h = r_h$$

мұндағы $R_h = f_h - L_h Y_h$ айырымдық теңдеу үшін аппроксимацияның қателігі, ал $r_h = \varphi_h - l_h Y_h$ айырымдық шектік шартқа арналған аппроксимация қателігі.

Егер R_h және r_h үйлесімсіздіктердің R және r өзіндік мәндерін енгізсек (мысал үшін олардың тордағы модульдері бойынша максималь мәндерін), онда $R = O(h^k)$ және $r = O(h^k)$ мәндерінде шешім үшін аппроксимацияның реті k болады.

Осындай түрде δ_h шешімнің δ өзіндік мәнін енгіземіз. Сонда $h \rightarrow 0$ болғанда $\delta \rightarrow 0$ болса, онда айырымдық схема жинақты болады. Егер сонда $\delta \leq Mh^k$ болса, онда айырымдық схеманың дәлдігі k ретті болады немесе $O(h^k)$ жылдамдықпен жинақталады дейміз. Мұндағы $M > 0$ шама h -тан тәуелді болмайтын тұрақты шама. Оның үстіне $h > 0$ деп есептеледі, ал керісінше жағдайда көрсетілген бағалауларда $|h|$ деп алуға болады.

Айырымдық схемалар теориясында айырымдық схема орнықты және берілген дифференциалдық есепті аппроксимациялайтын болса, онда ол жинақты болады. Басқаша айтқанда айырымдық схеманың орнықтылығы мен аппроксимациясынан оның жинақтылығы шығады.

Бұл айырымдық схеманың жинақтылығы мен дәлдігін бағалаудың қиын есебін одан жеңілдірек болатын аппроксимацияның қателігі мен орнықтылығын зерттеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Матвеев. Обыкновенные дифференциальные уравнения. Наука, М.: 2003
2. Бахвалов Н.С., Жидков Н.П., Кобельков Г.М. Численные методы. Наука, М.: 2003

ВИРТУАЛЬНЫЕ ЧАСТНЫЕ СЕТИ

Д. Жаканов, магистрант
ЖГУ им. И. Жансугурова, г.Талдықорған

В данной статье рассмотрены основные способы построения виртуальных частных сетей (Virtual Private Network), а также плюсы и минусы используемых протоколов. Рассматриваемая технология VPN несомненно поможет решить ряд проблем с подключением удаленных филиалов (корпусов, офисов) к корпоративным сетям.

Бұл мақалада вертуалды жабық желілерді (Virtual Private Network) құрудың негізгі тәсілдері қарастырылды және қолданылатын протоколдардың қолайлы-қолайсыздығы анықталды. Қарастырылған VPN технологиясы, қашық филиалдарды (корпустарды немесе кеңселерді) бір желіге біріктіру үшін күмәнсіз бір қатар қиыншылықтардан сақтандырады.

This article describes basic methods for Virtual Private Networks, as well as the pros and cons of the used protocols. Regarded VPN technology will surely help solve problems of connecting remote branches (buildings, offices) to corporate networks.

Ключевые слова: VPN, закрытые сети, виртуальные сети, MSCHAP, IPSec, LT2P.

VPN (англ. *Virtual Private Network* – виртуальная частная сеть) – логическая сеть, создаваемая поверх другой сети, например Internet. Несмотря на то, что коммуникации осуществляются по публичным сетям с использованием небезопасных протоколов, за счёт шифрования создаются закрытые от посторонних каналы обмена информацией. VPN позволяет объединить, например, несколько офисов организации в единую сеть с использованием для связи между ними неподконтрольных каналов.

В последнее время в мире телекоммуникаций наблюдается повышенный интерес таким сетевым технологиям. Это обусловлено необходимостью снижения расходов на содержание корпоративных сетей за счет более дешевого подключения удаленных офисов и удаленных пользователей через сеть Internet. Действительно, при сравнении стоимости услуг по соединению нескольких сетей через Internet, например, с сетями Frame Relay можно заметить существенную разницу в стоимости. Однако необходимо отметить, что при объединении сетей через Internet, сразу же возникает вопрос о безопасности передачи данных, поэтому возникла необходимость создания механизмов позволяющих обеспечить конфиденциальность и целостность передаваемой информации. Сети, построенные на базе таких механизмов, и получили название VPN.

Кроме того, очень часто современному человеку, развивая свой бизнес, приходится много путешествовать. Это могут быть поездки в отдаленные уголки нашей страны или в страны зарубежья. Нередко людям нужен доступ к своей информации, хранящейся на их домашнем компьютере, или на компьютере фирмы. Эту проблему можно решить, организовав удалённый доступ к нему с помощью модема и телефонной линии. Использование телефонной линии имеет свои особенности. Недостатки этого решения в том, что звонок с другой страны стоит немалых денег. Есть и другое решение под названием VPN. Преимущества технологии VPN в том, что организация удалённого доступа делается не через телефонную линию, а через Internet, что намного дешевле и лучше.

По своей сути VPN обладает многими свойствами выделенной линии, однако развертывается она в пределах общедоступной сети - Интернета. С помощью методики туннелирования пакеты данных транслируются через общедоступную сеть как по обычному

двухточечному соединению. Между каждой парой «отправитель–получатель данных» устанавливается своеобразный туннель – безопасное логическое соединение, позволяющее инкапсулировать данные одного протокола в пакеты другого. Основными компонентами туннеля являются:

- инициатор
- маршрутизируемая сеть;
- туннельный коммутатор;
- один или несколько туннельных терминаторов.

Сам по себе принцип работы VPN не противоречит основным сетевым технологиям и протоколам. Например, при установлении соединения удаленного доступа клиент посылает серверу поток пакетов стандартного протокола PPP. В случае организации виртуальных выделенных линий между локальными сетями их маршрутизаторы также обмениваются пакетами PPP. Тем не менее, принципиально новым моментом является пересылка пакетов через безопасный туннель, организованный в пределах общедоступной сети.

Туннелирование позволяет организовать передачу пакетов одного протокола в логической среде, использующей другой протокол. В результате появляется возможность решить проблемы взаимодействия нескольких разнотипных сетей, начиная с необходимости обеспечения целостности и конфиденциальности передаваемых данных и заканчивая преодолением несоответствий внешних протоколов или схем адресации.

Существующая сетевая инфраструктура корпорации может быть подготовлена к использованию VPN как с помощью программного, так и с помощью аппаратного обеспечения. Организацию виртуальной частной сети можно сравнить с прокладкой кабеля через глобальную сеть. Как правило, непосредственное соединение между удаленным пользователем и оконечным устройством туннеля устанавливается по протоколу PPP.

Наиболее распространенный метод создания туннелей VPN – инкапсуляция сетевых протоколов (IP, IPX, AppleTalk и т.д.) в PPP и последующая инкапсуляция образованных пакетов в протокол туннелирования. Обычно в качестве последнего выступает IP или (гораздо реже) ATM и Frame Relay. Такой подход называется туннелированием второго уровня, поскольку «пассажиром» здесь является протокол именно второго уровня.

Альтернативный подход – инкапсуляция пакетов сетевого протокола непосредственно в протокол туннелирования (например, VTP) называется туннелированием третьего уровня.

Независимо от того, какие протоколы используются или какие цели преследуются при организации туннеля, основная методика остается практически неизменной. Обычно один протокол используется для установления соединения с удаленным узлом, а другой – для инкапсуляции данных и служебной информации с целью передачи через туннель.

Классификация VPN сетей

Классифицировать VPN решения можно по нескольким основным параметрам:

1. По типу используемой среды:

- *Защищённые VPN сети.* Наиболее распространённый вариант частных сетей. С его помощью возможно создать надёжную и защищённую подсеть на основе ненадёжной сети, как правило, Интернета. Примером защищённых VPN являются: IPSec, OpenVPN и PPTP.

- *Доверительные VPN сети.* Используются в случаях, когда передающую среду можно считать надёжной и необходимо решить лишь задачу создания виртуальной подсети в рамках большей сети. Вопросы обеспечения безопасности становятся неактуальными. Примерами подобных VPN решения являются: MPLS и L2TP. Корректнее сказать, что эти протоколы перекадывают задачу обеспечения безопасности на другие, например L2TP, как правило, используется в паре с IPSec.

2. По способу реализации:

- *VPN сети в виде специального программно-аппаратного обеспечения.* Реализация VPN сети осуществляется при помощи специального комплекса программно-аппаратных средств. Такая реализация обеспечивает высокую производительность и, как правило, высокую степень защищённости.

- *VPN сети в виде программного решения.* Используют персональный компьютер со специальным программным обеспечением, обеспечивающим функциональность VPN.

- *VPN сети с интегрированным решением.* Функциональность VPN обеспечивает комплекс, решающий также задачи фильтрации сетевого трафика, организации сетевого экрана и обеспечения качества обслуживания.

3. По назначению:

- *Intranet VPN.* Используют для объединения в единую защищённую сеть нескольких распределённых филиалов одной организации, обменивающихся данными по открытым каналам связи.

- *Remote Access VPN.* Используют для создания защищённого канала между сегментом корпоративной сети (центральным офисом или филиалом) и одиночным пользователем, который, работая дома, подключается к корпоративным ресурсам с домашнего компьютера или, находясь в командировке, подключается к корпоративным ресурсам при помощи ноутбука.

- *Extranet VPN.* Используют для сетей, к которым подключаются «внешние» пользователи (например, заказчики или клиенты). Уровень доверия к ним намного ниже, чем к сотрудникам компании, поэтому требуется обеспечение специальных «рубежей» защиты, предотвращающих или ограничивающих доступ последних к особо ценной, конфиденциальной информации.

4. По типу протокола:

Существуют реализации виртуальных частных сетей под *TCP/IP*, *IPX* и *AppleTalk*. Но на сегодняшний день наблюдается тенденция к всеобщему переходу на протокол *TCP/IP*, и абсолютное большинство VPN решений поддерживает именно его.

5. По уровню сетевого протокола:

По уровню сетевого протокола на основе сопоставления с уровнями эталонной сетевой модели ISO/OSI.

Шифрование с помощью PPTP гарантирует, что никто не сможет получить доступ к данным при пересылке через Internet. В настоящее время поддерживаются два метода шифрования:

- Протокол шифрования MPPE или Microsoft Point-to-Point Encryption совместим только с MSCHAP (версии 1 и 2);

- EAP-TLS и умеет автоматически выбирать длину ключа шифрования при согласовании параметров между клиентом и сервером.

MPPE поддерживает работу с ключами длиной 40, 56 или 128 бит. Старые операционные системы Windows поддерживают шифрование с длиной ключа только 40 бит, поэтому в смешанной среде Windows следует выбирать минимальную длину ключа.

PPTP изменяет значение ключа шифрации после каждого принятого пакета. Протокол MPPE разрабатывался для каналов связи точка-точка, в которых пакеты передаются последовательно, и потеря данных очень мала. В этой ситуации значение ключа для очередного пакета зависит от результатов дешифрации предыдущего пакета. При построении виртуальных сетей через сети общего доступа эти условия соблюдать невозможно, так как пакеты данных часто приходят к получателю не в той последовательности, в какой были отправлены. Поэтому PPTP использует для изменения ключа шифрования порядковые номера пакетов. Это позволяет выполнять дешифрацию независимо от предыдущих принятых пакетов.

Оба протокола реализованы как в Microsoft Windows, так и вне ее (например, в BSD), но алгоритмы работы VPN могут существенно отличаться в NT (и производных от нее системах).

Таким образом, связка «туннелирование + аутентификация + шифрование» позволяет передавать данные между двумя точками через сеть общего пользования, моделируя работу частной (локальной) сети. Иными словами, рассмотренные средства позволяют построить виртуальную частную сеть.

Обеспечение безопасности является основной функцией VPN. Все данные от компьютеров-клиентов проходят через Internet к VPN-серверу. Такой сервер может находиться на большом расстоянии от клиентского компьютера, и данные на пути к сети организации проходят через оборудование множества провайдеров. Как убедиться, что данные не были прочитаны или изменены? Для этого применяются различные методы аутентификации и шифрования.

Для аутентификации пользователей PPTP может задействовать любой из протоколов, применяемых для PPP

- EAP или Extensible Authentication Protocol;
- MSCHAP или Microsoft Challenge Handshake Authentication Protocol (версии 1 и 2);
- CHAP или Challenge Handshake Authentication Protocol;
- SPAP или Shiva Password Authentication Protocol;
- PAP или Password Authentication Protocol.

Лучшими считаются протоколы MSCHAP версии 2 и Transport Layer Security (EAP-TLS), поскольку они обеспечивают взаимную аутентификацию, т.е. VPN-сервер и клиент идентифицируют друг друга. Во всех остальных протоколах только сервер проводит аутентификацию клиентов.

Хотя PPTP обеспечивает достаточную степень безопасности, но все же L2TP поверх IPSec надежнее. L2TP поверх IPSec обеспечивает аутентификацию на уровнях «пользователь» и «компьютер», а также выполняет аутентификацию и шифрование данных.

Аутентификация осуществляется либо открытым текстом (clear text password), либо по схеме запрос /отклик (challenge/response). С прямым текстом все ясно. Клиент посылает серверу пароль. Сервер сравнивает это с эталоном и либо запрещает доступ, либо говорит «добро пожаловать». Открытая аутентификация практически не встречается.

Схема запрос/отклик намного более продвинута. В общем виде она выглядит так:

- клиент посылает серверу запрос (request) на аутентификацию;
- сервер возвращает случайный отклик (challenge);
- клиент снимает со своего пароля хеш (хешем называется результат хеш-функции, которая преобразовывает входной массив данных произвольной длины в выходную битовую строку фиксированной длины), шифрует им отклик и передает его серверу;
- то же самое проделывает и сервер, сравнивая полученный результат с ответом клиента;
- если зашифрованный отклик совпадает, аутентификация считается успешной.

Для достаточно больших корпоративных сетей высших учебных заведений будет очень полезна данная технология. Так как в большинстве случаев корпуса (кампусы) университетов или колледжей находятся на большом расстоянии, прокладки кабеля не всегда возможно и очень дорого.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иванов М. А. Криптографические методы защиты информации в компьютерных системах и сетях. — М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2001. — 368 с.
2. Кульгин М. Технологии корпоративных сетей. Энциклопедия. — СПб.: Питер, 2000. — 704 с.

3. Олифер В. Г., Олифер Н. А. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2001. — 672 с.
4. Романец Ю. В., Тимофеев П. А., Шаньгин В. Ф. Защита информации в компьютерных системах и сетях. 2-е изд. — М.: Радио и связь, 2002. — 328 с.
5. Столлингс В. Основы защиты сетей. Приложения и стандарты = Network Security Essentials. Applications and Standards. — М.: «Вильямс», 2002. — С. 432.
6. Ватаманюк А. И. Видеосамоучитель. Создание и обслуживание локальных сетей (+CD). — СПб.: Питер, 2008. — 304 с.: ил. — (Серия «Видеосамоучитель»).
7. Амато, Вито. Основы организации сетей Cisco, том 1, испр. изд. : Пер. с англ. — М.: Издательский дом "Вильямс", 2004. — 512 с. : ил. — Парал. тит. англ.

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

ӘОЖ 581.1 (075.8)

ҒЫЛЫМИ ҮЙІРМЕДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖҰМЫСТАРЫ

Н.Б. Әужанова, доцент

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., nasqul@mail.ru

Бұл мақалада студенттердің ғылыми үйірмесін ұйымдастырудың кейбір мәселелері келтірілген. Сонымен қатар бір сабағының – «Өсімдіктердің аталуы тарихы» жайында материалдар берілген.

В статье раскрыты некоторые вопросы организации и работы научного кружка студентов. Кроме того представлен материал о проведении одного из кружковых занятий на тему: «Из истории названий растений».

Some questions of organization and work of scientific group of students are exposed in the article. In addition material is presented about realization of one of кружковых employments on a theme: "From history of the names of plants".

Кілт сөздер: үйірме, өсімдіктер аталуы, сөздік, қарағалдақ, інжір, жүзім, қына.

Үйірме жұмыстары әдетте ұйымдастыру мәселелерін шешуден басталады. Алдымен жетекші студенттерді жинап алып, олардың қызықтыратын тақырыптарын айқындап білуі тиіс, ал, содан соң үйірме жұмысының жоспарын жасауға болады. Жетекшіге үйірме белсенділері: старостасы және редакция алқалары үлкен көмек көрсетеді. Жетекші төмендегі жайларды есте ұстағаны абзал:

Басталған жұмыс әр уақытта соңына дейін жеткізілуі қажет. Жұмыстың нәтижесі кейбір қиындақтарға кездескенімен түпкі мақсаты жүзеге асса, ол студенттердің мақсатқа құштарлығын арттырады;

Студенттерге тапсырманы бекітіп бермес бұрын, алда тұрған жұмыстың мәнін ашып түсіндіру қажет. Бақылаудың қандай түрі болмасын, жүргізу қажеттігіне олардың көзін жеткізгенде ғана, олар оны ынтамен орындайды.

Жетекші үйірмеде сабақ өткізген кезде материалды студенттердің қызуғушылық сезім пайда болатындай етіп іріктеп баяндауы қажет. Үйірме жетекшісі мезгі-мезгіл жеке берілген тапсырмалардың орындалу барысын тексеріп, студенттердің өз жұмыстарының нәтижесі туралы үйірме отырыстарында баяндама жасап отыруын қадағалайды. Студенттерді бұл жұмыстарға ынталандыру үшін оған конкурс, жарыс және ойын элементтерін т.б. енгізу қажет.

1 Кесте

«Биологияны оқыту әдістемесі пәні бойынша» үйірмесінің жоспары

№	Іс-шаралар	Мерзімі	Жауапты
1	Ұйымдастыру кезеңі. Жоспар құрастыру және бекіту. Редколлегияны сайлау. Тапсырмалардың ауқымын анықтау.	IX	Жетекші
2	Әдістемелік және ғылыми-танымдылық әдебиеттерге шолу жасау. Картотека даярлау.	X	Барлық студенттер
3	Биологиялық кештердің жоспарын құрастыру: талдау, талқылау, жүргізу сценарийін жазу. Бейнетаспадан өткізілген кештермен танысу. Кештерге көрнекілік даярлау.	XI	Жетекші, барлық студенттер

4	Биология пәні бойынша сыныптан тыс жұмыстардың мерзімді баспасөз бетінде жарияланған материалдарға библиографиялық шолу жасау. Бюллетень шығару.	XI	Жетекші, барлық студенттер
5	Биологиялық мазмұнды көрмелерді ұйымдастыру әдістемесі: «Бөлме өсімдіктері», «Дәрілік өсімдіктер» т.б. Көрмелердің атауларына картотека жасау. Эпиграф даярлау. Көрмелердің безендірілуіне қойылатын талаптар.	XII	Барлық студенттер
6	Мектептегі «Жас натуралистер» үйірмесінің жоспарын жасау. Мектепшілік биологиялық олимпиаданың екі кезеңінің сұрақтарын және тапсырмаларын даярлау. Бағалау белгілерінің кестесін құрастыру.	II	Барлық студенттер
7	Экологиялық мазмұнды биология пәні бойынша сыныптан тыс жаппай жұмыстарға талқылау жүргізу. Әр түрлі тақырыптарға арналған стендтердің эскизін жасау. Стендтердің атауларына картотека жасау. «Қазақстанның Қызыл кітабы» – атты стендтің эскизін сызу.	III	Барлық студенттер
8	Тірі табиғат бұрышындағы жануарлармен қызықты тәжірибелер өткізу және фенологиялық байқау ұйымдастыру.	IV	Барлық студенттер
9	Биология пәні бойынша сыныптан тыс жұмыстарда бөлме өсімдіктерін пайдалану. Өсімдіктердің атауларының тарихы.	V	Барлық студенттер
10	Ботаникалық мазмұнды топсеруендерді ұйымдастыру және өткізу әдістемесі.	VI	Барлық студенттер
11	Қорытынды сабақ.	VI	Жетекші

Біздің тәжірибемізден келтірілген жоспардың №9 сабағына тоқталайық: «Өсімдіктердің атауларының тарихы». Бұл тақырып әдетте студенттердің қызығушылығын туғызады және олар үлкен жауапкершілік танытады. Осы материал болашақ мұғалімге КҒА, «Дарын» ғылыми жобаларды даярлауға көмек ететіні сөзсіз. Тақырыпқа байланысты сабақтарда да пайдалануға әбден болады. Студенттер зерттеу, ізденіс жұмыстары арқылы көптеген материалдарды реферат түрінде жазып, оны ғылыми үйірменің отырысында жариялап, қорғайды. Қабырға газетін шығарып, ондағы көтерілген тақырыптарды талқылайды.

Сабақта пайдаланатын материалдар

Тіршіліктің қажетті бөлшегі болып саналатын құнды өсімдіктердің қорын көбейтіп, қайтадан қалпына келтіру бүгінгі ұрпақтың үлесіне тиіп отыр. Сондықтан өсімдік әлемін қорғау, оны күтіп баптау әркімнің төл ісі.

Бұл сабақта өсімдіктер аталуы тарихы туралы қарастырылады.

Қазақстанның таулары мен далалары, өзен жағалары мен шөлдері таңғажайып қасиеттері бар алуан түрлі өсімдіктер дүниесіне бай.

Адамзат тіршілігінде өсімдіктер дүниесінің маңызы өте зор. Олардың ішіндегі халқымыз көне заманнан пайдаланып келе жатқан шипалық өсімдік, тағамдық өсімдіктер көп. Ерте кезден бастап-ақ ата-бабаларымыз өсімдіктерді зерттеп, танып-біліп, ат қойып, олардың жеміс-жидектерін, дәндерін азыққа, ал жапырақ, сабақ, гүл, тамырларын дәрі-дәрмекке, тері илеуге, түрлі бұйымдарды бояуға пайдаланып келген. Уақыт оза келе адам өсімдіктердің ішіндегі бастыларын қолдан өсіретін болды. Бұл күндері олардан көптеген азық-түліктік қорлар, әртүрлі өндірістік шикі заттар аламыз, құрылыс материалдарын даярлаймыз. Өсімдіксіз өмір жоқ. Ол тіршілігімізге тірек, өмірімізге нәр, күнделікті тұрмысымызға көрік [1].

Жер беті өсімдіктер дүниесіне бай. Дүние жүзінде олардың 500 000 түрі өседі екен. Сол 500 000 өсімдіктің 200 000 суда, қалғандары құрықта өсетін көрінеді. Ал қолдан

өсірілетін мәдени өсімдіктердің түрі 20 мыңнан асады.

Табиғаттың осы ұшан теңіз байлығынан Қазақ жеріне де аз үлес тимеген. Республика ғалымдарының мәліметтеріне қарағанда бізде өсімдіктердің 6 000 түрі өседі (мұның ішінде тек дәрі ретінде пайдаланатындарының өзі 500-ге жуық). Сол 6 мың өсімдіктің 760-ы, яғни 12,6 % тек біздің жерімізде ғана өсетін (эндемик) өсімдіктер.

Қазақ халқының тек қазіргі уақытта ғана емес, тіпті, көне дәуірде де алалы жылқы, ақтылы қой айдап, негізінен мал шаруашылығымен айналысып келгендігі бәрімізге белгілі. Жер бедерінің түгінсіз осыншалықты мал өспеген болар еді. Сондықтан ерте кезден бастап ақ халық өсімдіктер әлеміне зер салып, көңіл қойған. Олардың қайсысы қай малға жұғымды екендігін; қай шөп олар үшін пайдалы; қай шөп зиянды екендігін ажырата білген.

Тек ажыратып ғана қоймай; ол өсімдіктердің түр-түсін саралап; әрқайсысына жеке-жеке ат қойып, айдар таққан. Өздеріне керекті заттардың бәріне ат қою; оларды түрлі сөздермен белгілеу адамзат үшін қазір де қажет, алғашқы дәуірде де маңызды болған. Сондықтан тіршілік тірегі – өсімдіктерге ат беру адамзат жаратылғаннан бері қарай келе жатыр десек, артық айтқандық емес.

Ал, ат қою дегеніміз не? Өсімдік атаулыларда басқа кез-келген заттардың атаулары сияқты қажеттіліктен туған. Адам белгілі бір өсімдікке ат қойғанда оны өзі сияқты басқа өсімдіктермен шатастырмас үшін, басқалардан ажырату үшін олардың әрқайсысына өзінше бөлек-бөлек ат қояды.

Өсімдік атаулыларының ішіндегі ең алғашқылары қайсысы? – дегенге дәл жауап бере қою, әрине, оңай емес. Өйткені, өсімдік атауларының көбі халықпен бірге жасасып келе жатқан сөздер.

Халық тарихы тым ертеден басталатындығы мәлім. Ендеше, «мына атау бірінші шықты», «ана атау екінші шықты» – деу үшін, сол халықпен бірге туып, бірге жасасып, әр сөздің шығу тарихына жылнама жазу керек. Сонда ғана біз ең байырғы өсімдік атауы – не ағаш пен бұтаның, не жеміс пен жидектің, болмаса астық тұқымдастардың біреуінің атауы болуы мүмкін деп жобалаймыз.

Қайсысы болған күнде де, әйтеуір, алғашқы қауымдық құрылыстағы адамдардың күнделікті тіршілігіне, күн көрісіне аса қажетті, маңызы зор, пайдасы мол өсімдік атауларының бірінің аты екендігіне дау жоқ.

Ондай аса қажетті «өсімдіктер» – деп, біз тамаққа пайдаланылатын, онсыз тіршілік жоқ бидай, арпа, тары, бұршақ сияқты дәнді-дақылдар мен алма, өрік, шие, бұлдірген, жүзім тәрізді жеміс-жидектерді айтамыз. Олардың қатарына желден, суықтан қорған болатын, басқа пана, жанға сая қарағай, емен сияқты ағаштарды да жатқызуға болады.

Осылардың қайсысының аты ең алғашқы атау екендігін біз бұл күнде дәл айта алмаймыз. Есесіне дәл айта алатынымыз өсімдіктерге байланысты ең жаңа атау. Ол – «Қарағалдақ» деп аталынады. Сида атауының пайда болуына да көп уақыт болған жоқ. Бұл 1984 жылы Жезқазған облыстық ауыл шаруашылық тәжірибе станциясы шығарған мал азықтың, шөптің ресми аты. Ол – құлқайыр тұқымдасына жататын мәдени дақыл. Құрамындағы протеиннің мөлшері жөнінен ол бұршақ тұқымдастығына жақын. Сида өте тез өседі және үнемі жап-жасыл күйінде тұрады. Оның қоректік қасиеті өте жоғары. Силос жасауға да жарамды. Сиданың әр гектарынан 32 центнерге дейін көк масса алуға болады.

Ойлап қарасақ, өсімдіктерге ат қоюда қазақтан шебер халық жоқ сияқты көрінеді. Айталық: қараспан, киіз-киік, көкзеңгір, балтасап, бұқалысілекей, әсемсары, қуырдақ, сіңбірік. Осылай тізіліп кете береді.

Кейде тіпті «қалай-қалай тап басып, тауып қойған», «қандай әдемі теңеулер тапқан», деп таңырқайсың, танданасың. Өйткені, ол атауларда поэтикалық образдар, нақтылы бейнелер бар. Ойнақы әзіл, жеңіл мысқылдар да жоқ, емес. Бірақ қалай болған күнде де сол өсімдіктердің басты қасиеттері мен белгілерін дәл басатын атаулар мен мұндалап тұрады.

Қазақстан жері өсімдік түрлеріне қаншалықты бай болса, халқымыздың тілі сол өсімдіктердің атауларына да соншалықты бай. Олар тілімізге берік еніп, қатынас құралы

ретінде ауызекі тілде кеңінен қолданылып жүр. Табиғатпен бір болып, біте қайнаскан халықта мұндай қасиеттің болуы заңды да. Өйткені, адам мен табиғат егіз. Атақты ақынымыз І.Жансүгіров өзінің «Жетісу суреттеріндегі», «Жер түгі» деп аталатын небәрі 54 жолдық өлеңінде 30 түрлі ағаш пен 60-қа жуық шөптің, құрайдың, барлығы 90 түрлі өсімдік атауларын келтіреді. Өсімдіктер туралы, олардың атаулары туралы өлең жазған жалғыз І. Жансүгіров емес. Ақындарымыз К.Әзірбаев «Шөп аттары», Ж. Шантөбетов «Қызылқұм көрінісі», С.Мұсабеков «Шөлдің түгі» – деген өлеңдер жазып, өздері туған, өскен жерлерден өсімдіктер дүниесіне байланысты ой-өрнектерін әдемілеп суреттеген.

Өсімдік атауларының қазақ тілінде этимологиялық жағынан арнайы зерттелген емес. Дегенмен де белгілі тіл мамандары – Ә.Қайдаров, Ш. Сарыбаев, Ә.Нұрмағамбетов сияқты аға ғалымдарымыздың еңбектерінен бірлі жарым болса да өсімдік атауларына этимологиялық талдау жасалғандығын табуға болады. Мәселен, 1966 жылы шыққан «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» Ш.Сарыбаев «алмұрт» сөзін өз тіліміздегі «ашық қызыл» мағынасындағы, ал, сөзі мен парсының алмұрт (груша) мағынасындағы «моруд» сөзінің қосылуынан жасалған дегенді айтады. Одан әрі автор «қарақат» сөзін «қаражидек» деп түсіндіреді.

Ә.Қайдаров «меңдуана» (белена, дурман) сөзінің этимологиясына байланысты сол сөздікте: «Бұл сөз Иран тілдерінде банг (үнді қарасорасы) және девана (ақылынан адасқан, есерсоқ, есуас) деген дербес екі сөздің бірігуінен, яғни, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сәйкес банг сөзі мен формасына, «девона» сөзі «дуана» формасына ауысу арқылы жасалған – дейді [2].

Ә.Нұрмағамбетов өзінің «Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні» деген кітабында «аскелді», «боташық», «келімдері», «көмбеконақ» – деген сияқты өсімдік атауларының төркінін ашуға талпынған. Автордың айтуынша Маңғыстау, Шымкент облыстарының кейбір аудандарында қолданылатын аскелді (асқабақ сөзі) ас және келді деген екі сөзден тұрады. Мұндағы «келді» сөзінің төркіні – парсының «кәду» (асқабақ) деген сөзі. Бұл сөз парсы тілінен түрікмен тіліне – «кеду» түріне ауысқан. Түрікменде тұратын қазақтардың тілі сол туыстас тіл арқылы ол сөзі «кеді» түрінде енген.

Орал облысында қолданылатын «боташық» (картоп) сөзінің «түп» төркіні – араб тілі екен. Онда бұл сөз «бататис» (картоп) түрінде айтылатын көрінеді Ә.Нұрмағамбетовтың пікірінше, келімділі, керімдері (қызыл бұрыш) сөздерінің төркіні де – араб-парсы тілдері. Бұл сөз Алматы, Жамбыл облыстарының кейбір аудандарында айтылады. Парсы тілінде гәрм – «ыстық қызулы» мағынасын білдірсе, дару – «ем, шипа» дегенді білдіреді. Сонда парсыша «керімдері» – «ыстық», «қызулы ем» деген сөз. Ал «керім» сөзінің араб тіліндегі мағынасы – «аса, өте» дегенді білдіреді екен. Егер сөз төркіні парсы тілі емес, араб тілі деп білетін болсақ, онда «керімдері» қазақша айтқанда – «аса ем, өте шипа» болып шығады [3].

Ә.В. Севортянның пікіріне қарағанда өлең (осока) сөзінің түбірі де ол – деген етістік сияқты. Бұл сөздің көне түркі тіліндегі мағынасы – «су болу, дымқыл тарту». Осы түбірге – «ен» немесе «ең» суффиксі қосылу нәтижесінде етістік негізді зат есім яғни жер асты, ыза суы мол – жерге өсетін майда шөп-өлең атауы жасалған. Қызғалдақ сөзі «қыз» және «ғалдақ» деген екі түбірдің бірігуінен жасалған. Мұндағы «қыз» сөзі – қызыл сөзінің қысқарған варианты да, ал «ғалдақ» – көне түркі тілінде қазіргі гүл сөзінің орнына қолданылған сөз.

Өсімдік атауларының этимологиясы туралы ұзағынан айта беруге болады. Мәселе оларды түгендеуде емес, мәселе – бізге зерттеу объектісі болып отырған өсімдік атауларының тілімізде тым ертеде пайда болғандығын, олардың тіл тарихымен халық өмірімен біте қайнасып жатқандығын дәлелдеу ғана.

Қазақ тілінің өзіне тән өсімдік атаулары

Қазақ тіліне ғана тән өсімдік атауларына бертінде, яғни қазақ тілі ұлт тілі болып қалыптасқаннан кейін жасалған, тек өзіне ғана тән, бірлі-жарым болмаса басқа түркі тілдерінде кездеспейтін өсімдік атауларын жатқызамыз. Олардың мейлі түбір сез болсын,

мейлі туынды немесе біріккен сөз болсын мағыналары түсінікті болып дыбыстық құрамынан-ақ түп-төркіні, мән-мағынасы сезіліп тұрады.

Мысалы: ажырақ боз бүрген, ебелек, ермек, жалбыз, жантақ, желкек, изен, күйреуік, қияқ, қылқан, құрақ, қоға, қылша, қыша, мия, мүк, ошаған, сасыр, селеу, теріскен, шайыр, шырыш, шытыр, шекілдеуік т.б. [4].

Жоғарыда көрсетілген өсімдік атауларының көпшілігі халық тілімен бірге өмір сүріп келе жатқан атаулар. Қазақ тілінің өзіне ғана тән өсімдік атауларына әсіресе екі сөздің бірігуі арқылы жасалған атауларды жатқызуға болады. Мысалы: атқұлақ, аюбалдырған, балықкөз, биеемшек, дәнді-қара, итмұрын, кәрікыз, киікоты, қарғатұяқ, қоянтобық, шайшөп және т.б.

Түркі тілдеріне ортақ өсімдік атаулары

Түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне де ортақ өсімдік атаулары – тіліміздегі атам заманнан келе жатқан көне атаулар [4].

Олар негізінен түркі халықтары мекен еткен аймақтарға тән, шаруашылық маңызы зор, күнделікті тұрмысқа пайдалы: арша, шырша, емен, қарағай, тал, қарағаш, жеке, шие, қарақат, ыргай, арпа, бидай, сұлы, қонақ, кендір, балдыр, бүлдірген, коде, бетеге т.о. осылар сияқты ағаш, бұта, жеміс-жидек, астық, шөп атаулары.

Нақтылы мәлімет беру үшін, алдымен көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде қандай өсімдік атаулары кездесетіндігін атап өтелік.

Ол үшін бірінші кезекте, XI ғасырға тән Махмуд Қашқаридың «Диванына» жүгінеміз, онда түркі тілдерінің біразына ортақ оның ішінде қазақ тіліне де тән мына сияқты өсімдік атаулары кездеседі:

Айва (ayja), алма (alma), андыз (anduz), арпа (arpa), арпаған (arpağan), бидай (budai), жаңғақ (iauyag), жуа (Java), жусан (jarcan), жыңғыл (jilyun), жекен (jekan), жоңышқа (jogunsga), жүзім (uzum), кекіре (kekra), қабак (dabag), қайың (gajin/gabin), қаңбақ (gabag), қамыс (gamis), қараған (gagayan), қарамық (gagamie), қауын (gayun/gajun), өрік (erik), және т.б.

Бұл сияқты ортақ атаулардың біразын XII-XIV ғасырларға тән көне қыпшақ тілінің әйгілі ескерткіші – Кодекс Куманикустен де ұшыратуға болады. Мысалы, алма (алма), алмұрт (армут), арпа (арпа), бадам (бидам), бидай (богдай), бодай (бугдай), бұрыш (бурч), жүзүм (йүзім/узум), қабак (қабак, қаудан/кавдан), қауын (кавун/қоун), өрік (өрік); шабдалы (шафталу), әнжәр (інжір) т.б. Әрине, түркі тілдеріне ортақ өсімдік атаулары бір бұлар ғана емес. Тілімізде түркі тілдеріне ортақ, бұлардан басқа да өсімдік атаулары жеткілікті.

Орыс тілінен ауысқан өсімдік атаулары

Қазақ тіліне орыс тілінен сол орыс тілі арқылы басқа тілдерден ауысқан өсімдік атаулары да әжептәуір. Олар үш топқа жіктелінеді.

Бірінші топ – орыс тілінен немесе орыс тіліндегі күйінде, яғни еш бір дыбыстық, не мағыналық өзгеріссіз ауысқан атаулар. Мысалы: ананас, антоновка, анис, апельсин, астра, астраган, бамбук, банан, гладиолус, женьшень, какао, кактус, лавр, лотос, магнолия, мандарин, нарцисс, пальма, папирус т.б.

Екінші топ – тілімізде орыс тіліндегі атауымен бірге қазақша баламасы да жарыса қолданылып жүрген атаулар: алоэ – алоэ, жүз жылдық; акация – акация, ақ қараған; арахис – арахис, жержаңғағы; капуста – капуста, қырыққабат; картофель – картофель, картоп, картопия; лилия – лилия, лалагүл; петрушка – петрушка, ақжелек, ақжелке, ақжелкен; помидор – помидор, қызанақ, түйекөтек, редька – редька, шомырт, роза – роза, раушан; сирень – сирень, гулшетен; фасоль – фасоль, үрмебұршақ т.б. [5].

Ал үшінші топқа: айр (айыр, иір), айва (айва), арбуз (қарбыз, дарбыз), баклажан (бадинжан, бадинган), изюм (жүзім), инжір (інжір), лимон (лимун), урюк (өрік), фундук (кіндік), хна (қына), чай (шай) деген сияқты өсімдік атаулары жатады. Бұлар бір кезде түркі тілдерінен орыс тіліне ауысқан атаулар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Арыстанғалиев С., Рамазанов Е. Қазақстан өсімдіктері. – Алматы: Рауан, 1977. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1966.
2. Бекмұханбетов Е.Б. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. (Түсіндірме сөздік). – Алматы: Рауан, 1977.
3. Калиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988.
4. Калиев Б. Өсімдік атауларының орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1993.

ӘОЖ 37

**ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ
ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ**

М.Т. Ержигитова, Г.С. Токенова

*И. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университет колледжі, Талдықорған қаласы,
tokenova_gulnara@mail.ru*

Бұл мақалада қашықтан оқыту технологиясының ерекшеліктері мен принциптері қарастырылады.

В данной статье рассматриваются особенности и принципы дистанционной технологии обучения.

In this article are considered features of traditional and information – communication technology of teaching and principles of distance learning.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технология, қашықтан оқыту, қашықтан білім беру, ұқсастыру (идентификация).

Стратегиялық проблемалар жөніндегі мамандар қашықтан оқыту формасын 21 ғасырдың білім беру жүйесі деп атап жүр. Бұл күні оған үлкен мән беріліп отыр. Бұрын технологияларға бағытталған қоғамдық прогрестің нәтижелерінің бүгінде ақпараттық аймақта орталықтандырылып жатқаны қашықтан оқытудың маңыздылығын арыттырды. Информатика дәуірі басталды. Оның қазіргі мезгілдегі даму кезеңін телекоммуникациялық деп сипаттауға болады. Бұл ақпарат пен білімнің қатынас аймағы. Кәсіби білім тез ескіретіндіктен оны тұрақты түрде жетілдіріп отыру керек. Қашықтан оқыту формасы бүгінде, уақыт және кеңістік белдеулерінен тәуелсіз, көпшіліктің өз бетінше үздіксіз жалпы білім алу жүйесін, өзара ақпарат алмасуын қалыптастырады және жүзеге асырады. Одан басқа, қашықтан оқыту жүйесі әлеуметтік жағдайына (оқушыға, студентке, азаматтар мен әскерилерге, жұмыссыздарға ...) қарамастан және еліміз бен шет елдің кез-келген ауданында тұрса да адамның білім және ақпарат алу құқығын қамтамасыз етеді. Ел азаматының білім алу құқығын қамтамасыз етуде және қоғам қажеттілігін өтеуде, тек осы жүйе мейлінше тиімді әрі икемді. Жоғарыда айтылған факторларға сүйеніп айтқанда, мамандарды дайындау мен олардың жоғары квалификациялық деңгейін ұстап тұруда қашықтан оқыту 21 ғасырдағы ең әсерлі жүйе болып табылады.[4]

Зерттелетін проблеманың мәнісі мынада:

- қашықтан оқытудың нормативтік-құқықтық негіздері қабылданбаған және жасалмаған;
- қашықтан оқыту терминін кез-келген білім беру формасына (күндізгі оқудан басқа) «тіркей» салу әдеті бар;

бұл ұғымның педагогикалық мазмұны ешкімді толғандырмайды, істің коммерциялық жағы басты орында.

Осы себептен қашықтан оқытуға дәл анықтама беріп, оның теориялық жақтарын әртүрлі деңгейлерден қарастыру керек.

Соңғы кездері педагогикалық әдебиеттерде қашықтан оқытудың педагогикалық проблемаларына көп назар аударылып жүр. Қолданыстағы алғашқы кездердің сипаттауларында ғылыми көзқарас (терминологияны пайдалану, оны ашып көрсету, басты жәйттерді шығару және негіздеу, айтып жеткізудің ойға қонымдылығы) байқалады, бірақ, әр жылдардағы авторлардың еңбектерінде кейбір сұрақтар бойынша айырмашылықтар байқалады. [3]

Оқыту ортасын дамыту құралдары

Жаңа ақпараттық технология құралдары оқыту құралы қызметін атқарады. Дәстүрлі оқу құралдарынан басқа тыңдаушыға мына типтегі материалдар ұсынылады:

- компьютерлік үйрету бағдарламалары;
- электрондық оқу құралдары;
- компьютерлік тестілеу жүйесі мен білімді бақылау;
- электрондық анықтамалар мен энциклопедиялар;
- аудио және видеоматериалдар;
- интернет желісіндегі ақпараттық материалдар;
- интербелсенді тақта.

Оқыту – білім алудың және шеберліктер мен дағдыларды қалыптастырудың мақсатты, жүйелі түрде ұйымдастырылған үрдісі, ал **білім беру** – бұл тұлғаны оқытудың нәтижесі. **Қашықтықтан оқыту** – бұл оқытушы мен оқушы бірге бола алмаған жағдайда белгілі бір ара қашықтықта оқыту тәсілдері. Тарихи тұрғыдан алып қарасақ қашықтықтан оқыту бұрын сырттай оқыту деп аталатын еді. Ал, бүгінгі күні бұл – байланыс каналдары арқылы байланысатын аудио, бейне және компьютерлік жүйелерді қолданатын оқыту құралдары. Күндізгі және сырттай оқу формалары сияқты қашықтықтан оқыту да білім беру процесінде оқытудың компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларына негізделген ең озық дәстүрлі және инновациялық әдістері, формалары мен құралдары қолданылатын білім алудың бір формасы болып табылады.

Қашықтықтан білім беру – қашықтықтан оқытумен тығыз байланысты. Қазіргі күнгі ғылымда қашықтықтан білім беру – бұл білімді қолма-қол беру процесі (ол үшін оқу орталығы мен оқытушы жауапты), ал қашықтықтан оқыту – бұл білімді қабылдау процесі (бұған оқушы жауапты) деген ұғым қалыптасқан. Қашықтықтан білім беруде білім беру процесінің негізін өзіне ыңғайлы жерде, арнаулы оқу құралдары мен өзіндік сабақ кестесі және оқытушысымен телефон, электрондық почта арқылы байланысу мүмкіндігі бар оқушының бір мақсатқа бағытталған және бақыланып отыратын қарқынды өзіндік жұмысты құрайды.

Қашықтықтан білім беру – жаңа ақпараттық технологиялар мен мультимедиа жүйелері негізінде күндізгі, сырттай және кешкі оқыту жүйелерінің элементтерін біріктіретін, ерекше, жетілдірілген форма. Қазіргі заманғы телекоммуникациялық және электрондық басылымдар құралдары дәстүрлі оқыту формаларының жағымды жақтарын сақтай отырып, олардың жетіспейтін жерлерін толықтыруға мүмкіндік береді. [1]

Білім беру процесін студенттердің өздігінен оқу принциптеріне негіздеп жаңаша оқыту да осы қашықтықтан оқытумен тығыз байланысты. Оқыту ортасы оқушылардың көп жағдайда, кейде, тіпті мүлдем оқытушыдан кеңістік және уақыт тұрғысынан алыста болуымен сипатталады. Солай бола тұрса да олар кез-келген уақытта телекоммуникациялар құралдарының көмегімен диалогқа түсе алу мүмкіндігіне ие. Қашықтықтан оқыту жүйесі (ҚОЖ) қолданушылардың білімдік қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған ақпараттық ресурстар, өзара қарым-қатынас хаттамалары, ақпараттық-бағдарламалық және ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз етудің жүйелі түрде ұйымдастырылған

құралдарының бірлігінен тұрады. Қашықтықтан оқыту жүйесі міндетті түрде төмендегідей функциялардың орындалуын қамтамасыз етуі тиіс:

Оқушыларға ақпараттық технологиялардың көмегімен үйретілетін материалдардың негізгі бөлігін жеткізу;

Оқыту процесі барысында оқытушы мен оқушының өзара интерактивтік қарым-қатынасы;

Оқушыларға зерттелетін оқу материалын игеруде өзіндік жұмыс мүмкіндіктерін қамтамасыз ету;

Оқу процесі барысында оқушылардың білімдері мен дағдыларын бағалап отыру.

Қашықтықтан білім беру жүйесін құру төмендегідей жүйе ішілік элементтері бар ерекше педагогикалық жүйе ұйымдастыруға негізделеді:

Оқытудың мақсаттары;

Оқытудың мазмұны;

Оқытудың әдістері;

Оқытудың құралдары;

Оқытудың ұйымдастырушылық формалары;

Ұқсастыру (идентификация) – бақылау жүйесі;

Оқыту материалдары;

Қаржылық-экономикалық;

Нормалық-құқықтық;

Маркетингілік ішкі жүйелер.

Қашықтықтан білім беру жүйесін құрудың қажеттіліктері мен мүмкіндіктері төмендегідей факторларға тікелей байланысты:

Кәсіби білім алудағы шектеулер (білім алудың түрлі себептерге байланысты мүмкін болмауы, оқыту құнының жоғарылығы, уақыт жағынан шектеулер қойылуы және т.б.);

Жоғары оқу орындарының, біліктілікті көтеру факультеттерінің және т.б. типтегі білім беру мекемелерінің өткізу қабілетінің шектеулілігі;

Білімділік беделінің артуына байланысты кәсіби білім алуға деген сұраныстың және қазіргі заманғы телекоммуникациялық жүйе құрал-жабдықтарында қызмет ететін мамандарды қайта даярлау қажеттіліктерінің артуы;

Сапалық тұрғыдан мүлдем жаңа ақпараттық технологиялар құралдарының пайда болуы мен дамуы және телекоммуникациялық технологияларды ақпараттандыру процесінің мейлінше жылдам қарқынмен жүруі [2].

Қашықтықтан білім берудің принциптері

Қашықтықтан оқыту жүйесінің білім беру процесін жобалаған кезде оған педагогикалық көзқарастың үстемдігі принципі. Бұл принциптің мәні – ҚОЖ-ды жобалауды теориялық тұжырымдамаларды жасаудан, яғни іске асырылмақшы құбылыстардың дидактикалық моделін құрудан бастау керектігінде. Компьютерлендіру тәжірибесінен байқалғанындай, неғұрлым педагогикалық жағы ретке келтірілген сайын жүйе соғұрлым тиімдірек жұмыс жасайды.

Жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық тұрғыдан тиімділігі принципі. Бұл принцип ҚОЖ-ды жобалау мен жасаудың әрбір кадамының тиімділігін педагогикалық бақылауға алуды талап етеді. Сондықтан да алдыңғы орынға техниканы енгізуді емес, оқу курстары мен білім беру қызметтерін мазмұндық толықтыруды қою қажет.

Білім берудің мазмұнын таңдау принципі. Қашықтықтан оқыту жүйесінің оқу курстары мен пәндерінің мазмұны мемлекеттік білім беру стандартының нормативтік талаптарына сай болуы қажет.

ҚОЖ ағымындағы ақпараттардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету принципі. Қажетті ақпараттардың сақталу, берілу және қолдану кезіндегі қауіпсіздігін ұйымдастыру және олардың ұзақ мерзімге сенімді сақталуының техникалық тәсілдерін қарастыру.

Білім берудің бастапқы (старттық) деңгейі принципі. Қашықтықтан білім беру жүйесінде тиімді оқыту – білім, шеберлік, дағдылардың белгілі бір мөлшердегі жиынтығын талап етеді. Мәселен, оқудан үміткер тығылықты білім алуы үшін өз бетімен оқу еңбегінің ғылыми негіздерімен таныс болуы, компьютермен жұмыс жасаудың керекті дағдыларын игеруі шарт.

Оқытудың технологиясына сәйкестілік принципі. Оқытудың технологиялары қашықтықтан оқытудың моделдеріне адекватты немесе сәйкес болуы тиіс. Мысалы, дәстүрлі оқытудың пәндік моделдерінде оқытуды ұйымдастырудың формалары ретінде лекциялар, семинар және тәжірибелік сабақтары, имитациялық немесе іскерлік ойындар, лабораториялық және өзіндік сабақтар, өндірістік практика, курстық және дипломдық жұмыстар, білімді игерудің деңгейін бақылау жүргізіледі. ҚОЖ-дың дамуы барысында керек болған жағдайда оған қосылатын жаңа модельдер пайда болуы мүмкін. Мұндай модельдердің мысалы ретінде объектіге бағытталған немесе жобалық-ақпараттық модельдерді атауға болады. Бұл модельдердегі оқытудың ұйымдастырушылық формалары ретінде компьютерлік конференциялар, телеконференциялар, ақпараттық сеанстар, телеконсультациялар, жобалық жұмыстар және т.б. қолданылуы мүмкін.

Оқытудың мобильділігі принципі. Бұл принцип оқушыға өз білім алу бағдарламасын керекті бағытта түзете немесе толықтыра алуға мүмкіндік беретін ақпараттық жүйелерді, қашықтықтан білім алуға арналған білімдердің базалары банктерін жасауға негізделген. Бұл жағдайда білім берудің басқа да бағыттарына ауысу мүмкіндігін қамтамасыз ететін ақпараттық инварианттық білім беруді сақтау талап етіледі.

Қашықтықтан білім берудің қолданыстағы білім берудің басқа формаларына қарама-қайшы немесе кедергі болмауы принципі. Жобаланған ҚОЖ енгізілетін ақпараттық технологиялар дәстүрлі кәсіби білім беру жүйесіне кедергі келтірмей, оған табиғи түрде интеграцияланған жағдайда ғана қажетті әлеуметтік және экономикалық тиімділікті қамтамасыз ете алады [2].

Қашықтан оқыту формасы туралы айтқанда, құрамына барынша мүмкін болатын ақпараттың электрондық көздері (желілікті қоса алағанда) виртуалды кітапханалар, деректер базасы, консультациялық қызметтер, электрондық оқу құраладыр, кейбір сыныптар, т.б. кіретін бірынғай ақпараттық-білім кеңістігін жасау туралы айту керек. Әңіме қашықтан оқыту туралы болып отырғанда, ол жүйеде мұғалім, оқушы және оқулық бар деп түсіну керек. Бұл оқушы мен оқытушының өзара әсері. Осыдан шығатыны, қашықтан оқыту формасын ұйымдастыруда ең бастысы электрондық курстар, қашықтан оқытудың дидактикалық жасалымы, педагог-үйлестірушілерді дайындауы болып табылады. Қашықтан оқытуды сырттай оқуға ұқсатудың қажеті жоқ. себебі, бұл жерде мұғаліммен және сыныптағы басқа оқушылармен тұрақты байланыс бар, күндізгі оқудың барлық жағы, оқудың еркеше формасы ескеріле отырып қамтылған. Бұдан шығатыны, теориялық талдаулар, эксперименттік тексеру, жауапты ғылыми-зерттеу жұмыстары талап етіледі. Өкінішке қарай, біздің инетернетте көріп жүргендеріміз, компакт-дисклердегі электрондық оқулықтар педагогикалық талаптарға жауап бере алмайды. Осыдан барып, қашықтан оқыту курсатырын жасақтаумен және оны әртүрлі базалық, тереңдетілген, қосымша білім беру мақсаттарындағы әдістемелер қолданумен байланысты проблемаларды шешудің мәні зор.

Жоғарыда келтірілген фактілер мен мысалдар, Қазақстанда қашықтан оқыту жүйесін құруды және оны аймақтарда кеңейту қажеттігін көрсетеді. Бұл квалификациясы жоғары, интеллектуалдық сапасы күшті, кәсіби деңгейі дамыған, халықаралық деңгейдегі конкуренцияға төзімді қоғам құруға зор көмегін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Роберт И.В. Новые информационные технологии в обучении: дидактические проблемы, перспективы использования. - // Информатика и образование, 1991, № 4 С. 18-25.

- Нургалиева Г.Г. Страновой отчет о внедрении информационно- коммуникационных технологий в систему общего образование Республики Казахстан. Алматы, 2007.
- 2.Калықова Қ.З., Абдулқәрімова Г.А. Педагогикалық информатика. Білім беруді ақпараттандыру: Оқулық. Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2007.
- 3.Бетти Коллис. Информационные технологии источник новых учебных ситуации. Перспективы: вопросы образования Тираж: ЮНЕСКО М.;Прогресс. 1991. №2 №-С.

УДК 378

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ЧЕТЫРЕХ НАВЫКОВ ВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ В ФОРМАТЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ

Э.Д. Абишева, кандидат психологических наук

И.А. Изосимова, магистрант 1 курса

специальности «Педагогика и психология», *inessa_izos89@mail.ru*

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г.Талдықорган,

Бұл мақалада шет тілдерін оқитын студенттерге интерактивті әдістерді қолдана отырып шет тілді игерушілігінің төрт дағдысына ықпал етуі қарастырылады. Мақалада интерактивті әдістерді қолдану барысында студенттердің сабақ барысындағы дағдыларының дамуына талдау жасалған және түрлі дағдылардың дамуына әсер ететін тиімді әдістер көрсетілген.

В данной статье рассматривается влияние интерактивных методов обучения на формирование четырех основных навыков владения иностранным языком. В статье проведен анализ влияния интерактивных методов на развитие навыков студентов в ходе проведения занятия и выделены наиболее эффективные методы для их развития.

This article considers the impact of interactive teaching methods on the formation of for basic skills in students studying foreign languages. The article describes analysis of the influence of interactive methods for the development of students' skills during the class, and the most effective methods for the development all kinds of skills.

Ключевые слова: интерактивный метод, активный метод, навык, развитие, иностранный язык, skimming, scanning, case-study

Сегодня в рыночной среде владение иностранным языком крайне важно для людей, стремящихся в современной конкурентной жизни выбиться в лидеры и добиться высоких результатов в жизни. Для развития полиязычного государства наша страна вкладывает огромное количество сил и денежных средств. На протяжении уже двадцати лет образование в Казахстане сопровождается различными реформами, которые в итоге положительно влияют на развитие современной молодежи. Вот уже несколько лет за основу системы обучения взята кредитная система, которая направлена на повышение уровня самообразования и творческого усвоения знаний на основе индивидуальной выборности образовательной траектории и учета объема знаний в виде кредитов [1, 1]. Направленность государства в сторону развития языков крайне важна с точки зрения межкультурной коммуникации. Важно заметить, что в педагогике и методике преподавания иностранных языков, появились новшества по проведению занятий. Однако, многие не согласны с данным выводом говоря, что эти методы и ранее применялись в практике преподавания, однако имели иное название.

Цель статьи рассмотреть современные активные методы обучения четырем основным навыкам владения иностранным языком и определить степень необходимости их использования на занятии.

Основываясь на том, что большинство современных методов обучения иностранному языку сформировались из различных подходов, таких как: прямой, аудиовизуальный, коммуникативный, натуральный и другие, можно выявить их эффективность в развитии того или иного навыка владения языком. И.И. Подласый отмечает, что познавательная (учебная) активность студента выражается в стремлении учиться, преодолевая трудности на пути приобретения знаний, в приложении максимума собственных волевых усилий и энергии в умственной работе. Речь идет не только о внешней активности (поднятие руки, переписывание и т.д.), а главным образом о внутренней мыслительной активности студентов, о творческом мышлении. Принимая во внимание практическую цель обучения иностранному языку – учить его как средству общения, ведущим методическим принципом следует считать принцип коммуникативной направленности. Это означает, что обучение должно строиться таким образом, чтобы вовлекать учащихся в устную (аудирование, говорение) и письменную (чтение, письмо) коммуникацию. Применение активных методов обучения обеспечивает переход от информационно-объяснительного к деятельностно-развивающему обучению, которое предусматривает замену монологических методов учебной информации диалоговыми формами общения преподавателей со студентами. Это незамедлительно отражается на повышении качества знаний. На таких занятиях иностранного языка студентам не скучно, они не безразличны к учебе, на это нет времени – все занято делом

[2, 95]. Поэтому важно знать, какой метод будет эффективен при развитии говорения, чтения, письма или аудирования. В ходе исследования нами были выделены:

1. Развитие навыков говорения. В стратегии активного обучения взаимодействие между студентами строится на принципе кооперативности, сущность которого можно выразить в следующей фразе «Я выиграю в том случае, если выиграешь ты». В данной области деятельности применимы огромное количество различных методов. С западных стран к нам пришел принцип коммуникативного образования. В нашей стране этот принцип работает и по сегодняшний день. Обучение в школе и ВУЗе направлено большей частью на развитие говорения и понимания иностранной речи. В современном мире стало гораздо легче изучить иностранный язык, так как сегодня мы имеем свободный доступ в интернет, позволяющий нам общаться с иностранцами, аудио и видео записи и многое другое. Однако не менее эффективным на занятии будет применение современных активных методов. Высокую степень продуктивности даст применение таких методов как:

«Мозговой штурм» - наиболее универсальный разговорный метод, который может быть применен на различных этапах занятия. Позволяет не просто использовать полученные навыки в речи, но также активизировать пассивную память и заставить мышление усиленно работать над выполнением поставленной задачи. По данным наблюдения на занятиях иностранного языка следует применять не дольше пятнадцати минут и не чаще одного-двух раз, так как характеризуется высокой утомляемостью студентов и снижением их последующей работы.

Деловая или ролевая игра позволяет активизировать не только навыки говорения, но также аудирования и в некотором роде чтения и письма. На подготовку к данному виду деятельности у студентов уходит много времени. По данным исследования деловые игры полезно проводить со студентами, которые владеют иностранным языком на среднем или высоком уровне. Полезно также включать в разыгрывание деловой игры различные атрибуты обстановки, так игра будет казаться более реалистичной и студенты лучше поймут данную ситуацию. Деловая игра способствует реализации имеющихся знаний через определенные ситуации, основанные на жизненной или профессиональной деятельности.

Деловую игру не следует затягивать, а лучше оставлять время для анализа и самоанализа студентами их работы и сравнения с другими студентами.

Дебаты – один из сложнейших видов разговорной деятельности. Как показало исследование, проведенное нами, дебаты лучше всего проводить со студентами, достаточно хорошо владеющими иностранным языком. Так же стоит изучить подробно тему дебатов и определить четкие рамки их выполнения. Как было замечено, не всегда дебаты проводятся в четких и правильных рамках выполнения работы. Данный вид работы требует высокого уровня мастерства преподавателя. На проведение дебатов лучше затрачивать более 25-30 минут, так как потом студентам нужно еще проанализировать свою работу, а преподавателю необходимо заметить те ошибки, которые возникали в процессе говорения студентов и помочь им в корректировании их. Хотя дебаты крайне сложный вид учебного занятия, однако, они помогают сконцентрировать все свои знания, умения и навыки на одной проблеме. Сюда же относятся «круглый стол», дискуссии, а также работа в группах.

Венцом данных методов является проектная работа, направленная не только на применение уже сформированных знаний, но также приобретение и самостоятельный поиск новых знаний. Она одинаково полезна в развитии всех навыков владения иностранным языком. Метод проектов – это способ достижения дидактической цели через деятельную разработку проблемы (технология). Разработка должна завершиться реальным практическим результатом. Чтобы добиться этого результата, необходимо научить студентов самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, привлекая для этой цели знания из разных областей, прогнозировать результаты и возможные последствия разных вариантов решения. Метод проектов – суть развивающего, личностно-ориентированного характера обучения. Использование именно таких технологий требует от нас кредитная система обучения. Как не странно, за рубежом, где кредитная система уже давно сформировалась, практически каждое занятие строится на выполнении проектов. Проектно-ориентированное обучение – это обучение, в центре которого находится студент. Именно он является субъектом деятельности. Проектный метод можно использовать при работе над любой темой. Главное – сформулировать проблему, над которой студенты будут трудиться, и нацелить их на достижение реального практического результата [3].

2. Развитие навыков чтения. Есть разные стили чтения для различных ситуаций. Техника, которую вы выберете, будет зависеть от целей. Для развития данного навыка существуют такие методы, как: просматривающий (skimming) и сканирующий (scanning). Данные методы не совсем активные, однако, применяются они в подготовке или проведении других интерактивных методов. Skimming используется для быстрого выявления основных идей текста. Skimming осуществляется со скоростью в три-четыре раза быстрее, чем обычные чтение. Люди часто «пробегают глазами», когда у них есть много материала для чтения и ограниченное количество времени. Используется скимминг, когда вы хотите увидеть, может ли статья представлять интерес для ваших исследований. Этот метод полезен, когда вы ищете конкретную информацию, а не читаете для понимания. Skimming хорошо работает, когда вы ищете даты, имена и места. Это может быть использовано для рассмотрения графиков, таблиц и диаграмм. Метод сканирования часто используют при поиске слова в телефонной книге или словаре. Вы ищите по ключевым словам или теме. В большинстве случаев, вы знаете, что вы ищите, так что вы можете сосредоточиться на поиске конкретного ответа. Сканирование включает в себя перемещение глаз быстро вниз по странице, отыскивая определенные слова и фразы. В современных условиях кредитной системы данные методы являются очень популярными, особенно при изучении иностранного языка [4].

3. Развитие навыков аудирования. Аудирование или восприятие иностранной речи на слух является одним из ведущих навыков обучения иностранному языку. Аудирование непосредственно связано с говорением. В связи с этим при проведении дискуссий, дебатов, «круглых столов», ролевых и деловых игр мы одновременно с речью формируем понимание

иностранного языка. От правильности произношения и говорения студента зависит не только его собственное усвоение иностранного языка, но правильно усвоенная речь других студентов. Говоря об аудировании, нельзя не сказать, что на занятиях иностранного языка используются различные аудио и видео материалы, которые направлены на правильное понимание языка. В ходе выполнения заданий с прослушиванием текста существует огромное количество упражнений, при работе над которыми мы развиваем аудитивные навыки. Однако из коммуникативного подхода к обучению иностранному языку методисты выделили в отдельную группу коммуникативное аудирование. Коммуникативное аудирование – рецептивный вид речевой деятельности, нацеленный на восприятие и понимание устной речи на слух при ее одноразовом прослушивании. В зарубежной и отечественной методике принято выделять следующие виды методов работы аудированием:

- skim listening - аудирование с пониманием основного содержания;
- listening for detailed comprehension - аудирование с полным пониманием;
- listening for partial comprehension - аудирование с выборочным извлечением информации;

- critical listening - аудирование с критической оценкой [5].

Применяя эти методы работы во взаимодействии с интерактивными методами, студенты на занятии усваивают материал более эффективно.

4. Развитие письменных навыков. Письменные навыки формируются при выполнении практически всех активных методов. Следовательно, сюда можно отнести тезисную работу при дискуссиях и дебатах, написание текстов ролей при деловых играх и т.д. Помимо этого, в зарубежной практике все активнее стал использоваться метод case-study или метод конкретных ситуаций (от английского case – случай, ситуация) – метод активного проблемно-ситуационного анализа, основанный на обучении путем решения конкретных задач – ситуаций (решение кейсов). Основная функция метода case-study – научить студентов решать сложные неструктурированные проблемы, которые невозможно решить аналитическим способом. Кейс активизирует студентов, развивает аналитические и коммуникативные способности, оставляя обучаемых один на один с реальными ситуациями. Этот метод может быть реализован изначально в письменной форме, а позже представлен в устной форме. Помимо всего прочего, зарубежные страны разрабатывают проект «Чтение и письмо для развития критического мышления» (Reading and Writing for Critical Thinking - RWCT), реализуемого совместно с преподавателями многих стран. Главной задачей проекта является внедрение в педагогику таких методов, которые развивают критическое мышление учащихся всех возрастов, независимо от изучаемого предмета, т.е. являются универсальными. Эти методы можно эффективно применять и на занятиях по иностранным языкам. Центральной идеей интерактивных методов является развитие критического мышления как конструктивной интеллектуальной деятельности, предложить осмысленное восприятие информации и последующее ее усвоение [4]. Критическое мышление - это сложный ментальный процесс, начинающийся с ознакомления с новой информацией и заканчивающийся принятием решения. В рамках интерактивных методов разработаны основы обучения, состоящие из стадии вызова, смысловой стадии и стадии рефлексии. На стадии вызова пробуждается интерес к новой теме, ученики с опорой на предыдущие знания и языковой опыт делают прогнозы относительно содержания новой информации. На стадии осмысления проводится работа с текстом, изучается новый материал, ученики интегрируют идеи, заложенные в тексте, со своими собственными идеями, для того, чтобы прийти к пониманию новой информации. На стадии рефлексии учащиеся размышляют над полученной информацией, закрепляя, таким образом, новый материал. В качестве интерактивных методов были предложены широко используемые следующие методы преподавания: кластер (в ряде публикаций называется также «карта понятий», «ассоциограмма»), сравнительная диаграмма, пазл (англ. puzzle загадка, головоломка), целенаправленное чтение, двухчастный дневник и ряд других. Так, при работе с

использованием метода кластер, который применяется для стимуляции познавательной деятельности студентов, развития их памяти и пространственного мышления, работа протекает разнообразными путями. При обучении письму и письменной речи можно использовать так называемое «креативное письмо» [6]. Под «креативным письмом» подразумеваются упражнения продуктивного характера самой различной степени сложности, разнообразные по форме и по содержанию, часто в игровой форме. Отличительные черты этих упражнений состоят в том, что они выполняются непременно в письменной форме, по содержанию носят речевой творческий характер, интересны и увлекательны для обучающихся. Обыгрываются стихи известных поэтов, используются монограммы, коллективно пишутся веселые истории, пишутся письма в адрес вымышленных персонажей [7].

Таким образом, проанализировав каждый из методов развития четырех основных способностей, мы видим, что они крайне важны. Используя тот или иной коммуникативный метод, важно помнить, что он эффективен не только в говорении или в аудировании. При правильном построении занятия, можно в равной степени активизировать все навыки владения иностранным языком. Особенности современных методов обучения состоят в том, что в их основе заложено побуждение к практической и мыслительной деятельности, стремление к развитию, проявление себя и другие качества, необходимые в жизни, без которых нет движения вперед в овладении знаниями. Ведь через эти методы студенты не просто овладевают иностранным языком, но так же они формируются как личность в процессе обучения. Каждый день в течении четырех лет студенты развиваются и становятся настоящими специалистами в своей области и не малую роль в их формировании занимают правильно подобранные методы и, естественно, высококомпетентный преподаватель, который стремится не просто обучить студентов, но и воспитать, развить, а порой и открыть в студентах скрытые способности, которые помогут в им будущем достичь высоких результатов. Психологи утверждают, что познавательная активность учащегося – качество не врожденное и не постоянное, она динамически развивается, может прогрессировать и регрессировать. Поэтому у одного и того же студента на различных занятиях познавательная активность резко меняется, в зависимости от того, какой преподаватель, чему и как учит, как он умеет активизировать аудиторию. Только при правильном проведении занятия, подборе и подготовке методов студенты смогут быстрее и эффективней освоить иностранный язык. Ведь язык это не просто средство передачи информации - это жизнь.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Абдыгаппарова С.Б., Ахметова Г.К., Ибатуллин С.Р., Кусаинов А.А., Мырзалиев Б.А., Омирбаев С.М. Основы кредитной системы обучения в Казахстане, - А.: Казак университеті, 2004.
- 2.Подласый, И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. Для студ. высш. учеб. заведений: В 2 кн. /И.П. Подласый. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2003.
- 3.Зимняя И.А, Сахарова Т.Е. Проектная методика обучения английскому языку. Иностранные языки в школе. - 1991, № 3.- с. 9-15.
- 3.Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций - М.: Просвещение, 2002.
<http://42explore.com/skim.htm>
- 4.Рогова Г. В., Рабинович Ф. М., Сахарова Т. Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 1991.
- 5.Сидорова Е. С. Активные методы обучения на уроках иностранного языка / Е. С. Сидорова //Актуальные вопросы современной педагогики (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Уфа, июль 2012 г.). — Уфа: Лето, 2012.

УДК 371.315.7: 378.14.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ – ВАЖНЕЙШАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ И МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

К.Т. Калипанова, А.Т. Байгунысова

Специалисты отдела академической мобильности и международного сотрудничества
Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган
kimba85@mail.ru, abaigun90@gmail.com

Академиялық ұтқырлық - кең ғылыми талқылауды бұйым. Халықаралық ұтқырлық енді әлемдік стандарт болды. Еуропада академиялық қозғалғыштық соңғы он жылда білім сапасын жоғарылатудың бірден-бір құралы.

Категория академической мобильности - предмет широкого научного обсуждения. Международная мобильность стала уже мировым стандартом. В последние десятилетия академическая мобильность в Европе и мире признаётся одним из эффективнейших инструментов повышения качества образования.

The subject of an academic mobility is open to debate. The international mobility becomes world standard. At the last decade the academic mobility is recognized as one of the effective tool of enhancing of quality education in Europe and in the globe.

Ключевые слова: Интернационализация образования, академическая мобильность, Европейское пространство, Европейская система переводных зачётных единиц, кросскультурный аспект.

Исследовательская, преподавательская и административная деятельность образовательных учреждений различных уровней является процессом различных международных аспектов интернационализация образования [1, с. 25].

На сегодняшний день процесс интернационализации является актуальной в сфере образования и включает в себя:

- разработка и реализация проектов научных исследований;
- организация повышения квалификации преподавателей по программам дополнительного профессионального обучения и научно-педагогических курсов;
- организация курсов подготовки студентов, магистрантов и молодых исследователей;
- обмен по академической мобильности профессорско-преподавательским составом, научными сотрудниками университетов;
- организация курсов повышения квалификации ППС, прохождение научной стажировки магистрантами, докторантами университетов;
- международное сотрудничество: программы обмена для администрации, управление трудовыми и материальными ресурсами, консультационные и информационные службы, процедура оценки, инфраструктура.

Реализация интернационализации образовательного учреждения зависит от стратегических перспектив международного отдела, от тесного взаимодействия с отделами зарубежных учреждений, с руководителями, преподавательским составом преподавательским составом учебных учреждений, отделений, факультетов и кафедр.

Интернационализация позволяет предвидеть будущее высшего образования. Говоря об этом, директор Международного института планирования образования при ЮНЕСКО (International Institute for Educational Planning) Ж. Аллак подчеркнул, что становление международной стратегии развития образования облегчает прогнозирование возможных

изменений систем высшего образования, их управления, принципов финансирования и пр. [2, с. 2].

Инициатором первых международных программ сотрудничества в сфере высшего образования была ЮНЕСКО. Эта международная организация координирует подготовку педагогов к осуществлению пожизненного образования, популяризирует использование параллельного обучения (прежде всего через средства массовой информации). ЮНЕСКО проводит децентрализацию своих программ, в том числе и тех, которые касаются модернизации высшего образования. Исполнение программ поручается региональным центрам ЮНЕСКО, например, Европейскому центру по высшему образованию. Факторы и цели интернационализации высшего образования можно распределить по четырем основным группам: экономические, политические, культурные и педагогические. Первые тесно связаны с прямыми финансовыми выгодами, например, благодаря плате за обучение иностранных студентов. Еще важнее косвенные экономические выгоды, поскольку высокое качество подготовки выпускников высшей школы оказывается одним из условий экономического прогресса. Политические факторы порождены геополитическими интересами каждой страны. Культурные вытекают, прежде всего, из намерений популяризации национальной культуры и приобщения к иноязычным культурам. И, наконец, педагогические факторы связаны с потребностями модернизации высшего образования.

Все перечисленные факторы эволюционируют. Вначале они были связаны, прежде всего, с политикой укрепления взаимопонимания между народами, сохранения культурного влияния в развивающихся странах. Затем более важными становятся экономические приоритеты. Это, в частности, отразил Меморандум о высшем образовании, принятый участниками Евросоюза (1992) [2, с. 18].

Интернационализация сказывается на структуре и содержании высшего образования Республики Казахстан. Среди заметных изменений - появление многоуровневого высшего образования - бакалавриата и магистратуры, корректировка программ экономического и социального образования, попытки координации отечественных программ и дипломов с зарубежной высшей школой.

Академическая мобильность студентов, магистрантов, докторантов, преподавателей и сотрудников является одним из важных направлений, способствующих улучшению качества высшего образования, повышению эффективности научных исследований, совершенствованию системы управления, установлению внешних и внутренних интеграционных связей, выполнению миссии образовательных учреждений.

Общие принципы реализации академической мобильности:

- профессорско-преподавательский состав, студенты, магистранты, докторанты и научные сотрудники факультетов имеют право принимать участие в программах внешней и внутренней академической мобильности в соответствии с правилами организации учебного процесса по кредитной технологии обучения;

- международный отдел информирует ППС, студентов, магистрантов, докторантов и научных сотрудников кафедр о программах внешней/внутренней академической мобильности, в которых участвует или планирует принять участие, а также об иных программах и возможностях академического и научно-технического сотрудничества и соответствующих информационных ресурсах, содержащих необходимые сведения;

- администрация университета и его структурные подразделения обеспечивают доступ к библиотекам, лабораториям, информационным базам и иным ресурсам вуза и подразделений, необходимым для обучения студентов, магистрантов, докторантов и стажировок преподавателей и научных сотрудников, участвующих в программах внешней и внутренней академической мобильности, согласно заключенным договорам [3, с. 7].

Организация академической мобильности студентов:

- академическая мобильность студентов осуществляется в соответствии с заключенными договорами с вузами-партнерами, соглашениями с международными

организациями и фондами. Возможна реализация академической мобильности студентов по личной инициативе;

- порядок и условия участия студентов во внешних/внутренних программах академической мобильности являются предметом конкретных договоров, соглашений между вузами-партнерами. Критерии отбора студентов для участия в образовательных программах определяются с учетом требований принимающего вуза/организации-партнера и доводятся до сведения студентов посредством объявлений на сайте университета, электронной рассылки и другими способами;

- общую организацию и координацию внешней/внутренней мобильности студентов ВУЗа осуществляет международный отдел. В реализации внешней/внутренней мобильности студентов участвуют кафедры, деканы факультетов, международный отдел, отдел регистрации, отдел учета движения студентов и трудоустройства выпускников, финансово-экономический отдел и другие подразделения вуза [3, с. 8].

Мобильность является неотъемлемым условием существования и развития Европейского пространства высшего образования. Мобильность студентов предполагает возможность частичного обучения в европейских вузах-партнёрах с последующим признанием как времени обучения в зарубежном вузе, так и полученных там переводных зачётных единиц (Европейская система переводных зачётных единиц – *ECTS*).

Международная мобильность растёт с каждым годом. К 2025 году общее количество студентов в мире увеличится с сегодняшних 97 миллионов человек до 260 миллионов человек. А число иностранных студентов вырастет за этот период до 7 миллионов [4]. Академическая мобильность автоматически и часто подсознательно развивает в студентах определённые качества:

- умение выбирать пути взаимодействия с окружающим миром;
- способность мыслить в сравнительном аспекте;
- способность к межкультурной коммуникации;
- способность изменять самовосприятие;
- способность рассматривать свою страну в кросскультурном аспекте.

Кросскультурный принцип мобильности формирует такие подходы, как партнёрство, солидарность, высокое качество, доступность, эффективность в образовании. Само понятие мобильность имеет как различные определения, так и классификацию в современной научной литературе. Значение слова «мобильность» в толковом словаре С.И. Ожегова определяется как [5, 25]:

- подвижность, способность к быстрому передвижению;
- способность быстро действовать, принимать решения;
- способность путешествовать с одного места на другое.

Существуют различные определения мобильности и классификация мобильности. Так, классическая мобильность связана со стажировками и командировками на относительно короткий период времени, участие в семинарах и конференциях, повышение квалификации. Мобильность в сфере образования или академическую мобильность связывают сегодня, прежде всего, с семестровой или годовой результативной (заканчивающейся академической справкой) учёбой для студентов и аспирантов и работой для преподавателей и исследователей в другом партнёрском вузе, с которым заключён договор. К современным формам мобильности относят мобильность международную, региональную, межвузовскую, которая может существовать на институциональном и индивидуальном уровнях «академический туризм». Также различают вертикальную и горизонтальную мобильность, виртуальную и физическую, симметричную и асимметричную, формальную и неформальную, учебную и профессиональную и др. Понимая выгоды, которые несёт в себе развитие мобильности для роста конкурентоспособности вузов страны и всего европейского образования, развития единого рынка труда и конкурентоспособности европейской экономики в целом, правительства и европейские организации начали с новой энергией

поддерживать развитие академической мобильности, видя в ней и инструмент и одну из целей Болонского процесса [6, с. 5]. Свободная без препятствий мобильность всех участников образовательного процесса – студентов, преподавателей, исследователей, администраторов – должна стать одним из главных условий повышения конкурентоспособности и привлекательности образования в европейских университетах. Три главные цели должны быть намечены на следующие десятилетия: определить более точно концепцию мобильности и сделать её более демократичной; развить соответствующие формы финансирования университетской мобильности; расширить академическую мобильность и улучшить для неё условия.

Болонская декларация так формулирует задачи в данной области: способствовать мобильности за счёт преодоления препятствий, эффективно осуществлению свободы передвижения, уделяя особое внимание «для студентов – доступу к учебным заведениям и соответствующим услугам; для преподавателей, исследователей и административного персонала - признанию и подтверждению периодов, проведённых в европейских странах, в целях научных исследований, преподавания и переподготовки, не нарушая их статуса и законных прав». Берлинское коммюнике (2003 г.) вообще называет «мобильность студентов, академического и административного персонала основой создания европейского пространства высшего образования». Главная цель мобильности – дать студенту возможность получить разностороннее «европейское» образование по выбранному направлению подготовки, обеспечить ему доступ в признанные центры знаний, где традиционно формировались ведущие научные школы, расширить познания студента во всех областях европейской культуры, привить ему чувство гражданина Европы. Пражское коммюнике министров образования (2001 г.) отмечает, что мобильность позволит её участникам «воспользоваться богатствами европейского пространства высшего образования, включая демократические ценности, разнообразие культур и языков, разнообразие систем высшего образования» [1, с. 56]. В коммюнике указывается, что мобильность студентов, начинающих исследователей и сотрудников высшей школы повышает качество программ и научных исследований. Она усиливает академическую и культурную интернационализацию европейского высшего образования. Мобильность имеет важное значение для развития личности и для трудоустраиваемости, формирует уважение к многообразию и способность понимать другие культуры. Она побуждает к языковому плюрализму, закладывая тем самым основу для многоязычной традиции Европейского пространства высшего образования, и расширяет сотрудничество и конкуренцию между высшими учебными заведениями. Вот почему мобильность должна быть отличительной чертой Европейского пространства высшего образования. Министры высшего образования Европы призывают все страны к расширению мобильности, к обеспечению её высокого качества и к диверсификации её типов и масштаба. Академическая мобильность отличается от традиционных зарубежных стажировок и «академического туризма» прежде всего тем, что: во-первых, студенты едут учиться за рубеж хоть и на ограниченные, но длительные сроки - от семестра до учебного года; во-вторых, во время таких стажировок они учатся полноценно, сдают зачёты и экзамены, результаты которых заносятся в специальный документ: академическую справку. Мобильные студенты проходят полный семестровый или годичный курс, который им засчитывается по возвращении в базовый вуз на основании документа с результатами академической успеваемости, выдаваемого им в принимающем зарубежном вузе.

В Болонском процессе различают такие виды академической мобильности, как: «вертикальную» и «горизонтальную». Под вертикальной мобильностью подразумевают полное обучение студента на степень в зарубежном вузе. Под горизонтальной мобильностью – обучение в течение ограниченного периода (семестра, учебного года). Мобильность в образовательной сфере – обязательный опыт европейца, поскольку «мобильность оказывает положительное влияние на качество высшего образования и высшие учебные заведения, а также на всё общество в целом» [1, с. 437].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Kazamias A.M. Globalization and University Education in Late Modernity // XIX CESE Conference. Abstracts of Presentation. Bologna. 2000.
- 2.Евреинов Э. В. Глобальная система образования // Мир образования - образование в мире. 2002. N 4.
- Положение об академической мобильности// СМК ЖГУ П/АМ.30-2012. <http://www.portalus.ru>, статья А. Н. Джурицкий.
- 3.Ожегова С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка; Изд-во: М.: Аз, 1996 г.
- 4.Развитие образования: Национальный доклад Российской Федерации. Министерство образования. М., 1994.

ӘӨЖ 373.13:51(574)

ШАҒЫН ЖИНАҚТАЛҒАН МЕКТЕПТІҢ БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ

С.М. Сейтова, п.ғ.д., профессор

Ә. Даниярұлы, білімгер

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
s.m.seitova@mail.ru

Шағын жинақталған мектептер жас ұрпақтың, ауылдың, тұтас ұлттың болашағы үшін қызмет етуде. Сондықтан, ауылдағы «Шағын жинақталған мектептерді» көркейтуге, дамытуға көбірек күш салу керек. Сол себептен Алматы облысы, Кербұлақ ауданындағы «Шағын жинақталған мектептердің» бүгінгі мен ертеңі туралы зерттеуімізге байланысты мәліметтер берілген.

Малокомплектные школы служат для воспитания и обучения молодого поколения. Поэтому, нужно уделить большое внимание для развития «Малокомплектных школ» в селах. В связи с этим, в статье изложены исследования современного состояния «Малокомплектных школ» Кербулакского района, Алматинской области.

Littlekit schools serves as source of educatiob and training in the districts. Therefore, it is necessary to pay more attention to the development of " littlekit schools" in the villages. For this reason, the paper describes the current state of research " littlekit schools" Kerbulak district, Almaty region.

Тірек сөздер: Мектеп, шағын жинақталған мектеп, онлайн режим, тасымалдау, электрондық оқулықтар, әдістемелік нұсқаулар, дамыту, ауылдың болашағын сақтау.

Еліміздің болашағы - ұрпақ тәрбиесінде. Елбасы өз сөзінде: «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, болашақты білімді ұрпақ айқындайды, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаз қолында», - деп атап көрсетті [1].

Бүгінгі таңда жастарға әлемдік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім мен тәрбие беру, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлай білу мүмкіндігін жетілдіру, сонымен қатар әр адамның кәсіби біліктілігі мен білімділігін, іскерлігін арттыру - қоғамның міндеті болып табылады.

Кез-келген мемлекеттің өркениеттілігі, онда өмір сүретін халықтың білім деңгейімен бағаланады. Ал өркениеттіліктің негізі мектепте қаланып, мектепте өркен жаяды. Сондықтан мектеп-өзін өркениеттіміз деп санайтын елдің айналып өтпейтін үдерісі.

Осы тұрғыдан қарағанда, еліміздегі мектептердің, оның ішінде ауыл мектептерінің жұмысын жандандыру, ондағы оқыту процесінің сапасын жетілдіру, оқушыларға мемлекеттік стандарт деңгейіне сай білім беру бүгінгі күннің көкейтесті мәселесіне айналып отыр.

Ауылдың болашағы мектепке тікелей байланысты. Шағын жинақталған мектептердің дені ауылдарда екендігін ескерсек, мектептерді жабу ұлт болашағына балта шабумен тең. Өйткені, бүгін мектеп жабылса, ертен ол ауыл да жоқ болады.

Мектеп білім шаңырағы болумен қатар, сол ауылдың әлеуметтік те, экономикалық та проблемаларын шешіп отыр. Шағын жинақталған мектептер жас ұрпақтың, ауылдың, тұтас ұлттың болашағы үшін қызмет етуде. Сондықтан, ауылдағы «Шағын жинақталған мектептерді» көркейтуде, дамытуға көбірек күш салу керек.

Ең қиыны, елімізде мұндай мектептердің саны көп. Соңғы 15 жылда «Шағын жинақталған мектептердің» саны күрт өскен. Қазақстандағы 7576 жалпы білім беретін мекеменің 4288-і (56,5%) - «Шағын жинақталған мектеп». Олардың басым бөлігі Солтүстік Қазақстан (88,1 %), Ақмола (81 %), Қостанай (77,5 %), Павлодар (76,5 %), Батыс Қазақстан (72,9 %), Ақтөбе (68 %), Шығыс Қазақстан (67,9 %) облыстарында.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің деректері бойынша республика мектептерінің жалпы санының 56,5 %-ын шағын жинақты мектептер құрайды. Оның ішінде, барлық ауылдық мектептердің 68,6 %-ы шағын жинақты мектеп болып табылады. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жж арналған мемлекеттік бағдарламасында айтылғандай іс жүзінде әрбір төртінші мұғалім «Шағын жинақталған мектепте» жұмыс істеп, әрбір алтыншы қазақстандық оқушы «Шағын жинақталған мектепте» оқиды [2].

Алматы облысы бойынша «Шағын жинақталған мектептердің» пайыз саны жоғары болмаса да, кейбір аудандарда «Шағын жинақталған мектептің» саны көп. Осыған сәйкес бізді Алматы облысы, Кербұлақ ауданындағы шағын жинақталған мектептердің болашағы алаңдатып, бізді де ауыл мектептеріндегі, оның ішінде «Шағын жинақталған мектептердің» проблемалары, ондағы оқыту мен тәрбиелеу процесінің ұйымдастырылуы толғандырады.

Сондықтан, «Шағын жинақталған мектептердегі» оқыту мен тәрбиелеу мәселесін жақсарту үшін жасалған зерттеу жұмысымызбен Алматы облысы бойынша өткен «Жас ғалым – Отанға!» атты ғылыми – зерттеу жұмыстары байқауында «Алматы облысы әкімінің грантын» иеленіп, «Шағын жинақталған мектепте жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу жолдары» бағытында зерттеу жүргізудеміз.

Зерттеу объектісі ретінде Алматы облысының Кербұлақ ауданындағы «Шағын жинақталған мектептерді» алдық.

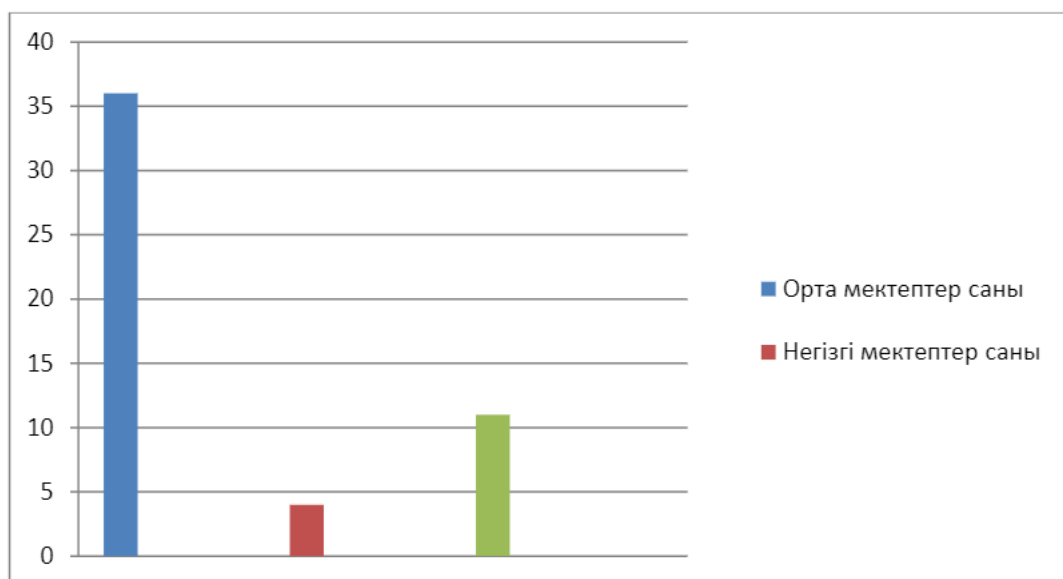
«Алматы облысы білім басқармасының» 2012 жылғы 1-ші қыркүйектегі Кербұлақ ауданының мемлекеттік күндізгі жалпы білім беретін мектептер жөніндегі мәліметіне сүйенсек, аудан бойынша барлығы 51 мектеп бар, яғни зерттеу жұмысының алғашқы нәтижелеріне тоқталайық:

1-кесте

	Орта мектептер	Негізгі мектептер	Бастауыш мектептер
Аудан бойынша жалпы мектептер саны	36	4	11
Оның ішінде «Шағын жинақталған мектептер»	23	4	11

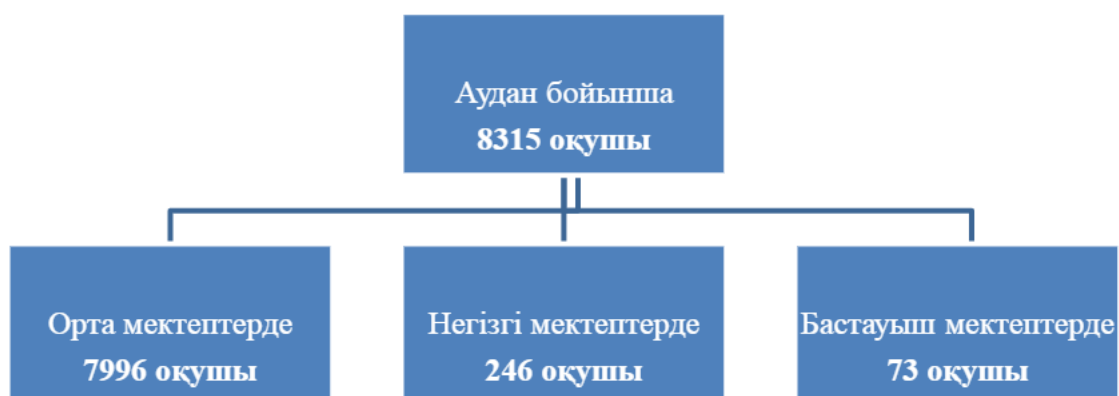
Кербұлақ ауданындағы «Шағын жинақталған мектептердің» құрамы

1-кесте

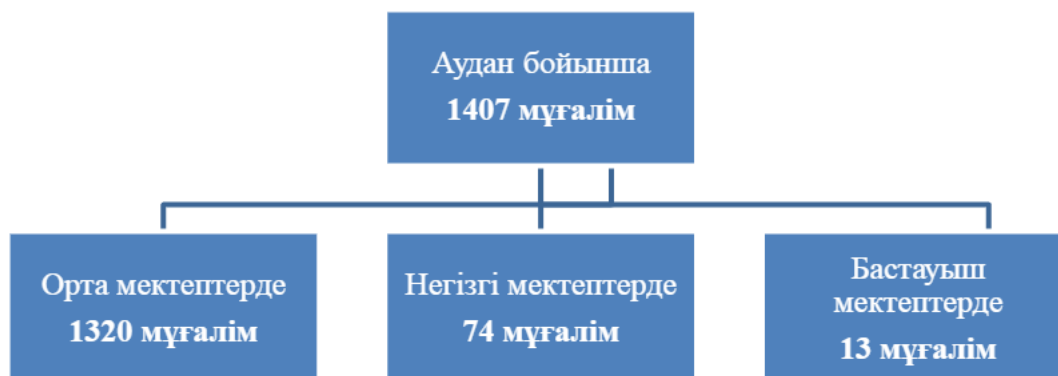
Алматы облысы, Кербұлақ ауданындағы мектептер

2-кесте

Алматы облысы, Кербұлақ ауданы мектептеріндегі оқушылар саны

3-кесте

Алматы облысы, Кербұлақ ауданы мектептеріндегі мұғалімдер саны

Кербұлақ аудандық білім бөлімінде 2013 жылдың 12-ақпанында мектеп директорларының және оқу ісі жөніндегі орынбасарларының кезекті кеңесі өтілді. Сол кеңесте төмендегі түрдегі сауалнама таратылды

Мұғалімнің ТАЖ-ы: _____

Мектеп (қай мектепте жұмыс жасайды) _____

Пәні (қай пәннің мұғалімі): _____

Еңбек өтілі: _____ оның ішінде ШЖМ-ге: _____

Сыныптар (қай сыныптарда сабақ береді): _____

1. Шағын жинақталған мектеп дегенді қалай түсінесіз?

2. Сіз жұмыс жасайтын мектеп шағын жинақталған мектеп болып саналады ма? (ия/жоқ)

3. Шағын жинақталған мектепте оқытудың қиыншылықтары қандай? т.б.

Сауалнама нәтижесінде төмендегі бағыттағы қиыншылықтар түрі айқындалды:

- әмбебап кәсіби педагогикалық мамандардың жетіспеушілігі;
- біліктілікті арттыру мүмкіндігінің аздығы;
- тәрбие жұмыстарының тиімді ұйымдастырылмауы;
- мұғалімдерге арналған оқу-әдістемелік құралдарының болмауы;
- ақпараттық-коммуникативтік технологияға негізделген арнайы және вариативті оқу бағдарламалары мен жоспардың болмауы;
- интерактивті құралдармен жабдықталу деңгейі, мультимедиялық кабинеттер мен кең жолақты интернетпен қамтамасыз етілмеуі.

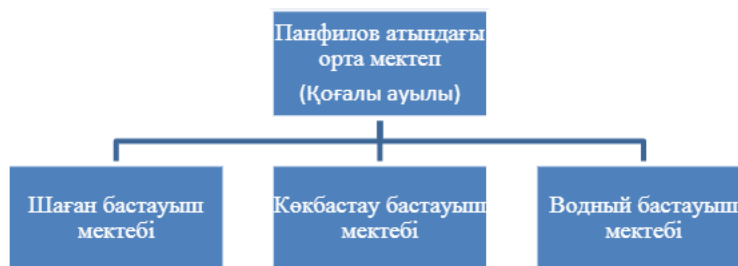
Сондықтан біз болашақта «Шағын жинақталған мектептерде математиканы оқытуды ұйымдастыруға» байланысты төмендегідей ой-тұжырымға келіп отырмыз:

- Аудан көлеміндегі бір-біріне жақын орналасқан мектептерді біріктіру. Егер де бір-біріне жақын орналасқан 2 немесе 3 мектепті біріктіретін болсақ, ол мектептегі оқушылар саны едәуір артады; әр мектепке бөлінген азды-көпті компьютерлер мен электронды тақталар бір мектепте орналасса барлық оқушыға жеткілікті болар еді; кітап қоры молаятын еді; кадр тапшылығы болмас еді; көппәнділіктен құтылар едік.

1-сурет «Мектептерді біріктіру үлгісі»

- Аудан бойынша «Шағын жинақталған мектептердегі» оқытуды онлайн-режимге көшіру. Мұғалім бір мектепте отырып, басқа мектептермен де байланыса алады немесе бір кабинетте бірнеше сыныпқа бір мезгілде сабақ жүргізе алады. Онлайн-режимде оқытуға лайықты оқу-әдістемелік құралдар, бағдарламалар құрылуы керек.

2-сурет «Мектептерді онлайн-режимде оқытуға біріктіру»

- Электронды оқулықтарды пайдалану арқылы білім беру. Бұл әдісті мектептерді тасымалдау мүмкін болмаса, онлайн-режим орнату қиын болса қолдана аламыз. Әрбір біріктірілген сыныпта сабақ жүргізгенде, бір сыныпқа сабақ түсіндіріп жатқанда екінші сынып бос отырмайтындай, электронды оқулықтан тапсырмалар беріп, уақытты үнемдей отырып, толық түсіндіріп үлгеруге болады.

3-сурет «Біріктірілген сыныптарда сабақ жүргізу»

ШЖМ-терде қазіргі таңдағы оқу құралдарын қолданудағы негізгі қарама-қайшылық – толық, тұтас сыныпты оқытуда қолданылатын оқыту әдістемесінің шағын мектепте қолдануға қолайсыздығы.

Сондықтан, шағын жинақталған мектептердегі проблеманы шешу үшін мұғалімдерге қажетті жекелеген пәндерден бағдарламалар дайындау, оқу-әдістемелік кешен әзірлеу және олардың электрондық, мультимедиялық нұсқасы дайындалса және қашықтықтан оқыту мүмкіндіктері ұйымдастырылса, онда ШЖМ-терде мұғалімдерде шығармашылықпен жұмыс істеуге және сапалы білім беруге мүмкіндіктер артар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Егемен Қазақстан, 26 желтоқсан, 2004 жыл
2. Концепция развития малокомплектных школ в республике Казахстан на 2010-2020 годы. Астана, 2011

ЕСТЕСТВЕННО - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 6327.727.

ШЕГІРТКЕЛЕР КҮБІРШЕСІНІҢ САН МӨЛШЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

А.С. Акмуллаева, А.Б. Ержанова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

Шегірткелер дернәсілінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы ауа температурасына тікелей байланысты болатындығы анықталды. 2011-2012 жылдары ауа температурасының жылы, сонымен қатар құрғақшылық болуына шегірткенің өсіп-дамуына қолайлы болды. Осы жағдайда шегіртке дернәсілдері ерте шықты. Зерттеу жұмыстары жүргізілген аумақтарда әр бір шаршы метр жердегі саяқ шегірткелер күбіршесі 1-2 дана болды. Олардың тоғышар және аурулармен залалдануы 9-12% жетті.

При изучении биоэкологических особенностей саранчовых установлено, что отрождение личинок нестадных видов саранчовых зависит, в первую очередь, от погодных условий текущего года. Так, в 2011-2012 годы теплая и засушливая погода благоприятствовала развитию саранчовых. При осенних обследованиях территории при учете на 1 м² приходилось 1-2 кубышки. 9-12% кубышек были поражены паразитами и болезнями.

During the study of locusts' bioecological peculiarities it was established that hatching of non-gregarious locust species depends first of all on weather conditions of the current year. So, in 2011-2012 warm and dry weather was favorable for locust development. During the autumn studies there were 1-2 pods per 1 m². 9-12% of pods were infected by parasites and diseases.

Тірек сөздер: шегіртке күбіршесі, дернәсілі, тоғышарлармен залалдануы, энтоможыртқыштар, энтомофильді микрофлорасы.

Қазақстанның оңтүстік аймағында мекендейтін шегіртке түрлерінің өсіп-даму циклы бір генерациялы, яғни жылына бір рет өсіп-өніп көбейеді. Олар жұмыртқа фазасында топырақтың беткі қабатына салынған күбірше ішінде қыстайды. Көктемде дернәсілдің шығу мерзімі шегірткелердің қандай түрге жататындығына байланысты. Негізінен саяқ шегірткелердің дернәсілдері жұмыртқадан жер бетіне шығуы 1 айға дейін созылады. Дернәсілдерінің өсіп-дамуы 25-30, кейде 40 күнге дейін жалғасады. Осы мерзім ішінде айқышты, қара жолақты саяқ шегірткелер 5-рет түлеп, ал сібірлік, ақ жолақты және қара қанатты саяқ шегірткелермен тағы да басқа түрлері 4-рет түлейді. Әр түрлі жастағы дернәсілдер бір-бірінен денесінің ұзындығы, түсі, мұртша бунақтарының саны, қанат негізінің дамуы мен орналасу ерекшелігі арқылы ажыратуға болады. Әсіресе тұрақты болатыны дернәсілдің қанат негізінің біліне бастау және мұртша бунақтарының саны. Соңғы түлеуден кейін толық жетілген қанаттары бар ересек шегірткеге айналады.

Дернәсілдердің барлығы ашық күндері белсенді түрде қозғалыста болады. Ауаның температурасы 10-12-ден 40⁰С болған жағдайда белсенді түрде қоректеніп, қозғалады, ал 10⁰С төмен, бұлтты және жауынды күндері қозғалмай, өсімдіктің төменгі жағына топтасады. Кеш бата алдында өздерінің тандаған өсімдіктерін тауып, сонда түнелтеді.

Шегірткелердің сан мөлшерінің өзгеріп тұруына жыртқыш және паразиттік тіршілік ететін насекомдар мен насеком қоректі құстар едәуір әсер етеді. Жыртқыш және паразит насекомдардың ішінде жарғақ қанаттылардың, паразит шыбындар мен кейбір қоңыздардың личинкаларының маңызы өте зор. Олардың кейбіреулері шегірткенің жұмыртқасы ішінде, ал екіншілері ересек шегірткенің ішінде паразиттік тіршілік етеді [1, 2, 3].

Күзде жүргізілген зерттеулер арқылы ұрғашы шегірткелердің жұмыртқа салар орындары бақыланды. Біріншіден биотоптардан энтомологиялық қаққыш көмегімен шегірткелердің 1 м² жердегі саны және түр құрамы есепке алынды. Ал перпедикуляр сызық

бойымен әр 100 метр сайын тоқтап, үлгілер жиналып күбіршемен залалданған жер көлемі анықталды. Олардың күбіршелерін топырақты қазу арқылы тереңдігі 0-5 см, ауданы 0,5-0,5 м жерден үлгі алынды. Жер көлеміне байланысты 10 га-дан 8 үлгі, 50 га – 15 үлгі, 100 га – 20 үлгі және 400 га – 40 үлгі жиналды. Алынған үлгілер диаметрі 3 мм сеткалы қаққыштан өткізіліп, ондағы күбіршелер арнайы қаптарға салынды. Жиналған материалдардың сыртында жиналған орны және күні жазылды. Шегіртке күбіршелерінің тоғышарлармен залалдануы және энтоможыртқыштардың құрбаны болуы пайыздық көрсеткішпен көрсетілді. Зертханалық жағдайда шегірткелердің дернәсілдеріне зиян келтірген эндоэктофитофагтардың сан мөлшері және энтомофильді микрофлорасы анықталды.

Орташа күбіршенің тығыздығы мына теңдеумен анықталды:

$$A = \left(\frac{\delta}{B} \right) \times 4,$$

мұндағы: A – 1 м² жердегі орташа күбірше тығыздығы;

δ – жалпы күбірше саны;

B – жалпы үлгі саны.

Бұл аймақтарда сібірлік, айқышты саяқ шегірткелердің қанаттануы маусымның 1-ші онкүндігінде басталды, ал Фишер, кіші айқышты саяқ шегірткелері маусымның ортасында байқалды, сонымен қатар ақ жолақты саяқ шегіртке шілденің 2-ші онкүндігінде қанаттануы басталды. Қанаттанған ересектері шағылысып, содан кейін 10-12 күннен соң ұрғашылары жұмыртқа сала бастайды. Саяқ шегірткелер негізінен күбіршелерін тығыз топырақтың жерлерге, жол жағалауына, кейде шөбі селдір құм топыраққа салады. Олардың қандай түрге жататына байланысты күбіршелерінің үлкен-кішілігі, сыртқы пішіні әр түрлі болады. Күбіршелерінің ұзындығы 8-41 мм дейін, ал сыртқы пішіні көбінесе сопақша болады. Әрбір ұрғашы шегіртке өз өмірінде 9-15 күбірше салады, кейде одан да көбірек. Күбіршелердегі жұмыртқалардың саны әр түрлі 5-17-ге дейін жетеді. Шегірткелердің жұмыртқа салуы шілденің 1-ші онкүндігінде басталып, тамыздың басына дейін, яғни 1 айға жуық жұмыртқа салу кезеңі жүреді, ал кейде тамыздың соңына дейін созылады.

Тұрақтылық жағдайда шегірткенің дамуы мен кеңістік жағдайындағы шегіртке популяцияларының өсіп-жетілуін қадағаладық. Сонымен қатар әртүрлі биотоптарда бір мезгілде шегірткенің әр түрлі жастағы дернәсілдері мен қанаттанған ересектері кездеседі. Сондықтан оларды 3 мезгілдік аспектіге бөлдік – көктемгі, ерте жазғы, жазғы.

Көктемгі түрлеріне - *Arcyptera microptera*, *Aeropus sibiricus*, *Dociostaurus kraussi*, *Podisma pedestris*, ал ерте жазғы түрлеріне – *Stauroderus scalaris*, *Dociostaurus brevicollis*, *Stenbothrus fischeri*, *Oedaleus decorus*, *Calliptamus italicus* және жазғы түріне – *Chorthippus albomarginatus* жатқызылды.

Зиянкестердің маусымдық фазаларын зерттеп анықтау өсімдіктердің әр түрлі биотоптарында, әр бір 3 күн сайын шегірткелерді энтомологиялық қаққыш арқылы жинап, жүргізілді.

Саяқ шегірткелер тобының биоэкологиясы негізінен аймақтағы ауа температурасына тікелей байланысты. Күзгі зерттеу жұмыстары бойынша Ескелді ауданының Көкжазық, Ақын-Сара, Бақтыбай және Қарабұлақ ауыл округтары аймақтарының жайылымдықтар, қара жолдар бойынан 200-300 гектар жерлер зерттеліп, шегірткелердің күбіршелері есепке алынды. Көпжылдық шөптер, тыңайған жерлер және жайылымдықтар биотоптардан 600 күбірше жиналып, олардың түр құрамы және күбірше тығыздығы айқындалды. Зерттеу барысында күбірше ішіндегі жұмыртқаларының жыртқыш тоғышарлары – алагүлік коңыздар, кейбір аурулармен және өрмекшілермен 9-12% залалданған анықталды. Бұл жердегі максималды көрсеткіші әр бір шаршы метр жерден 5-6 дана саяқ шегірткелер күбіршесі есепке алынды.

Ескелді аудан аймағында кездесетін зиянды түрлеріне: айқышты, сібірлік, қанатсыз, кіші айқышты, ақ жолақты және Фишер саяқ шегірткелері жатады. Осы аталған шегірткелердің фенологиясы мен биологиясы анықталды (1-кесте).

1-кесте. Саяқ шегірткелер тобының фенологиялық күнтізбесі
(Ескелді ауданы, 2011-2012 жж.)

Түрлері	сәуір			мамыр			маусым			шілде			тамыз			қыркүйек			Қыстайтын фазасы
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	
Айқышты саяқ шегіртке <i>Arcyptera microptera</i> F.- W.	0	0	0	-	-	-	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0
Сібірлік саяқ шегіртке <i>Aeropus sibiricus</i> L.	0	0	0	-	-	-	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0
Қанатсыз саяқ шегіртке <i>Podisma pedestris</i> L.	0	0	0	0	-	-	-	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0
Кіші айқышты саяқ шегіртке <i>Doclostaurus brevicollis</i> Ev.	0	0	0	0	0	0	-	-	-	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0
Фишер саяқ шегіртке <i>Stenobothrus fischeri</i> Ev.	0	0	0	0	0	-	-	-	-	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0
Ақ жолақты саяқ шегіртке <i>Chorthippus albomarginatus</i> Deg.	0	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-	+	+	+	+	+	0	0	0

Шартты белгілері: 0- күбіршенің ішіндегі жұмыртқа; -- дернәсіл; +- ересегі.

Айқышты саяқ шегіртке – *Arcyptera microptera* F.- W. Көбінесе далалық, жайылымдықтар мен тыңайған жерлерде басымдылық көрсетті. Көктем мезгілінде дернәсілдің жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамырдың 1-ші онкүндігінде байқалды. Бұдан кейін шегіртке дернәсілдері 5 рет түледі. Олардың қанаттануы маусымның 1-ші онкүндігінде басталды. Шегірткенің бұл түрінің жаппай көбеюі 10-12 күннен кейін аяқталды. Шағылысудан соң, 5-7 күннен кейін жұмыртқа салуы басталды. Бұл шегіртке күбіршелерін негізінен қатты, сазды және құмдақ ылғалды топыраққа, өсімдіктері сиректеу жерлерге салады. Күзде жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша шегірткенің ұрғашылары жұмыртқаларын қара жолдар бойына, жайылымдықтарға салып, күбіршенің орташа саны бір шаршы метр жерде 1-2 дана болды. Бір күбіршедегі жұмыртқа саны 6-17 дейін жетті.

Сібірлік саяқ шегіртке – *Aeropus sibiricus* L. жаппай көбеюі Әсіресе орман маңындағы аралас шөптерде, еркекшөп, жайылымдық биотоптарында басым кездесті. Дернәсілінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамыр айының 1-ші онкүндігінде байқалды. Шегіртке дернәсілі 4 рет түлеп, ал оның қанаттануы маусым айының 1-ші онкүндігіне тұспа-тұс келді. Қанаттанған ересектері шағылысып, ал ұрғашыларының жұмыртқа салуы шағылысудан 5-12 күн өткен соң басталды. Олар жұмыртқаларын негізі бетегелі өсімдіктерге, жайылымдықтар мен ескі тыңайған жерлерге салды. Күздік зерттеу нәтижесі бойынша, бұл шегіртке күбіршесінің орташа саны бір шаршы метр жерде 5-10 дана болды. Бұл түр сирек кездесті, күбіршенің орташа саны 1-2 данаға жетті. Олардың ішінде 7-10 жұмыртқадан болды.

Қара қанатты саяқ шегіртке - *Stauroderus scalaris* F.-W. Бұл шегірткенің дернәсілдері сібірлік саяқ шегірткенің дернәсілдеріне қарағанда 7-10 күн кешігіп шықты, дернәсілдері жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамырдың 2-ші онкүндігінде байқалды. Олардың дамуы 27-30 күнге созылып, 4 рет түледі. Ересек шегірткелері толық қанаттанған соң көп кешікпей жұмыртқалай бастады. Бақтыбай ауылында жүргізілген күзгі маршруттық зерттеуде қара қанатты саяқ шегірткенің 1 м² жердегі күбірше саны 3-5 дана болғаны және күбіршелерін жеңіл құмды топыраққа салғаны анықталды.

Атбасарлық саяқ шегіртке - *Dociostaurus kraussi* Ingen. Шегіртке дернәсілдері жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамырдың 1-ші онкүндігінде байқалды, олардың дамуы 25-35 күнге созылды. Ересек шегірткелер толық қанаттанған соң 5-7 күннен кейін жұмыртқалай бастады. Күбіршелерін тығыз топырақты және шөбі селдір, жеңіл құм топырақты жерге салды. Қанатсыз саяқ шегіртке – *Podisma pedestris* L. Көбінесе орман маңында, жайылымдықтарда, еркекшөп биотоптарында басым болды. Олардың дернәсілінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамыр айының ортасында байқалды. Қанаттануы маусым айының 2-ші онкүндігінде басталды.

Кіші айқышты саяқ шегіртке – *Dociostaurus brevicollis* Ev. Сан мөлшері жағынан алғанда еркекшөп, көп жылдық шөптер және астық тұқымдас-жусанды биотоптарда басымдылық көрсетті. Бұл түр негізінен көктемгі топқа жатады. Ал дамуы жөнінен айқышты саяқ шегірткеден айырмашылығы, шегіртке дернәсілінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамырдың 3 –ші онкүндігінде басталды. Зерттеу жүргізілген жылдары бұл түрдің саны басқаларға қарағанда жаппай басымдылық танытты. Дернәсілінің даму мерзімі 30-35 күн. Шегірткенің қанаттануы маусымның 3-ші он күндігінде басталды. 7-10 күннен кейін шағылысуы басталып, шегіртке ұрғашылары шағылысудан кейін 7-10 күннен кейін жұмыртқа сала бастады. Күбіршелерін табиғи ксерофильді өсімдікті стацияларға және жусанды, жусанды-астықты өсімдік биотоптарындағы топыраққа салды. Күздік зерттеу жұмыстары бойынша күбіршенің саны бір шаршы метр жерде 9-15 данадан келді, ал жұмыртқа саны 10-15 болды.

Фишер шөптесін шегірткесі – *Stenobothrus fischeri* Ev. Дернәсілдерінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамырдың 2 –ші онкүндігінде басталып, ал

дернәсілдер 4 рет түлеп, олардың қанаттануы 28-30 күннен кейін басталды. Шағылысуы 7-10 күннен кейін басталып, ал жұмыртқа салуы осындай мерзім аралығынан соң басталды. Ұрғашылары күбіршелерін жеңіл топырақты, сирек өсімдік қауымдастығына салды. Күбірше саны 1 м² жерге 10 данадан келді.

Қара жолақты саяқ шегіртке - *Oedaleus decorus* Germ. Ескелді ауданында шалғындық, көп жылдық шөптер және еркекшөп биотоптарында бірен-саран түрде кездесті. Дернәсілдері жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамыр айының аяғында басталды. Олардың дамуы 35-45 күнге созылды, яғни осы аралықта олар 5 рет түледі. Шегірткелер күбіршелерін астық тұқымдас өсімдіктер өсетін учаскеге салды.

Ақ жолақты саяқ шегіртке – *Chorthippus albomarginatus* Deg. Бұл түр егін маңындағы астық тұқымдас-аралас шөптерде, жайылымдықтар, сонымен қатар далалық аймақтарда жиі кездесті. Даму кезеңі тұрғысынан алғанда көктемгі және жазғы түрлерге жатады. Дернәсілінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы мамырдың 3-ші онкүндігінде басталып, жапшай шығуы маусымның 1-ші онкүндігіне тұспа-тұс келді. Олардың дамуы шілденің ортасынан тамыздың соңына дейін созылды. Бұл аралықта дернәсілдер 4 рет түлеп, олардың дамуы 26 күнге созылды. Ұрғашылары күбіршелерін жұмсақтау және ылғалды топыраққа, өсімдік қауымдастығы сиректеу, тыңайған жерлерге салды. Ал жұмыртқа салуы қанаттанғаннан кейін 11-13 күннен соң басталды. Күздік есептеулердің нәтижесі бойынша, күбірше саны 1 м² жерге 10-15 данадан келеді, жұмыртқа саны 5-10 дана.

Италиялық шегіртке – *Calliptamus italicus* L. Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша барлық аймақта саяқ түрінде кездесті және зиянкестің өсіп дамуы да баяу жүрді. Сонымен, шегіртке дернәсілінің жұмыртқадан жер бетіне шығуы негізінен абиотикалық факторларға байланысты. Көктем айы және жаз айының алғашқы кезеңдері жылы және жауын-шашын аз болған жағдайда олардың өсіп-дамуына да қолайлы болады. Сонымен қатар күбіршелердің тоғышарлар және аурулармен залалдануы да аз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.Черняховский М.Е. Определение вредных саранчовых по кубышкам. Методические указания. 1986. М., ВАСХНИЛ, Отд. защиты раст.1-58 с.
- 2.Ажбенов В. К. Анализ и прогноз фитосанитарного состояния сельско-хозяйственных угодий Казахстана по саранчовым вредителям. //Мат-лы международного круглого стола «Проблемы борьбы с саранчой в Центральной Азии», Алматы, 9 февр. 2001 г.: С. 25-37.
- 3.Лачининский А. В., Сергеев М. Г., Чильдебаев М.К., Черняховский М. Е., Локвуд Дж. А., Камбулин В. Е., Гаппаров Ф. А. Саранчовые Казахстана, Средней Азии и сопредельных территорий. 2002 г. США, Ларамии: 1-387 с.

ӘОЖ 372.851

ХИМИЯ САЛАСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ПРОЦЕССТЕРДІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ СҮЛБІЛЕРІ

Д.Н. Нұрғабыл, А.К. Бактыбаева, С.Ғ. Есжанова

*І.Жансүгіров атындағы ЖМУ. Дарынды балаларға арналған №20 мектеп
лицейі, Талдықорған қаласы.*

Жұмыста дифференциалдық моделдерін (сұлбілерін) құруға болатын қарапайым химиялық құбылыстар, атап айтқанда бірінші ретті тізбекті реакциялар зерттелген.

В работе исследуются дифференциальные модели, описывающие последовательные

реакции первого порядка.

ct. In this work are investigated differential models, describing consecutive reactions of the first order.

Кілт сөздер: химиялық реакция, математикалық модель, дифференциалдық теңдеу.

Кіріспе. Табиғаттағы болып жатқан өзгерістерді ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігі күннен-күнге артуда. Күннің шамадан тыс жылынуы, жердің ластануы, кейбір түрлердің азаюы немесе жойылуы сияқты болашағымызға әсер ететін экологиялық, экономикалық және биологиялық проблемалар жылдан-жылға көбейе түсті. Әсіресе қазіргі техниканың қарқынды даму заманында бұл ғылымның ең болмағанда бір-екі саласы бірігіп шешуін талап ететін ірі мәселелер пайда болуда, оларды шешу өзекті мәселеге айналып отыр. Сондықтан химия, биология, экология саласының мамандары өз ғылымдарының шеңберінен шығып, оның басқа да салаларымен байланыс жасауына, солардың негізгі элементтерін үйренуіне тура келіп отыр.

Сонғы он жылдың ішінде математикалық сұлбілерді пайдалана отырып химия, биология, экономика бағытындағы ашылған жаңалықтар, математиканың бұл салалардағы ролін арттыра түсті. Соның нәтижесінде қазіргі уақытта қыруар қаржыны қажет ететін экспериментті жасамай-ақ, кейбір құбылыстардың математикалық моделін құра отырып, керекті нәтижелерді теориялық тұрғыдан алу мүмкіндік туды. Осындай бағытта жасалған зерттеулерді төмендегі [1-5] жұмыстардан көруге болады.

Біздің жұмысымыздың мақсаты математикалық, соның ішінде дифференциалдық моделдерін (сұлбілерін) құруға болатын қарапайым химиялық құбылыстарды, атап айтқанда бірінші ретті тізбекті реакцияларды зерттеу.

Бірінші ретті тізбекті реакциялар. Химия курсында $A \xrightarrow{k_1} B \xrightarrow{k_2} C$ тізбекті (консекүтивті) реакция заттардың түзілу процессінің ең қарапайым түрі болып табылатыны тұжырымдалған. Бұл реакцияны зерттеу үшін тәуелді айнымалылар ретінде a, b және c концентрацияларының мөлшерін алуға болады, онда бұл жағдайда

$$\frac{da}{dx} = -k_1 a, \quad (1)$$

$$\frac{db}{dx} = k_1 a - k_2 b, \quad (2)$$

$$\frac{dc}{dx} = k_2 b \quad (3)$$

теңдеулер жүйесін аламыз. Процестің басында В және С заттарының концентрациялары жоқ болғандықтан

$$a + b + c = a_0 = 1$$

инвариантын, яғни

$$a(0) = 1, \quad b(0) = 0, \quad c(0) = 0 \quad (4)$$

бастапқы шартын алуға болады.

Енді (1) - (3) жүйесін зерттелік. Ол үшін бұл теңдеулерді өлшемсіз формаға келтіріп алған жөн. Ол үшін

$$\varepsilon = \frac{k_1}{k_2}, \quad x = k_1 \cdot t \quad (5)$$

өлшемсіз шамаларын енгізелік. Жоғарыдағы (1)- (3) жүйеде (5) алмастыруды жүзеге асырсақ және (4) шартты ескретін болсақ

$$\frac{da}{dx} = -a, \quad a(0) = 1,$$

$$\varepsilon \cdot \frac{db}{dx} = -b + \varepsilon a, \quad b(0) = 0, \quad (6)$$

$$\varepsilon \frac{dc}{dx} = b, \quad c(0) = 0$$

есептерін аламыз.

Егер екінші реакция бірінші реакцияға қарағанда әлдеқайда тезірек жүретін болса, яғни $\varepsilon = \frac{k_1}{k_2} < 1$ болса, онда (6) - шы жүйе туындысының жанында кішкене параметрі бар дифференциалдық теңдеулер жүйесі болып табылады. Бұл жүйенің асимптотикалық өзгерісін зерттеу үшін оның дәл шешімін табалық. Сонда (6)-шы жүйенің бірінші теңдеуінен

$$a(x) = e^{-x} \quad (7)$$

шешімін аламыз. Бұл шешімді (6)-шы жүйенің екінші теңдеуіне қойсақ

$$\varepsilon \frac{db}{dx} = -b + \varepsilon \cdot e^{-x}, \quad b(0) = 0$$

Есебін аламыз. Бұл есептің шешімі

$$\begin{aligned} b(x) &= \int_0^x e^{-s} \cdot e^{-\frac{x+s}{\varepsilon}} ds = e^{-\frac{x}{\varepsilon}} \int_0^x e^{-s+\frac{s}{\varepsilon}} ds = \\ &= e^{-\frac{x}{\varepsilon}} \int_0^x e^{\frac{(1-\varepsilon)s}{\varepsilon}} ds = \frac{\varepsilon}{1-\varepsilon} e^{-\frac{x}{\varepsilon}} \left[e^{\frac{(1-\varepsilon)s}{\varepsilon}} - 1 \right] = \frac{\varepsilon}{1-\varepsilon} \left[e^{-x} - e^{-\frac{x}{\varepsilon}} \right] \end{aligned}$$

түрінде анықталады. Сонымен

$$b(x) = \frac{\varepsilon}{1-\varepsilon} \left[e^{-x} - e^{-\frac{x}{\varepsilon}} \right] \quad (8)$$

шешімін аламыз.

Енді (8)-ді (6) -ның үшінші теңдеуіне қоятын болсақ, онда

$$\frac{dc}{dx} = \frac{1}{1-\varepsilon} \left(e^{-x} - e^{-\frac{x}{\varepsilon}} \right), \quad c(0) = 0 \quad (9)$$

есебін аламыз. Оның шешімі

$$c = \int_0^x \frac{1}{1-\varepsilon} \left(e^{-s} - e^{-\frac{s}{\varepsilon}} \right) ds = \frac{1}{1-\varepsilon} \left(-e^{-x} + 1 \right) + \frac{\varepsilon}{1-\varepsilon} \left(e^{-\frac{x}{\varepsilon}} - 1 \right)$$

түрінде анықталады. Бұдан

$$c(x) = \frac{1}{1-\varepsilon} \left(-e^{-x} + \varepsilon e^{-\frac{x}{\varepsilon}} + 1 - \varepsilon \right),$$

$$c(x) = 1 + \frac{1}{1-\varepsilon} \left(\varepsilon e^{-\frac{x}{\varepsilon}} - e^{-x} \right) \quad (10)$$

шешімін аламыз.

Сонда (8), (10) шешімдерінің $x = 0$ нүктесі маңындағы асимптотикалық өзгерісі теңдіктерімен анықталады:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} b(x) = 0, \quad 0 \leq x \leq X$$

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} c(x) = 1 - e^{-x}, \quad 0 < x \leq X$$

Мұнда $b(t)$ функциясының максимумы болуы керек, себебі аралық заттың $b(t)$ концентрациясы процестің басында және аяғында нольге айналуы қажетті. Сонда (8) теңдеуден, оның $x = x_{max} = \frac{\varepsilon \ln|\varepsilon|}{1-\varepsilon}$ нүктесінде $b = b_{max} = \frac{1}{\varepsilon^{1-\varepsilon}}$ максимум мәнін қабылдайтынын табамыз.

Сонымен $\varepsilon \rightarrow 0$ жағдайда, яғни екінші реакция біріншіден тезірек жүрсе, онда c затының концентрациясы өзінің шектік мәні 1-ге ұмтылатынын, ал b - ның концентрациясы нольге ұмтылатынын көреміз. Бұл айтылғандардан

$$a + b + c \rightarrow 1$$

шартын аламыз, яғни сақталу заңының орындалатын көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гроссман С., Тернер Дж. Математика для биологов. М: Высшая школа. 1983
2. Амелькин В.В. Дифференциальные уравнения в приложениях. М: Наука. 1987
3. Смит Дж. Модели в экологии. М: Мир. 1976
4. Качественная теория динамических систем второго порядка. М: Наука, 1966
5. Марри Дж. Нелинейные дифференциальные уравнения в биологии. М: Мир. 1983

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ЮРИСТ. УЧЕНЫЙ. ГРАЖДАНИН

(посвящается светлой памяти Юрия Григорьевича Басина)

Елюбаев Жумагельды Сакенович, д.ю.н.

*Президент Казахстанской Ассоциации юристов нефтегазовой отрасли (KPLA),
Управляющий правовой советник Евразийского подразделения корпорации «Шеврон»*

Юрий Григорьевич Басин – доктор юридических наук, профессор, выдающийся ученый, основоположник казахстанской цивилистической школы, участник Великой Отечественной войны, заслуженный деятель высшей школы Республики Казахстан. Заслуги и личные достоинства Юрия Григорьевича можно бесконечно продолжать и надо сказать, что о них пишут, говорят его многочисленные коллеги, друзья и ученики. Он всегда имел свою линию жизни и при любых ситуациях он придерживался самых честных правил, будь это в личной жизни, в науке и в высшей школе или в общении с коллегами, друзьями и учениками. Он был всегда ровным, принципиальным, интеллигентным, добрым и внимательным, именно поэтому его любили и любят, помнят все, кто хоть однажды встречался с ним.

Юрий Григорьевич вырастил целую плеяду ученых, среди них его последователи, известные в Казахстане и за его пределами ученые-цивилисты М.К.Сулейменов, А.Г.Диденко и др., которые в непростых условиях развития нашего государства продолжают защищать и формировать его правовые основы, направленные на создание гражданского светского общества. Ю.Г.Басин совместно со своими коллегами стоял у истоков разработки и принятия гражданского законодательства независимого Казахстана, он внес неоценимый вклад в разработку основ других отраслей права – конституционного, природоресурсного, инвестиционного, что позволило нашей стране успешно регулировать общественные отношения в условиях формирования новой политической системы и зарождающейся рыночной экономики.

Я благодарен судьбе, что мне пришлось тесно общаться с Юрием Григорьевичем в последние годы его жизни. Хотя я не был его учеником, но я его считаю его своим Учителем и Наставником, поскольку занимаясь собственными научными исследованиями в области природоресурсного права, обеспечивая юридическое обслуживание крупнейших инвестиционных проектов в сфере недропользования, я активно пользовался его научными трудами и личными рекомендациями. Мы часто встречались и обсуждали многие проблемные вопросы, возникающие в сфере природопользования, разрабатывали юридические рекомендации, участвовали в судебных процессах, представляя интересы хозяйствующих субъектов. При этом, Юрий Григорьевич всегда оставался приверженцем стабильности законодательных и контрактных положений, все свои рекомендации основывал на важных принципах гражданского законодательства и на принципах тех отраслей казахстанского права, которые субсидиарно регулировали отношения в указанных сферах экономики. Он был неким арбитром в этих взаимоотношениях, всегда оставался независимым и беспристрастным. Его правовые заключения и рекомендации были эталоном юридической продукции, в них всегда присутствовал дух законности, справедливости и объективности. Для него важным было обеспечить реальное и безусловное действие законов и принципов права при любых общественных отношениях. И это придавало значимость его личности, как ученого-правоведа, значимость его юридической продукции, значимость его слов и убеждений.

В этом очерке я хотел бы осветить один из аспектов его научно-практической деятельности, когда Юрий Григорьевич высказывал свою принципиальную позицию по многим проблемным вопросам действия гражданского законодательства в сфере недропользования, охраны окружающей среды, инвестиционной деятельности. Он был

одним из активных участников научной дискуссии по вопросам стабильности контрактов на недропользование и роли государства в освоении недр Казахстана. Последнее имела несколько аспектов, свидетельствующих о существовании серьезных проблем в сфере государственно-правового регулирования нефтяных операций, определении роли государства в управлении недрами, защиты интересов государства, общества, инвесторов и недропользователей. Эта дискуссия мэтров правовой мысли Казахстана показала и о несовершенстве действующего законодательства, низком уровне научной мысли, касающиеся современного развития государственности и экономики. В этих условиях, Юрий Григорьевич показал свой бойцовский характер по отстаиванию основополагающих принципов гражданского права, проверенных временем и практикой.

Так, например, одна из сторон этого теоретического спора, касающегося сферы недропользования, выдвигала тезис о том, что «в гражданско-правовой сделке с участием государства отношения характеризуются состоянием неравенства сторон, поскольку публично-правовой характер таких отношений выражается в том, что в них реализуется компетенция государства (государственного органа)»¹. В этой связи, Юрий Григорьевич, основываясь на общепринятых принципах гражданского права писал, что «казахстанское государство (и Республика в целом, и ее административно-территориальные единицы) прежде всего рассматриваются в качестве субъекта публичных отношений, в которых выступает носителем власти, обязывающих других участников юридических отношений подчиняться требованиям, заявленным государственными органами, непосредственно выражающими в границах их компетенции государственную волю. Вместе с тем казахстанское государство может от своего имени вступать в гражданско-правовые обязательства, существенной и неперенной чертой каковых является взаимозависимость участников, их полное юридическое равенство и их взаимная ответственность за нарушение принятых на себя гражданско-правовых обязательств»². Принципиальная позиция Юрия Григорьевича по вопросу о роли и месте государства в контрактах на недропользование, поддержанная известным ученым-цивилистом М.К.Сулейменовым и другими участниками этой научной полемики, позволило выработать рекомендации относительно стабильности положений контрактов на недропользование, что сыграло свою положительную роль в укреплении инвестиционного климата в нашей стране, а также минимизировать риски возникновения споров между недропользователями и уполномоченными органами государства.

Действительно, эта позиция, высказанная мэтром цивилистической школы, дает основание утверждать, что, поскольку право недропользования в Казахстане предоставляется на основе контракта, то есть договора, вне зависимости от того, что одной из сторон этого контракта является сама Республика Казахстана (есть такие контракты) или Компетентный государственный орган, все участники договорных отношений должны быть равноправными партнерами. Кроме того, ни Конституция РК, где закреплено право государственной собственности на недра, ни другие законодательные акты, регулирующие правоотношения в сфере природопользования и государственного управления, не предусматривают какой-то особой процедуры и правил распоряжения недрами, как объектом государственной собственности.

Вспоминается еще один случай, где Юрий Григорьевич активно защищал позицию по вопросам иерархии нормативных правовых актов, компетенции уполномоченных государственных органов в сфере регулирования отношений,

¹ С.З.Зиманов, Государство и контракты в сфере нефтяных операций. – Алматы, 2007. – С.123.

² Ю.Г.Басин, Защита прав негосударственных участников гражданско-правовых обязательств с государством. // Юрист, №8. – 2004. – С.12.

связанных со специальным природопользованием. Однажды Юрий Григорьевич и я представляли интересы нашего клиента в Верховном Суде Республики Казахстан, где по первой инстанции рассматривалось заявление о признании недействительным «Правил выдачи экологических разрешений на загрязнение окружающей среды», утвержденных Постановлением Правительства РК №1154 от 6 сентября 2001 года. Этот нормативный правовой акт содержал норму, в соответствии с которой «продукты и материалы временного хранения, в том числе сера, как источники воздействия на окружающую среду, рассматривались аналогично отходам производства, если они размещались в природной среде открытом виде более трёх месяцев в году». Эта правовая новелла прямо противоречила нормам нескольких законодательных актов, которые по своему статусу относились к правовым актам более высокого уровня. Сера, являющаяся полезным ископаемым и продуктом промышленности, вне зависимости от того, в каком состоянии и сколько бы она не хранилась, не могла быть отнесена к категории отходов производства по аналогии. В силу этого, правительственный акт в этой части подлежал признанию недействительным, что и было предметом рассмотрения высшей судебной инстанции страны. Группа юристов, представляющая интересы недропользователя, совместно с Юрием Григорьевичем разработали тактику оспаривания этого акта, основанную на положениях действующего законодательства. Нами было получено юридическое заключение профессора Ю.Г.Басина, в котором он отмечал, что «пункт 4 «Правил», утверждённых Постановлением Правительства РК, необоснованно относит продукты и материалы временного хранения (в том числе серу) к категории отходов по аналогии, поскольку аналогия применяется при осуществлении правоприменительной, но не правотворческой деятельности». Также он считал, что «совсем недопустимо применять аналогию в публичных отношениях, если такое применение ухудшает положение граждан и юридических лиц, устанавливает или усиливает ответственность за какие-либо правонарушения, определяет или дополнительно увеличивает денежные платежи или иные взыскания, вводит не предусмотренные законом дополнительные обязанности и т.п.».

Такая позиция Юрия Григорьевича основывалась на том, что сера является полезным ископаемым и продукцией (товаром), поэтому она не может быть признана отходом, если отсутствуют соответствующие признаки, характеризующие ее, как отход. Здесь хотелось бы отметить, что согласно действующего в то время Закона РК «Об охране окружающей среды», под отходами производства и потребления понимались - «остатки сырья, материалов, химических соединений, образовавшиеся при производстве продукции, выполнения иных технологических работ и утратившие полностью или частично исходные потребительские свойства, необходимые для применения в соответствующем производстве, включая техногенные минеральные образования и отходы сельскохозяйственного производства». То есть по закону, главным признаком отходов являлось то, что вещества, признаваемые отходами, должны утратить полностью и частично свои исходные свойства. Сера же добываемая и производимая в Казахстане имела и имеет идеальную чистоту (пробу), обозначаемая четырьмя девятками (999,9). Кроме того, сера признавалась продукцией согласно Межгосударственному стандарту, принятому странами СНГ и Международной Конвенцией «О Гармонизированной системе описания и кодирования товаров», ратифицированной Казахстаном, поэтому она не могла быть отнесена по аналогии к отходам только лишь в связи с ее хранением открытым способом более трех месяцев в году. Авторы этого правового акта преследовали лишь единственную цель – увеличить обязательные платежи недропользователей в вечно дефицитный бюджет государства.

Хочу сказать, что обоснованность юридической позиции Юрия Григорьевича подтвердилась спустя десять лет, когда сера была выведена из категории отходов

производства, хотя она, как продукция, признается в настоящее время отдельным объектом налогового обложения.

В заключение хотелось бы отметить, что научное наследие доктора юридических наук, профессора Юрия Григорьевича Басина еще долгие годы будет основой для дальнейшего развития казахстанской науки, в особенности гражданского права. Его пример служения Праву, Закону и Справедливости является образцом для нынешнего и будущего поколений казахстанских ученых-юристов и юристов-практиков. Он сам и его многолетняя деятельность во благо науки, справедливости, законности и есть та самая Высокая «басинская линия жизни», достойная продолжения, признания и уважения. Сейчас, она очень важна для нынешнего поколения, когда стерлись грани добра и зла, когда фальш и непрофессионализм становятся достоянием общества, когда высшая школа претерпевает не лучшие времена, когда наука PhD-фицирована и теперь, к сожалению, нет условий для появления таких выдающихся отечественных ученых, как Юрий Григорьевич и таких, как его достойный последователь и ученик - Майдан Кунтуарович Сулейменов.

Этот небольшой очерк – это моя запоздалая благодарность Юрию Григорьевичу за его уроки жизни, за помощь и поддержку в моем профессиональном становлении, за его добрые слова и советы, за то, что он был и есть в моей жизни.

УДК 343

ПРИЧИНЫ СОВЕРШЕНИЯ И ПРОФИЛАКТИКА КОРРУПЦИОННЫХ И ДОЛЖНОСТНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Т.С. Абдрахманов

Магистрант 1 курса юридического факультета ЖГУ им. И.Жансугурова
г. Талдыкорган, talantiwe07@mail.ru

Б.А.Сериев, научный руководитель, к.ю.н., доцент

Мақалада сыбайлас жемқорлық түсінігі, оның пайда болуы мен алдын алу жолдары қарастырылған.

В данной статье рассматривается общее понятие коррупции, возникновение и противодействие

In the article considered concept of corruption, lines I anticipating of that she is on a share.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные преступления, должностные преступления, профилактика преступлений.

Рассматривая коррупцию как социальное явление, возникает закономерный вопрос: почему она существует? В чем причины, порождающие ее? В отечественной философской науке под причинностью (от лат. – causa) принято понимать объективную связь между явлениями, одно из которых – причина – при определенных условиях порождает другое – следствие [1,11]. Исходя из этого философского положения, в отечественной криминологии утвердилось мнение, что под причинами как преступности в целом, так и коррупции, следует понимать те социальные явления, которые порождают и воспроизводят преступность и преступления как свое закономерное следствие. Связь между коррупцией и порождающими ее проблемами двусторонняя. С одной стороны, эти проблемы усугубляют коррупцию, а их решение может способствовать уменьшению коррумпированности, а с другой – масштабная коррупция консервирует и обостряет проблемы переходного периода, мешает их

решению. Отсюда следует, что во-первых, уменьшить и ограничить коррупцию можно, только одновременно решая проблемы и условия ее порождающие, и, во-вторых, решению этих проблем будет способствовать противодействие коррупции со всей решительностью и по всем направлениям.

Как справедливо отмечают некоторые ученые, проблемы, порождающие коррупцию, можно условно разделить на общие и специфические. К общим относятся те которые свойственны не только Казахстану, но и большинству стран, переживающих переходный период от централизованной к рыночной экономике. Вот некоторые из этих проблем:

1) Неукорененность демократических и политических традиций.

2) Слабость гражданского общества, отрыв общества от власти. Демократическое государство в состоянии решать свои проблемы только в кооперации с институтами гражданского общества. Ухудшение социально-экономического положения граждан, всегда сопровождающее начальные стадии модернизации, вызываемое этим разочарование, приходящее на смену прежним надеждам, все – это способствует отчуждению общества от власти, изоляции последней. Между тем ни низовая, ни верхушечная коррупция не могут быть подавлены без усилий общественных организаций.

3) *Неэффективность институтов власти.* Тоталитарные режимы строят громоздкий государственный аппарат. Речь идет, прежде всего, об исполнительной власти. Бюрократические структуры стойки и хорошо выживают при самых тяжелых потрясениях, причем, чем энергичней преобразования, тем больше энергии и изобретательности тратится аппаратом на собственное сохранение. В итоге окружающая жизнь стремительно меняется, а бюрократические институты и, следовательно, система управления отстают от этих изменений. В ранний период становления независимого Казахстана было отчетливо видно, как реагировала система управления на усложняющиеся и множасьщиеся проблемы – «плодила» свои системные пороки, увеличивая аппарат, вводя дополнительные иерархические уровни управления, создавая огромное число безответственных координационных структур. Практически то же самое мы имеем и сейчас, то есть ежегодно происходят так называемые «сокращения» количества государственных служащих в определенных процентах. Однако на деле все сокращения сводятся только к увеличению количества новых подразделений. Итог прост – чем сложнее и неповоротливее система управления, чем больше несоответствие между ней и проблемами, которые она должна решать, тем легче в ней утнеститься коррупция, связи с этим увеличиться возможность совершения должностных преступлений.

К числу идеологических и воспитательных факторов, детерминирующих коррупцию, можно отнести:

а) проведение так называемых кампаний по борьбе с коррупцией во всех ее формах и проявлениях, которые скорее приносят вред, чем положительный эффект, поскольку они преследуют, чаще всего, политические цели и являются одним из способов достижения их, потому что зачастую лица, добившиеся поставленных перед собой политических целей (занятие или сохранение за собой соответствующей должности), после этого забывают о своих обещаниях по поводу повышения эффективности борьбы с этим социальным явлением;

б) отсутствие либо недостаточно хорошо налаженная работа в образовательной системе по антикоррупционному воспитанию подрастающего поколения;

в) недостаточная работа СМИ по антикоррупционному воспитанию населения. К сожалению, СМИ довольно часто используют коррупционную тематику по заказу конкретных лиц для достижения определенных целей, где наряду с конкретными фактами коррупционного поведения провозглашаются сведения дезинформационного

характера, что в дальнейшем играет на руку коррупционерам и приводит к недоверию населения к СМИ.

В экономической сфере в последние годы происходили бурные изменения, появлялись новые непривычные сферы и формы активности, к чему труднее всего приспособлялись властные институты. Именно здесь более всего ощущался рост коррупции.

К проблемам, порождающим коррупционно-должностные преступления, относятся те, которые свойственны не только Республике Казахстан, но и большинству стран, находящимся в стадии модернизации, в первую очередь – переживающим переходный период от централизованной к рыночной экономике. Во-первых, различные интерпретации причин коррупции противоречат друг другу, во-вторых, ни одну из них нельзя считать безупречной. По нашему мнению, истина должна быть где-то посередине. Только изучив должным образом причины и условия, порождающие эти преступления, можно определять и выработать конкретные меры по ее ограничению и снижению.

Приоритетными направлениями в соответствии с Концепцией правовой политики в Республике Казахстан должны стать «предупреждение и профилактика преступности, наступательность в борьбе с нею, совершенствование оперативно-розыскной деятельности, адекватное реагирование на реально складывающуюся оперативную обстановку, повышение уровня информационного обеспечения и аналитической работы, расширение международного сотрудничества. Необходимо создание эффективной системы профилактики правонарушений как на местном, так и республиканском уровне с активным развитием связей правоохранительных и других государственных органов с населением»

Несомненно, одной из главной задачей по борьбе с коррупцией является деятельность государства по ее предупреждению. И здесь очень кстати цитата К. Маркса, который отмечал: «Мудрый законодатель предупреждает преступление, чтобы не быть вынужденным наказывать за него» [2,20].

Профилактика преступлений, как верно подчеркивается в юридической литературе – это особый вид социального управления, призванный обеспечивать безопасность правоохраняемых ценностей и заключающийся в разработке и осуществлении системы целенаправленных мер по выявлению причин преступлений и условий, способствующих их совершению, а также оказанию предупредительного воздействия на лиц, склонных к противоправному поведению [2, 21]. Об этом же свидетельствуют последние Указы Президента РК и Закон «О борьбе с коррупцией», направленные, прежде всего, на предупреждение коррупционных преступлений.

По нашему мнению, ведущая роль в профилактической деятельности по искоренению коррупции должна принадлежать общесоциальной профилактике коррупционной и должностной преступности. Важно то, что желаемый результат может быть достигнут только в случае, когда на преодоление рассматриваемого явления, будут направлены все силы общества, объединенные в масштабах единой скоординированной государственной программы борьбы с коррупцией.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдрахманов С.З. Субъект коррупционных преступлений (уголовно-правовые и криминологические аспекты): Автореф. канд. юрид. наук. - Караганда, 2002. - 11 с.
3. Блувштейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В. Профилактика преступлений. - Минск, 1986. - С. 26.

УДК 342.51

ПРОБЛЕМЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ОРГАНАМИ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ

М. Айтмухамбетов

Магистрант ЖГУ им. И. Жансүгулова, г. Талдықорған, daniyafino@bk.ru

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының атқарушы өкімет органдарымен мемлекеттік бақылаудың жүзеге асыру мәселелері қарастырылады және оның шешімнің жолдары ұсынылады. Дәл сондай мемлекеттік бақылауының принциптері мен атқарушы өкімет органдарының функциялары көрсетілген.

В данной статье рассматриваются проблемы осуществления государственного контроля в Республике Казахстан органами исполнительной власти и предлагаются пути решения. А также принципы государственного контроля и функции исполнительной власти при осуществлении государственного контроля.

This article deals with the problems of state control in the Republic of Kazakhstan by the executive power and considers the ways of solution. Moreover, the principals of state control and executive functions at the state control discussed.

Ключевые слова: государственный контроль, исполнительная власть, государственные органы, полномочия

В системе исполнительной власти используются разнообразные средства обеспечения законности. Суть их сводится к тому, что в данной системе создаются контрольные механизмы, позволяющие отслеживать управленческие решения и действия с точки зрения их соответствия законам и иным нормативным правовым актам.

Принцип контроля - один из существенных принципов организации и функционирования органов исполнительной власти. Данная власть связана со взаимодействием интересов государства, общества и граждан. Следовательно, она подлежит постоянному наблюдению и контролю со стороны прокуратуры, судебных органов (правовой контроль), общественных организаций, средств массовой информации, граждан (общественный контроль). Важно найти баланс контрольных механизмов, которые бы не мешали исполнительной власти осуществлять свои функции. В каждом направлении функционирования исполнительной власти должна быть установлена своя мера контроля, обеспечивающая главное - действенность органов исполнительной власти по укреплению целостности государства и общества, реализации прав и свобод граждан. Подконтрольность исполнительной власти, с одной стороны, законодательной власти, определяющей все ее проявления, и с другой - судебной власти, гарантирующей правопорядок и правовое разрешение конфликтов, тоже можно рассматривать как одно из ее характерных свойств.

Известный русский дореволюционный юрист Н.И.Лазаревский называл исполнительную ветвь властью административной [1, с.53]. Он подчеркивал, что именно она не только исполняет предписания закона, применяет его к частным случаям, но нередко и сама издает общие правила. Поэтому можно сказать, что в сферу деятельности исполнительной власти входит не только применение установленных законодательной властью норм по конкретным явлениям государственной жизни, но и контроль за этим процессом.

Следует поддержать концепцию, утверждающую, что функции исполнительной власти тесно связаны с общественными функциями государства и отражают способы их осуществления. На разных этапах развития государства меняются подходы к роли и функциям государства, к реализующим эти функции системам государственного

управления. Это объясняется несколькими факторами: изменением условий функционирования государства и требований к нему со стороны общества с переходом к новой фазе его жизненного цикла; переменами в экономическом и социально-политическом строе; кризисными периодами, требующими усиления правительственной регламентации; наконец, развитием научного познания закономерностей циклической динамики государства и права, лучшим пониманием роли и функций этих важнейших общественных институтов.

Функции отражают содержание деятельности исполнительной ветви государственной власти и в известной степени характеризуют ее сущность. Ю.А. Тихомиров, определяя полномочия органов исполнительной власти как меру должного поведения органов, их самостоятельность в выполнении задач и функций, как выражение конкретного вида решений и других управленческих действий, предлагает следующую классификацию функций и полномочий органов исполнительной власти:

А) руководящие функции - полномочия «руководит», «направляет», «решает», «определяет», «утверждает»;

Б) регулирующие функции - полномочия «регулирует», «устанавливает», «обеспечивает»;

В) расчетно-аналитические функции - полномочия «изучает», «разрабатывает», «подготавливает», «рассматривает», «содействует»;

Г) организационные функции - полномочия «организует», «координирует», «согласовывает», «инструктирует», «содействует»;

Д) контрольные функции - полномочия «проверяет», «заслушивает», «контролирует» [2, с.91].

Подробно рассматривая систему органов исполнительной власти, осуществляющих контрольные функции, важно выделить первый признак исполнительной власти. Исполнительная власть по своему существу активная, обязанная очень часто вмешиваться в жизнь граждан помимо их воли. Наконец, целый ряд существенных жизненных потребностей граждан находит удовлетворение только благодаря деятельности исполнительных органов: в их ведении находятся учебные и медицинские учреждения; от них зависят меры противопожарной безопасности и санитарные меры и т.д. Уже это позволяет заключить, что достоинства и недостатки исполнительной власти чувствуются населением особенно остро и непосредственно.

Непопулярность исполнительной власти обуславливается также тем, что она по характеру своей деятельности нередко проявляет активный характер по отношению к юридическим и физическим лицам: она постоянно имеет поводы «беспокоить» их требованием своевременно уплатить налоги и т. д. Таким образом, этот вид власти нередко вызывает против себя негативные эмоции.

Следует сказать и о необходимости принятия «управленческих решений в связи со стремительным развитием информационных технологий, загрязнением окружающей среды, угрозой ядерной войны, продолжающимися ростом употребления наркотиков и многими другими общественно значимыми явлениями и процессами, характеризующими сегодня жизнь как всего мирового сообщества, так и отдельных государств. В принятии подобного рода решений участвуют все ветви власти, но в разной степени. Очевидно, что именно исполнительная власть в силу своей специфики (мощи, оперативности, информированности и т.п.) играет здесь наиболее активную роль» [3, с.27]. Но непосредственно, в каждый период времени, наибольшее практическое значение, в особенности для населения, имеют именно качество и недостатки исполнительной власти: они сильнее всего отражаются и на условиях жизни людей, и на характере всего конституционного строя государства. Государство воздействует на рядового гражданина главным образом и преимущественно через исполнительные органы. И если гражданин недоволен тем, что происходит в государстве, то его недовольство обращается именно

против этой сферы государственной деятельности. Поэтому исполнительная власть всегда наименее популярна среди других ветвей власти.

Второй признак исполнительной власти - это ее негласность, закрытость. Закрытый характер деятельности исполнительной власти существенным образом ограничивает возможности общественного контроля и наблюдения за ней. Однако это объективно обусловлено и оправдано, так как немалая часть вопросов, относящихся к компетенции исполнительной власти, не подлежит огласке, поскольку касается национальной обороны, внутренней и внешней безопасности страны, иными словами, составляет государственную тайну.

Но, несмотря ни на что, исполнительная власть играет важную роль в жизни государства и общества, поэтому необходимо повышать ее престиж и авторитет.

Третий признак исполнительной власти - двойственное положение органов исполнительной власти. С одной стороны, они как представители высшей исполнительной власти должны отстаивать постоянно политические интересы государства. Через них верховная власть задает направление действия всего механизма исполнительной власти; ее органы обязаны выражать интересы Правительства Республики Казахстан. В этом смысле они являются высшими органами исполнительной власти. А с другой стороны, Положение о каждом органе исполнительной власти, утверждаемое Правительством Республики Казахстан, указывает им круг задач и полномочий, которые они должны осуществлять под свою ответственность. И здесь, они предстают как надзирающие органы в широком смысле этого слова. Конечно, невозможно отрицать необходимость четкого исполнения исполнительными органами власти законов и иных нормативно-правовых актов, однако еще во второй половине XIX века швейцарский правовед И.К. Блунгли признал неудачным название этой ветви власти. Указывая на ее предметный характер и многообразие ее деятельности, он считал, что существо исполнительной власти далеко не исчерпывается слишком общим понятием «исполнение» [4, с.387-388].

В современных условиях существенно актуализируется проблема усиления контрольных начал в деятельности государства и особенно органов исполнительной власти, функционально призванных практически обеспечивать реализацию прав, свобод и законных интересов граждан и их объединений. Исполнительная власть, ее онтологические, генетические, функциональные и собственно-юридические характеристики привлекали и привлекают внимание многих исследователей. При анализе исполнительной власти наряду с вопросами системно-структурного характера значительный интерес представляют собой ее субстанциональные характеристики, раскрывающие ее политико-юридическую природу и сущность. Тем более актуальна данная проблема в связи с тем, что в законодательстве конкретное нормативно-правовое закрепление дефиниции, раскрывающей содержание понятия «исполнительная власть», отсутствует. Анализ теоретических источников приводит к выводу о высоком уровне дискуссионности данного вопроса. Как правило, исполнительную власть рассматривают в широком понимании, как систему органов государственного управления, построенных иерархически, и в узком - как право и возможность должностного лица принимать решение, которое реализует подчиненный работник (весь персонал) под контролем и ответственностью этого должностного лица [5]. При исследовании сущности исполнительной власти считается необходимым исходить из следующего: 1) исполнительная власть является неотъемлемой частью государственной; 2) государственная власть, в свою очередь, есть разновидность публичной политической власти; 3) государственная власть в целом и исполнительная власть, в частности, есть явления политико-юридического порядка, причем для понимания государственной власти существенное значение приобретают собственно юридические характеристики; 4) для характеристики исполнительной власти исходным, ключевым становится ее понимание как свойства государства, образующего наряду с другими его

социальное качество [6, с.76].

Характерной чертой органов исполнительной власти является наделение их государственно-властными полномочиями (правоприменительными), возможность применять меры административно-принудительного характера, осуществлять контрольные и надзорные функции и ряд других [7, с.17].

Таким образом, одной из характерных черт органов исполнительной власти является наделение их правом применять принуждение и осуществлять функции контроля [8, с.3]. Контроль является самостоятельной формой реализации исполнительной власти, обязательной при ее осуществлении (к примеру, при подготовке, принятии и исполнении решений государственных органов предусматривается контроль за исполнением решений этих органов). Государственный контроль как самостоятельная форма реализации исполнительной власти разделяется на следующие виды: а) общий контроль, осуществляемый Правительством Республики Казахстан; б) специализированный межведомственный (вневедомственный) контроль, в) внутриведомственный контроль.

Самым важным в процессе осуществления контроля является достижение его эффективности. Высокое качество работы контролеров может быть достигнуто при соблюдении следующих условий: профессиональная компетентность специалистов, осуществляющих контроль (кадровое обеспечение контроля); полнота и достоверность исходных данных об объекте контроля, полученных при подготовке к контрольному мероприятию, на основе которых осуществляется контроль (проверка), то есть информационное обеспечение контроля за исполнением нормативно-правовых актов в стадии, предшествующей непосредственному контролю; объективность, качество, оперативность и комплексность контроля, которые обеспечиваются совершенствованием используемых методов контроля (научно-методическое обеспечение) [9, с.23]. При общем контроле изучается комплекс вопросов деятельности подконтрольных объектов, и его осуществление связано с функционированием органов исполнительной власти общей компетенции: Правительства Республики Казахстан, местных органов исполнительной власти. Контрольные полномочия органов исполнительной власти осуществляются:

- за исполнением законов республики, за их исполнением министерствами и другими центральными и местными исполнительными органами (статья 13 Конституционного закона «О Правительстве Республики Казахстан»);

- за исполнением министерствами и центральными исполнительными органами, не входящими в состав Правительства республики, законов, актов Президента и Правительства республики (статья 16 Конституционного закона «О Правительстве Республики Казахстан»);

- за соблюдением законности при образовании и использовании государственных валютных, финансовых и материальных ресурсов (статья 9 Конституционного закона «О Правительстве Республики Казахстан»);

- за исполнением актов Президента республики министерствами, иными центральными, а также и местными исполнительными органами (статья 12 Конституционного закона «О Правительстве Республики Казахстан»).

Органы исполнительной государственной власти общей компетенции в составе Правительства Республики Казахстан направляют контрольную деятельность подведомственных им органов государственного управления. В данном ракурсе контроль призван обеспечивать законность и дисциплину на порученных названным органам участках работы по руководству хозяйственным, социально-культурным и административно-политическим строительством в системе подведомственных им органов, предприятий, учреждений и организаций [10, с.15-29].

В пределах своих полномочий Правительство Республики Казахстан на

основании Конституции Республики Казахстан (ст. 66) и Конституционного закона Республики Казахстан «О Правительстве Республики Казахстан» контролирует составление и исполнение республиканского бюджета, проведение единой финансовой, кредитной и денежной политики, осуществляет валютный контроль.

Положения статьи 66 Конституции нашли отражение в статье 9 Конституционного закона от 18 декабря 1995 года «О Правительстве Республики Казахстан», в соответствии с которой исполнительная ветвь власти в порядке, определяемом Президентом республики, участвует в разработке республиканского бюджета и его изменениях, представляет Парламенту республиканский бюджет и отчет о его исполнении, обеспечивает исполнение бюджета; разрабатывает и осуществляет меры по укреплению финансовой системы республики; обеспечивает государственный контроль за соблюдением законности при образовании и использовании государственных валютных, финансовых и материальных ресурсов.

Бюджетный кодекс Республики Казахстан от 4 декабря 2008 года № 95-IV подробно регламентирует порядок составления, рассмотрения и утверждения республиканского бюджета. Согласно норм Бюджетного кодекса, проекты законов, предусматривающие сокращение доходов или увеличение расходов республиканского и местных бюджетов, могут быть внесены в Мажилис Парламента Республики Казахстан лишь при наличии положительного заключения Правительства Республики Казахстан. Заключение Правительства Республики Казахстан формируется с учетом предложений Республиканской бюджетной комиссии. Аналогично регламентируются данные вопросы и на уровне местных органов государственного управления. Проекты решений местных представительных органов, предусматривающие увеличение расходов или сокращение доходов местных бюджетов, могут быть внесены на рассмотрение маслихатов лишь при наличии положительного заключения акима. Заключение акима формируется с учетом предложений соответствующей бюджетной комиссии.

Как правило, составление бюджета основывается на Послании Президента Республики Казахстан; прогнозе социально-экономического развития страны на очередной финансовый год; основных направлениях бюджетной и налоговой политики на очередной финансовый год; плане развития государственного или сектора экономики на очередной финансовый год.

Во исполнение норм статьи 24 Конституционного закона Республики Казахстан от 18 декабря 1995 года «О Правительстве Республики Казахстан» и Указа Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2004 года № 1449 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан», Указа Президента Республики Казахстан от 12 марта 2010 года №936 «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан» Правительство Республики Казахстан приняло ряд постановлений, регламентирующих статус органов исполнительной власти, уполномоченных осуществлять финансовый контроль.

Практическую работу по исполнению республиканского бюджета осуществляет Министерство финансов Республики Казахстан, являющееся центральным исполнительным органом Республики Казахстан, осуществляющим руководство, а также в пределах, предусмотренных законодательством, межотраслевую координацию в сфере деятельности, отнесенной к его компетенции. Основными задачами Министерства являются:

- обеспечение формирования и реализация государственной политики в области исполнения государственного бюджета, таможенного, налогового контроля, внутреннего финансового контроля и государственных закупок, государственного регулирования производства и оборота табачных изделий, этилового спирта и

алкогольной продукции, отдельных видов нефтепродуктов, банкротства (за исключением банков и страховых (перестраховочных) организаций), внесудебной процедуры ликвидации должника, реабилитационных процедур в отношении несостоятельных должников, управления государственной собственностью, бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита;

- межотраслевая координация и методологическое руководство в сфере исполнения государственного бюджета, бюджетного учета, таможенного, налогового контроля, внутреннего финансового контроля и государственных закупок, государственного регулирования производства и оборота табачных изделий, этилового спирта и алкогольной продукции, отдельных видов нефтепродуктов, банкротства (за исключением банков и страховых (перестраховочных) организаций), внесудебной процедуры ликвидации должника, управления государственной собственностью, реабилитационных процедур в отношении несостоятельных должников, бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита. Для осуществления бюджетной политики и в целом государственного финансового контроля Министерство организует работу ведомств (комитетов). Комитет казначейства Министерства финансов Республики Казахстан (далее - Комитет) является ведомством Министерства финансов Республики Казахстан, осуществляющим в пределах своей компетенции реализационные и контрольно-надзорные функции в сфере исполнения государственного бюджета. Основными задачами Комитета являются:

- исполнение республиканского бюджета;
- обслуживание местных бюджетов, в том числе счетов государственных учреждений;
- контроль соответствия действующему бюджетному законодательству документов, представляемых администраторами бюджетных программ и государственными учреждениями в органы Комитета.

В соответствии со статьей 24 Конституционного закона Республики Казахстан от 18 декабря 1995 года «О Правительстве Республики Казахстан» и Указом Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2004 года № 1449 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан» Правительство Республики Казахстан постановило упразднить Комитет финансового контроля Министерства финансов Республики Казахстан и образовать Комитет финансового контроля и государственных закупок Министерства финансов Республики Казахстан с передачей имущества реорганизуемого Агентства Республики Казахстан по государственным закупкам. Соответственно принятому постановлению реорганизованы и государственные учреждения - территориальные органы Комитета финансового контроля Министерства финансов Республики Казахстан в государственные учреждения - территориальные органы Комитета финансового контроля и государственных закупок Министерства финансов Республики Казахстан.

Комитет финансового контроля и государственных закупок является ведомством Министерства финансов Республики Казахстан, осуществляющим в пределах своей компетенции реализационные и контрольно-надзорные функции в области государственного финансового контроля и государственных закупок [10]. Комитет в процессе работы осуществляет проверку соответствия законодательству Республики Казахстан деятельности объектов государственного финансового контроля в части исполнения, ведения учета и отчетности по исполнению республиканского и местных бюджетов, оценки их исполнения, использования грантов, активов государства, гарантированных государством займов, денег от реализации государственными учреждениями товаров (работ, услуг), остающихся в их распоряжении, а также контроль за организацией и проведением государственных закупок, соблюдением законодательства Республики Казахстан о государственных закупках.

С вышеуказанными органами контроля взаимодействует Налоговый комитет

Министерства финансов Республики Казахстан [11], являющийся ведомством Министерства финансов Республики Казахстан, осуществляющим в пределах своей компетенции реализационные и контрольно-надзорные функции в сфере обеспечения поступлений налогов и других обязательных платежей в бюджет, полноты и своевременности перечисления обязательных пенсионных взносов и социальных отчислений в Государственный фонд социального страхования. Основными задачами Комитета являются: обеспечение полноты поступления налогов и других обязательных платежей в бюджет, полноты и своевременности перечисления обязательных пенсионных взносов и социальных отчислений в Государственный фонд социального страхования; осуществление налогового контроля в порядке, установленном Кодексом Республики Казахстан "О налогах и других обязательных платежах в бюджет" (Налоговым кодексом).

В соответствии с вышеназванным Указом Президента Республики Казахстан Правительство Республики Казахстан постановило образовать Комитет таможенного контроля Министерства финансов Республики Казахстан с передачей имущества реорганизуемого Агентства таможенного контроля Республики Казахстан. Соответственно реорганизованы государственные учреждения - Департаменты таможенного контроля по областям, городам Астане и Алматы, таможни, Кинологический центр, Центральная таможенная лаборатория Агентства таможенного контроля Республики Казахстан в государственные учреждения - Департаменты таможенного контроля по областям, городам Астане и Алматы, таможни, Кинологический центр, Центральная таможенная лаборатория Комитета таможенного контроля Министерства финансов Республики Казахстан.

Комитет в установленном законодательством порядке призван осуществлять обеспечение своевременного и полного внесения в республиканский бюджет таможенных платежей и налогов, взимание которых возложено на таможенные органы Республики Казахстан. Кроме того, Комитет наделен контрольными и надзорными функциями, в число которых входят контроль за соблюдением валютного законодательства; контроль за соблюдением должностными лицами таможенных органов Республики Казахстан законности при производстве проверок участников внешнеэкономической и иной деятельности, производстве по уголовным делам и делам об административных правонарушениях в сфере таможенного дела; во взаимодействии с другими правоохранительными органами контроль за соблюдением режима зоны таможенного контроля, контроль за вывозом стратегических и других жизненно важных для Республики Казахстан материалов, а также культурных ценностей; организация системы контроля за правильностью определения таможенной стоимости товаров; организация проведения радиационного контроля на Государственной границе Республики Казахстан. Комитет в установленном законодательством порядке осуществляет контрольные и надзорные функции: контроль за соблюдением законодательства, предусматривающего полноту поступлений налогов и других обязательных платежей в бюджет; контроль за поступлением неналоговых платежей в пределах компетенции, установленной нормативными правовыми актами, государственный контроль при применении трансфертных цен; контроль за деятельностью государственных органов Республики Казахстан, уполномоченных осуществлять исчисление и (или) сбор обязательных платежей в государственный бюджет и т.д.

Особая роль в осуществлении финансового контроля принадлежит Национальному банку Казахстана. Национальный Банк Казахстана осуществляет лицензирование, контроль и надзор за финансовыми организациями в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан. В этих целях Национальный Банк Казахстана полномочен: принимать нормативные правовые акты, обязательные для исполнения

финансовыми организациями и их клиентами; определять условия и порядок выдачи лицензий финансовым организациям на проведение банковских операций в случаях, предусмотренных законодательными актами Республики Казахстан; определять порядок проведения банковских операций, а также условия и порядок выдачи заключений банкам в случаях, предусмотренных законодательными актами Республики Казахстан; осуществлять проверки деятельности финансовых организаций и иных лиц по вопросам, отнесенным к компетенции Национального Банка Казахстана; получать от государственных органов, организаций и граждан сведения, необходимые для осуществления своих контрольных и надзорных функций, в случаях, предусмотренных законодательными актами Республики Казахстан. Национальный Банк Казахстана сотрудничает с уполномоченным органом, центральными банками и надзорными органами других государств и вправе обмениваться информацией, необходимой для осуществления ими контрольных функций. На центральный банк Казахстана как орган регулирования возложен надзор за деятельностью коммерческих банков и других кредитных организаций.

Немаловажное значение в системе классификации имеет ведомственный контроль, в рамках которого проводится внутрихозяйственный финансовый контроль, то есть контроль, осуществляемый на конкретных предприятиях, организациях и учреждениях их руководителями и функциональными структурными подразделениями (бухгалтерией, финансовым отделом, отделами планирования и нормирования заработной платы и др.). Контрольные функции в данном случае - необходимое условие процесса повседневной финансово-хозяйственной деятельности. Ведомственный контроль (его иногда называют внутриведомственным) осуществляется органами отраслевой компетенции в отношении подведомственных им объектов и заключается в проверке соблюдения и исполнения законов и подзаконных актов, своих решений нижестоящими органами. Ведомственный контроль позволяет оперативно выявлять и устранять недостатки, ибо уже в ходе контроля могут быть решены вопросы об отмене, изменении или приостановлении акта управления, о перестановке кадров, изменениях во внутренней структуре управления, необходимом маневрировании внутренними ресурсами и т.д. При этом следует иметь в виду, что все органы исполнительной власти и их территориальные структуры осуществляют контроль в отношении подчиненных (подведомственных), а руководители (администрация) конкретных организаций - внутренний контроль за деятельностью своих структурных подразделений и их должностных лиц. 12, с.309]. В специальной литературе высказывается суждение о целесообразности единой направленности отраслевых и общегосударственных устремлений, а также сочетания ведомственного контроля с контролем вневедомственным. «Там, где достигнуто их оптимальное сочетание, есть возможность составить наиболее объективное представление о деятельности подконтрольного объекта, своевременно изменить эту деятельность в требуемых рамках, обеспечить господство закона и установление определенного равновесия между различными целями при приоритете общегосударственного интереса» [13].

Проблемы контрольно-надзорной деятельности органов исполнительной власти актуализируются, обретая особую значимость, в свете проводимой административной реформы, краеугольные положения которой отражены в Концепции правовой политики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. СПб.,1908. С. 53..
- 2 Тихомиров Ю.А. Исполнительная власть: ее сила и слабость // Формирование политической системы России. 1996. С. 91.
- 3 Керимов А.Д. Исполнительная власть в системе разделения властей // Гражданин

и права. 2001. № 10. С. 26-32.

4 Блунчли И.К. Общее государственное право. М, 1865. Т.1. С. 387-388

5 Конституция Республики Казахстан, принятая на Республиканском референдуме 30.08.1995 г. С изменениями и дополнениями на 1.04.2013 г.

6 Бельский К.С. Разделение властей и ответственность в государственном управлении. - М.: ВЮЗИ, 1990. – 167 с.

7 Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации. - М., 1996. – 631 с.

8 Юсупов В.А. Научная организация исполнительной власти: учеб. пособие: 2-е изд., - Волгоград: Издательство Волгоградского института экономики, социологии и права, 2003. – 223 с.

9 Павлухин А.И., Давыдова И.А., Эриашвили Н.Д. Судебный контроль за исполнением судебных наказаний: монография. - М. ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. - 244 с.

10 Положение о Комитете финансового контроля и государственных закупок Министерства финансов Республики Казахстан: утв. постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 октября 2004 года № 1134 // САПП. - 2004. - №43. – С.114-123.

11 Тайторина Б.А. Государственный контроль в конституционной системе разделения власти Республики Казахстан: монография. – Алматы, 2011. – 396 с

11 Положение о Налоговом комитете Министерства финансов Республики Казахстан: утверждено постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 октября 2004 года № 1127 // САПП. - 2004. - №42. – С.123-133.

12 Шохин С.О. Правовые, профессионально-этические и методические аспекты бюджетно-финансового контроля в России. - М.: Прогресс, 1996. –148 с.

УДК 81'243 (043)

УЧАСТИЕ АДВОКАТА – ЗАЩИТНИКА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРАВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО (ОБВИНЯЕМОГО) ПО УГОЛОВНОМУ ДЕЛУ

Г.Б. Ерназаров, к.ю.н.

МКТУ имени Х.А. Ясави, г. Туркестан, amigo706@mail.ru

Мақалада қылмыстық іс бойынша адвокат-қорғаушының айыпталушы құқығын қамтамасыз етуге қатысуы туралы және тұлғаның заңды қызығушылықтары мен бостандығын қорғау, адами құқықтарын шектеуге адвокат-қорғаушының заңды көмек көрсетуі жайында мәлімет беріледі.

В данной статье рассматривается участие адвоката-защитника по обеспечению прав подозреваемого (обвиняемого) по уголовному делу. Одной из наиболее сложных и ответственных видов оказываемой юридической помощи является деятельность адвоката в качестве защитника в уголовном судопроизводстве в силу возможности существенного ограничения и ущемления прав, свобод и законных интересов личности.

The article under review is devoted to the participation of an attorney on providing the suspects rights in criminal case. One of the most difficult and responsible kinds of legal services is the attorney's activity, as defender's in legal procedure in favour of the possibility of essential restrictions and limitation of rights, discretion and legal personal interests.

Ключевые слова: Адвокатура, адвокат-защитник, подзащитный, подозреваемый, дуализм, судопроизводства, закон, юридическое лицо.

Международное сообщество придает важнейшее значение доступности для человека квалифицированной юридической помощи и, соответственно, эффективности институтов, призванных такую помощь предоставлять. В соответствии с подпунктом «с» п. 3 ст. 6 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, каждый обвиняемый имеет право «защищать себя лично или посредством выбранного защитника, или если у него нет достаточных средств для оплаты услуг защитника, защитник должен быть ему предоставлен бесплатно» [1]. Указанное международно-правовое правило нашло свое отражение в п. 3 ст. 13 Конституции РК: «Каждый имеет право на получение квалифицированной юридической помощи. В случаях, предусмотренных законом, юридическая помощь оказывается бесплатно», тем самым государство обязалось обеспечить каждому желающему достаточно высокий уровень любого из видов предоставляемой юридической помощи. Притом следует заметить не только в уголовном судопроизводстве, но и в любой другой сфере деятельности, где возникает необходимость в такой помощи.

По уровню обеспеченности реального осуществления этого права сейчас принято судить о демократичности не только судопроизводства, но и в целом политического режима конкретного государства [2, С. 26].

Подобную почетную, но вместе с тем невероятно трудную миссию государство возложило на адвоката, поскольку именно его деятельность, согласно п. 1 ст. 1 Закона РК «Об адвокатской деятельности», характеризуется как квалифицированная юридическая помощь.

«Адвокатура такого же древнего происхождения, как и судейское звание. (Advocatus, латинское, значит «призванный», т.е. призванный защищать на суде, вести дело). Подобно судейской, адвокатура есть общественная должность, задача которой заключается в том, чтобы оберегать права частного человека. Но в то время, когда судья оберегает эти права в силу своей государственной власти, адвокат может помочь только тем, что он представляет свое знание законов в распоряжение клиента и старается дать тяжбе благоприятное для последнего направление» [3, С. 198].

В настоящее время в мире насчитывается около 4 млн. адвокатов. Сюда входят примерно 850 тыс. адвокатов из США, 450 тыс. – из стран Европейского Сообщества, 400 тыс. – из Индии, 300 тыс. – из Бразилии и примерно 1 500 тыс. – из остального мира. В целом, исключая Японию, можно сказать, что, чем более развита страна, тем большее количество адвокатов в ней работает. За последнее время в западном полушарии количество представителей этой профессии значительно возросло. И если в 1970 г. Только несколько юридических фирм имели в своем штате 100 адвокатов, то сейчас в мире насчитывается около 1 тыс. мегафирм. Существенно возрос и объем сумм, на которое были оказаны юридические услуги [4, С. 18].

В России, по данным Минюста России, в реестры адвокатов субъектов Российской Федерации было включено 58 872 адвоката, организованных в коллегии, бюро и адвокатские кабинеты [5, С. 2].

По данным Комитета регистрационной службы и оказания правовой помощи Министерства юстиции Республики Казахстан в настоящее время (2009 г.) лицензии на право осуществления адвокатской деятельности имеют 9 тыс. 179 граждан РК. Фактически адвокатами являются только 3 тыс. 795 лиц или 41 % [6, С. 235].

К сожалению, в Казахстане адвокатура и адвокатская деятельность не пользуется таким уважением, как в высокоразвитых странах западной Европы и в США. В этих странах адвокатура – это высокопрестижный институт, пользующийся огромным доверием и влиянием. Достаточно сказать, что судьи английской Палаты лордов – барристеры с 15-летним стажем пребывания в адвокатском сословии. Адвокатура – путь к магистратуре (судейству). Каждый судья – в прошлом адвокат.

Даже одежда юристов в суде (мантия и парики) в основном одинакова как у судей, так и у адвокатов, что подчеркивает их принадлежность к единой профессии, равенство и взаимное уважение. В США работает около 60 % от общего числа юристов всего мира. Следующие данные свидетельствуют о социально-политической роли обладателей диплома юриста в США. Из 42 президентов США 25 были юристами; в частности адвокатами по профессии были Т. Джефферсон, А. Линкольн, Ф.Д. Рузвельт, Г. Трумен, Р. Никсон, Б. Клинтон, Б. Обама. Свыше 65 % сенаторов и почти половина членов палаты представителей Конгресса США – юристы. Обладателями диплома юриста является половина губернаторов штатов и 40 % дипломатов. Около 45 % лиц, занимавших с 1960-х гг. высшие посты в правительстве, были юристами, 25 % государственного аппарата составляли бывшие адвокаты [7, С. 235].

Одной из наиболее сложных и ответственных видов оказываемой юридической помощи является деятельность адвоката в качестве защитника в уголовном судопроизводстве в силу возможности существенного ограничения и ущемления прав, свобод и законных интересов личности.

Согласно ч. 1 ст. 70 УПК, защитник – это лицо, осуществляющее в установленном законом порядке защиту прав и интересов подозреваемых и обвиняемых и оказывающее им юридическую помощь. Здесь уместно будет отметить следующее: защитник – лицо, осуществляющее «защиту». Давая такое определение понятию защитник, законодатель оказывается на грани нарушения логического правила, именуемого «замкнутым кругом». Между тем имеем то, что имеем.

В качестве защитника участвует адвокат. Адвокатом – это гражданин Республики Казахстан, имеющий высшее юридическое образование, получивший лицензию на право осуществления адвокатской деятельности, обязательно являющийся членом коллегии адвокатов и оказывающий юридическую помощь на профессиональной основе в рамках адвокатской деятельности, регламентирующей законом об адвокатской деятельности (п. 1 ст. 7 Закона РК «Об адвокатской деятельности»). Наряду с адвокатом защиту прав и интересов подозреваемых, обвиняемых, подсудимых могут осуществлять супруг (супруга), близкие родственники или законные представители подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, представители профсоюзов и других общественных объединений по делам членов этих объединений (ч. 2 ст. 70 УПК РК). В уголовном процессе, независимо от того есть ли у таких альтернативных защитников юридического образования и опыта практической работы по юридической специальности, участвуют в деле только наряду с адвокатом.

В ч. 3 ст. 70 УПК РК указано, что защитник допускается к участию в деле с момента предъявления обвинения (когда в отношении лица вынесено постановление о привлечении в качестве обвиняемого, либо в суде возбуждено уголовное дело частного обвинения, а также когда составлен и утвержден начальником органа дознания протокол обвинения) либо признания лица подозреваемым в соответствии с ч. 1 ст. 68 УПК РК подозреваемым (т.е. когда в отношении лица возбуждено уголовное дело в связи с подозрением его в совершении преступления, о чем ему объявлено следователем, дознавателем, либо осуществлено задержание, либо применена мера пресечения до предъявления обвинения). В указанных частях приводятся самые различные уголовно-процессуальные ситуации-моменты, с которых в деле участвует защитник. Безлепкин Б.Т. относительно моментов, когда в дело вступает адвокат-защитник, пишет: «Их общий смысл заключается в том, что именно в эти моменты в деле появляется или обвиняемый, или подозреваемый. Защищать можно только того, на кого «нападают», т.е. кого обвиняют или подозревают и официально объявляют об этом. С этого момента дознаватель, следователь, прокурор начинают осуществление функции уголовного преследования и досудебное производство приобретает состязательный характер» [8, С.84].

Мы не можем согласиться с мнением указанного процессуалиста. По нашему убеждению, смысл вышеуказанных законоположений (ч. 3 ст. 70, ч. 1 ст. 68 УПК РК), заключается в том, что право на получение юридической помощи адвоката-защитника гарантируется каждому лицу независимо от его формального процессуального статуса, в том числе от признания задержанным или подозреваемым, если уполномоченным органом власти в отношении этого лица предприняты меры, которыми реально ограничиваются права и личная неприкосновенность, включая свободу передвижения.

Правосудие только тогда может свершиться, когда выслушаны все доводы «за» и «против» обвиняемого, подозреваемого, когда последним гарантирована возможность представить свои доказательства, свои объяснения и т.п. поскольку подозреваемый, обвиняемый не обладает юридическими знаниями, не имеет возможности в полной мере противостоять представителям государственной власти, осуществляющим расследование, уголовное преследование, обвинение, постольку ему необходимо профессиональный защитник. Равноправие сторон обвинения и защиты обеспечивается в первую очередь и главным образом адвокатами. Противостоять обвинителю – профессиональному юристу может только защитник – профессиональный юрист (адвокат). Без адвоката невозможно не только равноправие сторон в уголовном процессе, но и реализация важнейшего конституционного принципа равенства всех перед законом и судом, ибо данный принцип может быть обеспечен только тогда, когда у обвинения и защиты – равные силы: хорошее знание законов, судопроизводства, профессионализм, т.е. именно то, чем в равной мере должны и могут обладать только профессиональные юристы – прокурор и адвокат.

Профессиональные знания юриста не являются единственным критерием высокой квалификации адвоката – защитника. Другим показателем компетентности служит его профессиональная этика.

Для профессии адвоката нравственные основы его деятельности имеют особое значение. Адвокат сталкивается с человеческим горем, обидами, нравственными травмами, страданиями, что требует от него не только сострадания, но больших нравственных усилий. Кроме того, большинство адвокатов хотят сделать карьеру, имя, что дает не только материальное, но и глубокое моральное удовлетворение. Однако завоевать доброе имя, хорошую репутацию невозможно без соблюдения нравственно-правовых основ профессиональной защиты.

Известный французский адвокат XIX в. Франсуа Этьен Молло в свое время писал: «Профессия адвоката заключается не в том, как составлять бумаги или произносить речи, ибо все должны грамотно писать и внятно излагать мысли, а суть ее в самом духе, нравственных началах, в идеи правозавиты. Настоящий адвокат должен приносить себя, все свои способности в жертву, во имя других людей; становиться оратором во имя торжества угнетенной невинности; быть счастливым от того, что может протянуть руку спасения бедному, и испытать при этом моральное удовлетворение, которое является более предпочтительным, чем самые большие гонорары» [9, С.263].

Критикуя в свое время пороки адвокатуры А.Ф. Кони, писал: «Уголовный защитник должен быть *vir bonus, dicendi peritus* (в переводе на русский: Муж добрый, опытный в речи), вооруженный знанием и глубокой честностью, умеренный в приемах, бескорыстный в материальном отношении, независимый в убеждениях, стойкий в своей солидарности с товарищами» [10, С.31].

Вот, что по этому поводу пишет президент Федеральной палаты адвокатов России Е.В. Семеняко: «С точки зрения обыденного сознания понятие «этика» и «мораль» едва ли могут быть применены к защитнику человека, совершившего безнравственный поступок, тем более преступление. Однако, при этом общество,

безусловно, нуждается в адвокатах, именно в этом дуализме и заключена особенность принципов, образующих этические основы адвокатской профессии» [11, С.13].

Прав президент Союза адвокатов Казахстана А.К. Тугел, который отмечает: «...никакие закон не дадут возможности нормально функционировать адвокатуре, если сами адвокаты не выработают нормы и правила своего поведения» [12, С.153].

К сожалению, адвокаты нередко не очень-то заботятся о том, чтобы предстать в глазах общества безупречными в нравственном и правовом отношении. Так, по результатам опроса, проведенного З.В. Макаровой, главными профессиональными качествами адвоката считают: общую и юридическую культуру – 54,4 %, профессиональную активность – 38,8 % и добросовестность – 24 %. Способность к сопереживанию, уважению к человеку, уважение его достоинство отметили только 14,2 % адвокатов. Студенты на первые три места среди профессиональных качеств адвоката поставили общую и юридическую культуру – 81 %, профессиональную активность – 56 % и красноречие – 31 % таким образом, ни сами адвокаты, ни студенты, которые будут работать адвокатами, не считают ведущими профессиональными качествами для адвоката – нравственные [13, С.87].

К сожалению, приходится сделать вывод, что нравственность становится не в почете у адвокатов, да и у юристов других специальностей тоже. Отсюда и низкое качество работы правоохранительных органов.

В соответствии со ст. 13 Конституции РК основное содержание защиты состоит в оказании подозреваемому и обвиняемому квалифицированной юридической помощи. По буквальному смыслу данного конституционного положения роль защитника в уголовном процессе должна сводиться к помощи подзащитному в юридически грамотном осуществлении своих процессуальных прав и обязанностей. Но, уголовно-процессуальная деятельность защитника не является однородной. Ее многоаспектный характер проявляется в различных направлениях деятельности защитника по обеспечению прав и законных интересов подозреваемого или обвиняемого, в отношении которого избрана мера пресечения. Основным среди них являются:

- правовая помощь подозреваемому или обвиняемому;
- участие защитника в доказывании;
- охрана прав и законных интересов подозреваемого или обвиняемого.

В основу данной классификации положены три основные задачи, стоящие перед защитником в уголовном процессе. На них прямо указывает закон, определяя защитника в качестве лица, осуществляющего в установленном УПК порядке защиту прав и интересов подозреваемых и обвиняемых и оказывающего им юридическую помощь при производстве по уголовному делу (ч. 1 ст. 72 УПК РК); наделяя защитника полномочиями собирать и представлять доказательства, необходимые для оказания юридической помощи, порядке, установленном ч. 3 ст. 125 УПК РК; привлекать специалиста в соответствии со ст. 84 УПК РК; заявлять ходатайства и отводы и т.д.

Охрана прав подозреваемого или обвиняемого выделяются нами и как самостоятельная задача, и как вид деятельности потому, что она (охрана прав) соответствует сущности обеспечения прав личности в уголовном процессе и, в то же время, не полностью совпадает с двумя другими задачами и видами процессуальной деятельности защитника. Поэтому конституционная гарантия подозреваемого и обвиняемого на получение квалифицированной юридической помощи адвоката должна истолковываться как требование активной уголовно-процессуальной деятельности защитника, направленной на оказание правовой помощи подзащитному, участие защитника в доказывании, а также на охрану прав и законных интересов подозреваемого или обвиняемого.

Квалифицированная юридическая помощь особенно важна для лица, в отношении которого ведется уголовное преследование, на первоначальном этапе его

участия в процессе. К моменту судебного разбирательства подсудимый уже ознакомлен со своими правами и обладает определенным опытом их использования на предварительном расследовании. Кроме того, состязательность и гласность судебного процесса позволяют ему видеть и слышать, как аналогичные права реализуются другими участниками уголовного судопроизводства.

Правовая помощь, оказываемая защитником, как правило, направлена на решение различных непосредственных задач и может проявляться в различной деятельности: разъяснение подозреваемому или обвиняемому его правового статуса в уголовном судопроизводстве; разъяснение сущности имеющего место подозрения или обвинения; помощь при составлении подзащитным ходатайств, жалоб и иных процессуальных документов и т.п.

Разумеется, точно определить объем правовой помощи защитника по каждому делу заранее невозможно. Ее характер во многом зависит от особенностей конкретного уголовного дела, вида и категории преступления, в совершении которого подозревается либо обвиняется подзащитный, а также его правовой культуры. Одни из них могут нуждаться лишь в разъяснении прав, другие – в помощи при составлении процессуальных документов, третьи – в разъяснении им процессуального или материального закона, четвертым необходима помощь по целому ряду вопросов.

Вопросы, по которым обвиняемому (подозреваемому) бывает необходимо получить юридическую консультацию защитника, могут, конечно, выходить за рамки перечисленных. Мы выделяем их потому, что на практике именно они чаще всего составляют содержание правовой помощи защитника подозреваемому или обвиняемому, в отношении которого избрана мера пресечения. По этим же соображениям представляется целесообразным рассмотреть более подробно правовую помощь защитника подозреваемого или обвиняемого своему подзащитному в пределах наиболее часто встречающихся проявлениях юридической помощи.

Основное место в деятельности защитника по разъяснению подзащитному его правового статуса занимает разъяснение подозреваемому или обвиняемому его прав и даче советов по их использованию. Очень важно ознакомление подзащитного со своими правами, так как от того, насколько подозреваемый или обвиняемый запомнит, уяснит их значение и будет знать, как их реализовать, во многом зависит успешность обеспечения его законных интересов в уголовном судопроизводстве. Сложность этого процесса состоит в том, что подозреваемому или обвиняемому в относительно короткий срок предлагается запомнить и понять значение всего комплекса предоставленных ему услуг.

Одной из процессуальных гарантий успешного запоминания подозреваемым своих прав могла стать обязанность следователя предоставить подозреваемому копию протокола разъяснения его прав, в котором содержится их перечень. Однако для того, чтобы были созданы реальные условия использования как подозреваемым, так и обвиняемым своих прав, мало знать их. Необходимо понимать их значение и уметь правильно применять. Конечно, все это могут и обязаны разъяснить участникам уголовного судопроизводства дознаватель, следователь и прокурор. Но это не всегда достигает цели, так как лицо, в отношении которого ведется уголовное преследование, часто из чувства предубеждения не доверяют словам лица, производящее расследование. Поэтому разъяснение подзащитному сущности и процессуального порядка использования его прав является одной из первоочередных задач защитника, которая должна быть выполнена при первом же общении с подозреваемым.

Своевременно вступивший в дело защитник обязан воспользоваться своим правом на свидание до первого допроса своего подзащитного, учитывая важность данного следственного действия для решения вопроса о принятии, изменении либо отмене меры пресечения. Защитник должен разъяснить своему клиенту, что дача

объяснений и показаний – это всегда право подзащитного. Согласно пп.7 п.3 ст. 77 Конституции РК он не обязан свидетельствовать против самого себя, своего супруга и близких родственников. Отказ подозреваемого или обвиняемого от дачи показаний, а также заведомая ложность не является основаниями для применения к нему мер уголовной или иной ответственности. Поэтому его допрос может состояться при условии, что подозреваемый или обвиняемый не отказывается давать показания.

В то же время подзащитной должен знать, что его показания являются очень важным средством защиты от незаконно или необоснованно примененной меры пресечения. Во время первого допроса, который должен состояться немедленно после ареста или применения иной меры пресечения, подозреваемый впервые реализует свое право давать показания. Он может сообщить сведения, которые убедят следователя в необходимости подозрения, влекущей отмену пресечения, либо позволят изменить избранную меру пресечения на менее строгую.

Кроме того, обвиняемый, чей допрос может предшествовать решению вопроса об избрании меры пресечения, своими показаниями способен опровергнуть мнение следователя о наличии оснований для ее применения и, тем самым способствовать более благоприятному решению об отобрании у него обязательства о явке.

Разъясняя подозреваемому или обвиняемому его права, защитник должен уделить внимание вопросам, связанным с тактикой и методикой использования подзащитным предоставленных ему правовых средств защиты.

Обвиняемый (подозреваемый) как участник уголовного судопроизводства не только обладает правами, но и несет процессуальные обязанности, которые ему также должен разъяснить защитник. Необходимо отметить, что уяснение содержания этих обязанностей представляет определенную трудность, поскольку в законе не содержится их компактного перечня.

Подозреваемый так же, как и обвиняемый, несет обязанности двоякого рода: одни из них действительно выражаются в недопущении определенных действий, указанных в законе; другие состоят в совершении предписанных законом действий случае возникновения потребности в них. Различен и характер их правового регламентирования. На некоторые из обязанностей подозреваемого в законе содержатся прямые указания (например, явка по вызовам дознавателя, следователя, прокурора или суда (гл. 19), другие вытекают из закрепленных в уголовно-процессуальных нормах прав следователя и суда, которым эти обязанности корреспондируют (например, обязанность выполнять законные распоряжения суда, касающиеся порядка в судебном заседании (ст. 327 УПК РК) и др.).

Особенно важно для защитника разъяснить процессуальные обязанности подозреваемому и обвиняемому, в отношении которых избрана мера пресечения, не связанная с лишением свободы. Такой подзащитный должен знать: что означает требование закона о его надлежащем поведении; как может обеспечена его явка к следователю или в суд; какие обстоятельства могут быть признаны уважительными причинами его неявки и т.п.

Второе, выделенное нами направление процессуальной деятельности защитника подозреваемого (обвиняемого) заключается в его участии в доказывании по уголовному делу.

Чтобы добиться отмены избранной следователем в отношении его подзащитного меры пресечения, защитник должен либо опровергнуть обвинение (подозрение) и тем самым доказать необходимость исключения своего клиента из числа субъектов, к которым может быть применена мера пресечения, либо обосновать отсутствие а материалах дела оснований для избрания меры пресечения. Если решить данные задачи невозможно, то защитник обязан выявлять обстоятельства, благоприятные для

подзащитного, и с их помощью стремиться убедить следователя изменить меру пресечения на более мягкую.

Участвуя в процессе доказывания по уголовному делу, защитник может: а) опровергать обвинение (подозрение) путем критики лежащих в его основе доказательств, в том числе и путем указания на их недопустимость; б) положительно доказывать факты, несовместимые с фактами, инкриминированными подзащитному; в) указывать на неисследование версии, опровергающей версию обвинения (подозрения); г) указывать на недостаточность доказательств, лежащих в основе обвинения (подозрения)

Доказывание – получение доказательств и оперирование ими в целях воссоздания действительной картины изучаемого события – является единственным средством достижения истины по делу. За пределами доказательственной деятельности реализация судебной власти (правосудия), а именно разрешение судом социальных конфликтов в сфере права, невозможна. Поэтому доказывание и доказательства, по мнению прошлых и настоящих исследователей, были и остаются сердцевинной уголовного судопроизводства.

В науке уголовного процесса идут дискуссии относительно возможности участия адвоката – защитника в доказывании по уголовному делу. В первую очередь науку и практику интересует вопрос о том, могут ли объекты, собранные адвокатом – защитником изначально, т.е. будучи еще не представленными должностному лицу, в производстве которого находится уголовное дело, признаваться доказательствами по делу? Укажем на наиболее значимые, по нашему мнению точки зрения. Так, А.В. Смирнов и К.Б. Калиновский в своем учебнике пишут: «На наш взгляд, в соответствии с принципом равенства сторон сведения, собранные защитником, сразу являются доказательствами, также как и сведения, собираемые его процессуальными противниками – следователем, органом дознания, ...» [14, С.149]. По мнению же И.Б. Михайловской, «... сведения, собираемые защитником, не имеют надлежащей процессуальной формы и в силу этого не могут иметь статуса доказательства. Такие документы приобретают такой статус только после решения суда, прокурора, следователя, дознавателя о приобщении их к материалам дела»

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Управление верховного комиссара по правам человека в сотрудничестве с международной организацией юристов. Права человека при отправлении правосудия: пособие для судей, прокуроров и адвокатов. Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк и Женева, 2003 год.
2. Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. Изд. 2-е, доп. И испр. – М.: Зерцало, 2002. – 528 с.
3. Печерский В.В. Институт адвокатуры: теория основных понятий и принципов. – М.: Юрлитинформ, 2008. – 312 с.
4. Адвокатская деятельность: Учебно-практическое пособие / Под общ. ред. В.Н. Буробина. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2005. – 604 с.
5. Российский адвокат. 2002. № 5.
6. Аманбаев А.Т. Совершенствование адвокатуры и нотариата как правозащитных институтов // Модернизация национальной правовой системы по Концепции правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 года. – Материалы международной научно-практической конференции 9 сентября 2009 г. – Астана, 2010. – 235 с.
7. Уильям Бернам Правовая система США. 3-й выпуск. – М.: Новая юстиция, 2006. – 1216 с.
8. Безлепкин Б.Т. Справочник адвоката по уголовному процессу. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Проспект, 2006. – 688 с.

9. Профессия адвоката: Сборник работ о французской адвокатуре / Сост. А.В. Поляков. – Статут, 2006. – 367 с.
10. Кони А.Ф. Уголовный процесс: нравственные начала. – М.: Издательство СГУ, изд. 3-е, 2008. 150 с.
11. Семеняко Е.В. Мораль и догма юриста: профессиональная юридическая этика. Сборник научных статей. Под общ. ред. И.Л. Трунова. – М.: Эксмо, 2008. – 608 с.
12. Мораль и догма юриста: профессиональная юридическая этика. Сборник научных статей. Под общ. ред. И.Л. Трунова. – М.: Эксмо, 2008. – 608 с.
13. Макарова З.В. Профессиональная защита подозреваемых, обвиняемых. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – 338 с.
14. Уголовный процесс: Учебник для вузов / 2-е изд. Под ред. А.В. Смирнова. – СПб.: Питер, 2006. – 699 с.

УДК 343

ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІНДЕ ОҚИҒА БОЛҒАН ЖЕРДІҢ ЖАЙ-ЖАПСАРЫ МЕН МӘН-ЖАЙЛАРЫН ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУДЫ ТАКТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Р.А. Жексембаева, магистрант

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ. geksemvaeba@mail.ru

Мақалада тергеу әрекеттерінде оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғыртуды тактикалық тәсіл ретінде пайдалану мәселелері қарастырылып, тергеу экспериментінің табиғаты мен маңызына қатысты түрлі көзқарастар сараланды.

Статья посвящена актуальным проблемам следственных осмотра места происшествия, которая применяется в качестве основного приёма при проведении следственных действий.

The article deals with the problem of judicial investigation of a place incident, which uses in a quality of main way in carrying out the investigating actions.

Ключевые слова: Таным әдістері, оқиға болған жер, криминалист, таным процессі, тактикалық тәсіл.

Қылмысты тергеу дегеніміз – болып өткен оқиғаны тану. Материалдық дүние көрінісінің құбылыстары мен қасиеттерінің жалпылама өзара байланысы, өзара тәуелділігіне орай бірде-бір құбылыс, соның ішінде қылмыстық әрекет із-түссіз өтуі мүмкін емес. Ол қылмыс оқиғасына тікелей қатысатын объектілерде, сондай-ақ осы қылмыс оқиғасының материалдық жағдайында қандай да бір өзгерістер тудырады.

Қылмысты тергеу кезіндегі таным барлық кезде тікелей сипатқа ие болады. Ол болып жатқан қылмыс оқиғасын тікелей бақылау арқылы іске асырыла алмайды, олай болған жағдайда танушы – тергеуші куә рөлін иеленуі тиіс, ол шындығында оқиғаның қандай көлемде болғандығын қайталай алмайды, бұл жағдайда әрекеттері қылмыс ретінде саралануы тиіс. Қылмыстық істер бойынша тану объектісі айқын болып тұрмайды. Оның негізін тікелей қабылдана алмайтын өткен күннің жасырын және жасырылушы фактілері құрайды. Жауапкершілік алдындағы қорқыныш қылмыскерлерді өздерін білдірмеуге мәжбүрлейді.

Қылмысты тергеу түрлі мазмұндағы фактілік деректерді жинау арқылы жүргізіледі, осы деректер арқылы таным аралық сипатты иеленеді. «Қабылдаудан абстрақтылық ойлауға және одан тәжірибеге», деген ақиқатты тану туралы

диалектикалық ереже қылмысты тергеу кезінде әсер етеді. «Қабылдау» оқиға болған жерді тексеру, мәйітті тексеру, куәландыру формасында іске асырылады, сонынан ойлау арқылы қылмыс оқиғасын және материалдық түрде тыйым салынбаған сипаттағы оқиғаның жекелеген үзінділерін қайта жаңғырту үшін абстрактілі ойлауға жол беріледі. Бүкіл таным процесі күрделі сипатқа ие. Тергеуші қылмыскердің қылмысты жасауының бүкіл механизмін тану үшін, оның барлық әрекеттерін қайта жаңғыртуға, ойлау арқылы қайта құрастыруға мәжбүр болады.

Қылмысты тергеу кезіндегі таным процесінің өзіндік ерекшеліктері барлық көрнекті ғалым криминалистердің жұмыстарында атап өтілген. Олардың барлығы келесі қасиеттерді көрсетуде бірыңғай пікірге келеді: тану үшін мемлекеттік өкілеттігі бар адамдар таным субъектілері болып табылады, олардың қызметі белгілі бір іс жүргізу формасында, заңға қатаң сәйкестілікте іске асырылады, танымдық қызмет заңда белгіленген мерзімдермен шектеледі, мұның өзі қоғамның бүкіл мүшелері арқылы танылады, тергеушінің танымдық қызметі қай жағдайда да мүдделі адамдардың тарапынан күшті қарсылық көрсетілу жағдайында өтеді, ол өте жасырын сипатта болады, кейде ұйымдасқан үлгіде ашық, дәрекі сипатта келеді [1]. Соңғы жылдары Қазақстандық криминалистикада қарсылық көрсету және онымен күресу шараларына арналған бірқатар диссертациялық зерттеулер пайда болды.

Таным әдістері мен критерийлері туралы мәселелер қылмыстарды тергеу кезінде ерекше маңызға ие. Олардың негізгілері қылмыстық іс жүргізу құқығы және криминалистиканы ғылыми тұрғыдан зерттеу пәні бола отырып, сонымен маңызды дәлелдеу көздеріне, фактілік деректерді жинау құралдарына айналды: тексеру, жауап алу, тінту, тергеу эксперименті, оқиға болған жерде айғақтарды тексеру және т.б.. Қылмыс туралы ақпарат жинаудың көрсетілген құралдары алуан түрлі қызметке ие, көлемді, маңызды болып келеді, мұның өзі теория мен тәжірибеде танымдық ақпарат көздері және сондай-ақ дәлелдеудің іс жүргізушілік көздері ретінде қарастырыла бастады. Сондықтан заңнама актілерінде – одақтас республикалардың қылмыстық іс жүргізу кодекстерінде бекітіледі [2].

Ғылымтану адамның танымдық қызметінің амалдарын, тәсілдерін жүйелейді, оларды функциялық мүмкіндіктеріне, қолдану механизмдеріне, қолдану субъектілеріне, зерттеу объектілеріне қарай жіктейді. Криминалистика ғылым ретінде ғылымтанудағы танымал әдістер жиынтығын шығармашылық тұрғыдан қайта жасады, оларды қылмысты ашу, тергеу міндеттерін шешуге бейімдеді, келесі схема бойынша жүйеледі: диалектикалық әдіс, жалпы ғылыми әдіс, арнайы әдістер. Осы жіктемеден бұрын өткен ғасырдың бірнеше ондаған жылдар бойында криминалистер арасында пікірталас жалғасып келді. Мәселен, А.Р. Ратинов әдістердің басқаша бір жіктемесін ұстанады. Ол әдістерді келесі топтарға бөліп қарайды: бірінші топ – диалектикалық әдіс, екінші топ – жалпы әдіс және үшіншісі – жеке ғылыми әдістер [3]. М.И. Лузгин тану әдістеріне қарай барлық әдістерді екі үлкен топқа бөлуді ұсынады: ойлау қызметімен байланысты әдістер және әртүрлі техникалық құралдарды қолданумен байланысты әдістер. Алғашқы топқа ол көптеген ғалым – криминалистердің жалпы ғылыми әдістер ретінде қарастыратын әдістерін жатқызады [4].

Тергеу әрекеттерінің маңызы жалпы ғылыми әдістер арқылы ашылады. Жалпы ғылыми әдістер әрбір тергеу әрекетін жүргізу кезінде қолданылады, бірақ олардың кейбірін жүргізу кезінде белгілі бір жағдайда жалпы ғылыми әдістердің бүкіл жиынтығы қажет етіледі. Бәрінен бұрын барлық жалпы ғылыми әдістерге деген қажеттілік оқиға болған жерде тексеру кезінде туындайды немесе олардың кейбіреулері ғана қолданылады. Әрбір тергеу әрекетінің тану мүмкіндіктерінің шегі әрбір жалпы ғылыми әдіс арқылы анықталады және ашылады. Сондықтан біз үшін әрбір жалпы ғылыми әдістің шектеулі мүмкіндіктерін білу аса маңызды. Ғылымның даму логикасы, ғылыми және практикалық қызметтің алуан түрлі міндеттері алуан түрлі әдістерді

тудырады. Мұның өзі материалдық дүние объектілерін зерттеуге арналған жаңа әдістердің пайда болуымен немесе ғалымдардың криминалистика теориясында бейнеленген дәстүрлі тәсілдерін нақтылаумен байланысты келеді.

Алғаш рет криминалистика теориясында жалпы ғылыми әдістер туралы 50-жылдардың басында жазыла бастады. Осы уақытта олар ұйымдасқан түрде қолданылған жоқ, мәселен, оқиға болған жерді тексеру немесе сол кездегі тергеу әрекеті аясында тікелей оны жүргізу кезінде қолданылды, мұның өзі олардың танымдық мүмкіндіктерін шектей түсті. Негізінен оларға бақылау, суреттеу, өлшеу жатады. Эксперимент, үлгілеу сияқты мұндай әдістер 60-жылдардың басында ғана жалпы ғылыми әдістер мәніне ие болды. Егер үлгілеу осы уақытқа дейін ғылыми-теориялық және тәжірибелік мәнге ие болса, бірақ оның барлық мүмкіндіктері танылмаған болса, онда әдіс ретінде эксперимент сол бір 60-жылдары теориялық және тәжірибелік тұрғыдан ғана зор маңызға ие болып кеткен жоқ. Ол оқиға болған жерді тексеру, тінту сияқты дәлелдемелердің басқа да көздерімен бір қатарда тұрды. Алайда, осы жалпы ғылыми әдіске қатысы тұрғысынан сол кезде және қазіргі уақытта да қылмыстық іс жүргізушілерде де, криминалистерде де оның маңызы мен іс жүргізу формаларын түсіндіруде бірыңғай әдіс жоқ. Оны тергеу эксперименті немесе оқиға болған жерді тексеру мен нақтылау немесе оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту сияқты түрлі іс жүргізу формаларында қарастырылып келген және қарастырылып жүр.

Тергеу экспериментінің табиғаты мен маңызына қатысты сол кезде екі түрлі көзқарас болды. Бірінші көзқарас өкілдерінің пікірінше, тергеу эксперименті жеке тергеу әрекеті емес, тергеулік тексерудің бір түрі немесе тіпті тексеру немесе тануды жүргізу кезінде дәлелдерді тексерудің тактикалық тәсілі болып табылады.

Тергеу эксперименті және айғақтарды тексеру мәселесіне арналған жоғарыда келтірілген көзқарастар ілгері сипатта болды, криминалистік тактиканың танымдық мүмкіндіктерін кеңейте түсті. Бірақ тергеу тәжірибесі сол уақыттағы іс жүргізу формасымен шектелген еді.

Одақтас республикалардың қылмыстық іс жүргізу заңнамасы арқылы тергеу эксперименті, оқиға болған жерді тексеру, тану сияқты дәлел алудың жаңа тәсілдері реттелді. Алайда, тану «Жалпы одақтық маңызға» ие болғанымен, айғақтарды тексеру мен тергеу эксперименті бұрынғы одақтас республикалардың тергеу әрекеттері жүйесінде әртүрлі тұрғыдан қарастырылып келді.

Уақыт өте келе «Айғақтарды тексеру » атты тергеу әрекетінің атауын «Айғақтарды оқиға болған жердегі жай-жапсармен салыстыру» деп өзгерту туралы ұсыныс түседі. Алайда, кейіннен В.М. Уваров атап өткеніндей «салыстыру» термині осы тергеу әрекетінің мазмұнын толық бейнелей алмайды [5]. Оның пікірінше, осы әрекеттің барынша дәл атауы – «Айғақтарды тексеру». Ол өз алдына дербес тергеу әрекеті болып табылады, ал атауы оның мақсатын айқын көрсетіп, оны басқа тергеу әрекеттерінен бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Айғақтарды тексеру арқылы сезіктінің, айыпталушының, жәбірленуші мен оқиға болған жердегі жай-жапсар куәларының және бұрын өткізілген тексеру нәтижелерінің сәйкестігі белгіленеді, мұның өзі жауап алынған адамның немесе оқиғаға қатысушының хабардар болуын немесе хабарсыз болуын көрсетеді. Р.С. Белкин де осылай деп тұжырымдайды [6].

М.М. Хлынцов айғақтарды тексеруге басқа тергеу әрекеттерінің элементтері де енеді деп атап өтеді. Бұл элементтер өзара байланысты келеді. Оның пікірінше бір әрекеттің басқа бір элементтен сан жағынан басым болуы тергеу әрекетінің сапасын өзгерте алмайды [7].

М.О. Селиванов оқиға болған жерде айғақтарды тексеру деп, тиісті оқиға болған жерде бұрын жауап алынған адамның айғақтарды қайта жаңғыртуынан көрінетін

тергеу әрекетін түсінеді. Кейбір жағдайда әрекеттерді бейнелеп көрсетеді, бұл әрекеттер тергелуші қылмыспен байланысты орындалады, талданушы айғақтарды оқиға болған жердегі нақты жай-жапсармен салыстыру арқылы атқарылады [8].

Айғақтарды тексеру мәселесімен О.В. Авсюк айналысты. Ол айғақтарды тексеру барлық одақтас республикалардың ҚДЖК-де орнығуы тиіс деп санады. О.В. Авсюк айғақтарды тексерудің күрделі танымдық құрылымына көңіл бөлді. Оның негізін сұрақ алу мен бақылау құрайды, олар бір ғана уақыт ішінде вербалды ақпаратты материалдық іздермен біріктіруге мүмкіндік береді. Оқиға болған жерде айғақтарды тексерудің басты танымдық мақсаты жеке адамның айғақтары мен нақты тұрғылықты жердің белгілері арасындағы сәйкестіктер немесе алшақтықтарды айқындау болып табылады [9].

Оқиғаның жай-жапсарлары мен мән-жайларын қайта жаңғыртуға қатысты жекелеген ғалымдардың пікірлері бір-бірінен ерекшеленеді. Мәселен, В.П. Колмаков оқиға болған жердің жай-жапсарлар мен мән-жайларды қайта жаңғырту өз алдына дербес әрекет болуы мүмкін, ол дәлелді тексеру мен нақтылау, тергеу болжауларын бағалау және жаңа дәлелді материалдарды алу мақсатында арнайы тәжірибелер жүргізуден көрінеді деп есептейді. Оқиға болған жерде айғақтарды тексеруге келсек, автор былай деп атап өтеді: осы әрекет кейбір одақтас республикалардың қылмыстық іс жүргізу кодекстерінде қарастырылмаған болса да жүргізіледі, өйткені ол жүргізілуші іске қатысушылардың қылмыстық іс жүргізу ережесін бұзбайды, бірақ қандай іс жүргізу формасында іске асырылу мүмкіндігін атап көрсетпейді [10].

М.В. Салтевский оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғыртуды оқиға болған жерде алдын-ала жауап алынған адамның айғақтарын тексеру ретінде қарастырады, мұнда адам белгілі бір орында өз айғақтарын қайталайды, мұның өзі өз кезегінде айғақтарды шынайы жағдаймен салыстыру мүмкіндігін береді. Оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғыртудың маңызы бір әрекет арқылы тәжірибелік, сондай-ақ тексеру нәжіжелерін өткізуге жол береді. Сол себепті осы тергеу әрекетінің мазмұны тергеу эксперименті мен оқиға болған жердегі айғақтарды тексеруді қамтиды. Сөйтіп екі жеке тергеу әрекеттерінің міндеттері бірігеді [11].

Барлық айтылғандардан көріп тұрғанымыздай, пікір алшақтықтарына қарамай криминалистика ғылымында қылмыстың мән-жайларын қайта жаңғырту арқылы таным әдісі тергеу экспериментінің немесе айғақтардың тексерілуінің маңызын көрсете алады, я болмаса өз алдына дербес іс жүргізу формасын иелене алады және бір уақыт ішінде эксперимент пен оқиға болған жердегі айғақтардың тексерілу мүмкіндіктерін бейнелей алады. Бұрынғы КСРО кеңістігінде қылмыстың мән-жайларын қайта жаңғырту әдісіне, оның танымдық мүмкіндіктеріне жан-жақты қасиетін берген бірден-бір қазақстандық ғалымдар В.И. Попов пен Қ.А. Бегалиев болды [12]. В.И. Попов жай-жапсарды қайта жаңғырту, қылмыс механизмі жүйесін оқиға болған жерді тексеру шеңберінде бейнеледі [13]. Сол дәуірдегі басқа криминалистер кейіннен тактикалық негіздер мен оқиға болған жерді тексерудің маңызын әзірлеу кезінде, қылмыстың жай-жапсарларын қайта жаңғырту әдісін қолдану идеясына бей-жай қарады.

КСРО-дағы зерттеулермен қатар қылмысты тергеудегі таным әдістерін әзірлеу мен қолдану шетелде де іске асырылды. 70- жылдардың соңында неміс криминалисті Х. Штельцер версияларды тексеру үшін эксперимент қолдануды егжей-тегжейлеп, оны жалпы теория мен әдістанымға ендіріп [14]. Басқа бір неміс криминалисті А. Форкер «Кибернетикалық үлгілер және криминалистік тәжірибе» мақаласында оқиға болған жерді тексеру деректері, оқиға болған жерді қайта құрастыру негізінде құрастырылған ойлау модельдерін құрастыру туралы теорияны дамытты, соның нәтижесінде «қылмыстың барысы туралы, белгілі бір уақыттағы белгілі бір жағдай туралы білім» алуға болатындығын көрсетті [15].

Сонымен, криминалистиканың теориясы мен тәжірибесі оқиға болған жердің жай-жапсарлары мен мән-жайларын қайта жаңғырту ұғымының маңызы туралы бірыңғай көзқарас жасай алмады. Қазақстан Республикасының заңнамасына, бұрынғы Қазақ СРО заңнамасына және басқа да мемлекеттердің заңнамаларына жасалған талдау көрсеткендей, оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта құрастыру мәселесіне деген теориялық көзқараста өзіндік бірлік жоқ. Пікір алшақтарының себебі мынадан көрінеді:

- криминалистика теориясында толық емес көлемде әрбір жалпы ғылыми әдістің танымдық маңызы ашылған, оқиғаның жай-жапсарлары мен мән-жайларын тергеушінің қайта жаңғырту әдісі толық бұрмаланады;

- оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту, бірқатар тергеу әрекеттерінде оқиға болған жерді тексеру, тергеу эксперименті, оқиға болған жерде айғақтарды тексеру, тінту, жауап алу сияқты орын алады, олар түрлі танымдық мүмкіндіктерге ие, өзінің міндеттерімен ерекшеленеді, алайда бұл аспектілер толық шамада зерттелмеген;

- бұрынғы КСРО-ның кейбір республикаларында қылмыстың жай-жапсарлары мен мән-жайларын қайта жаңғыртуға өз алдына дербес іс жүргізу формасы берілген болатын, мұның өзі біздің көзқарасымыз бойынша өте даулы ұстаным болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нурғалиев Б.М. Организованная преступная деятельность (уголовно- правовые, процессуальные и криминалистические аспекты). – Караганда, 1997. – 139 с.
2. Исаков К.Е. Проблемы расследование преступления: Автореф. канд. дис. юрид. наук. – Алматы, 2004. – 26 с.
3. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: Юринформ, 2001. – 349 с.
4. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. – М., 1973. – 215 с.
5. Уваров В.Н. Проверка показаний на месте: Учебное пособие. – М., 1982. – 61 с.
6. Белкин Р.С. Проверка и уточнение показаний на месте: Курс лекций. – М.: ВШ МООП РСФСР, 1961. – 117 с.
7. Хлынов М.Н. Проверка показаний на месте. – Саратов, 1971. – 120 с.
8. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982. – 150 с.
9. Авсюк А.В. Процессуальные и тактические особенности проверки показаний на месте. – Минск, 1990. – 127 с.
10. Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М., 1969. – 196 с.
Специализированный курс криминалистики / под ред. М.В. Салтевского. – Киев, 1978. – 383 с.
11. Попов В.И., Бегалиев К.А. Теоретические вопросы осмотра места происшествия. – Алма-Ата, 1983. – Вып.39: Вопросы борьбы с преступностью. – 60 с.
12. Попов В.И. Осмотр места происшествия: Учебное пособие. – Алма-Ата, 1974. – Вып.1: Тактические основы следственных действий. – 101с.
13. Вариеш Г.В., Колмаков В.П. Развитие криминалистики в ГДР за 20 лет // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев, 1970. – С. 29.
14. Егоров В.Ф. Аспекты относительной самостоятельности логического познания // Методологические проблемы научного познания. – Горький, 1970. – С. 41.

УДК 343

ОҚИҒА БОЛҒАН ЖЕРДІҢ ЖАЙ-ЖАПСАРЫ МЕН МӘН-ЖАЙЛАРЫН ҚАЙТА ЖАНҒЫРТУДЫҢ ҰҒЫМЫ, МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ

Р.А. Жексембаева, магистрант

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ. geksemvaeba@mail.ru

Мақалада оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғыртудың танымдық мүмкіндіктеріне арналған көзқарастар келтірілген. Оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғыртудың ұғымы ашылып, түрлері сараланған.

В статье раскрыт сушность тонкостей и деталей проведения осмотра места происшествия, как одного из видов эксперимента при проведении следственных действия.

In the article is opened the subtlety and details of investigating of the place of incident, as one if the type of experiment in in carrying out the judicial actions.

Ключевые слова: Эксперимент, семантика, странгуляциялық ойықтар, қайта жаңғырту.

Қылмыстық сот өндірісінде және криминалистика теориясында «оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту» тергеу экспериментін жүргізу кезіндегі танымның эксперименттік әдісінің элементі ретінде, немесе оқиға болған жерде айғақтарды тексеру кезіндегі танымның құрамдас әдісі ретінде қарастырылды. Криминалистиканың жетекші теоретиктерінің бірі Р.С. Белкин жалпы ғылыми әдістер тізбесінде – бақылау, өлшеу, суреттеу, салыстыру, эксперимент, үлгілеу, зертеу әдісінің математикалық, кибернетикалық және эвристикалық әдістері [1], оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту, қайта құрастыру (реконструкция), қайта жаңалау (реставрация) әдістерін көрсетпейді деп санайды. Бірақ оның «эксперимент», «үлгілеу» әдістерін интерпретациялауда қайта жаңғырту және қайта құрастыру элементтері құрайды. Мәселен, ол былай деп жазады: «Эксперимент дегеніміз – бұл басқа элементтермен байланыстыра отырып, берілген немесе өзгермелі жағдайларда құбылысты жасанды түрде қайта жаңғырту» [1, с.349]. Үлгілеу әдісін Р.С. Белкин былай деп атап өтеді: «Жалпы тұрғыдан алғанда, үлгілеу әдісінің мәні ғылыми таным нысанын үлгіге орналастыру және үлгіні зерттеу, оны зерттеу нәтижелерінің таным нысанына таралуын анықтау». Ары қарай ол былай деп жазады: «үлгілеудің бір түрі қайта құрастыру болып табылады, яғни қайсыбір нысанның қалдықтары немесе суреттемесі бойынша қайта жаңғырту, құбылысты, оқиғаны, нысанды бастапқы күйінде оймен емес, шынайы түрде қайта жаңғырту» [1, с.349].

Кейбір криминалистік дерек көздерінде «қайта жаңғырту» ұғымы бақылау, эксперимент, қайта құрастыру, айғақтарды тексеру ұғымдарымен мәнделіп етіп қолданылады. Материалды дүние объектілерін танудағы ойлау қызметінде адам көптеген әдістерді қолданады; психо-физиологиялық әдістер (бақылау, суреттеу): логикалық тәсілдер (талдау, өңдеу, индукция, дедукция, салыстыру); шығармашылық әдістер (қайта жаңғырту, елестету, үлгілеу, интуиция); математикалық әдістер (арифметикалық) және т.б. [2].

Семантикалық тұрғыдан алғанда, «қайта жаңғырту», «қайта жасау», «қайта құрастыру», «қайта жаңалау», «үлгі», «үлгілеу», сөздері келесі түсініктемелерге ие. Орыс тілінің синонимдер сөздігінде «қайта жаңғырту» сөзінің синонимі «қайта жасау» [3]. Қайта жаңғырту, қайта жасау сөздері етістіктен туындайтын зат есімдер. Н.Ю. Шведованың редакциялық етуімен шыққан С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде «қайта жаңғырту» етістігі бір ғана мағынаға ие сөз, ол былай түсіндіріледі – қайтадан

жасау (мәселен, қаланы қайта жасау). Жадында қайталау, жаңарту өткен күннің бейнесін қайта жаңғырту [4]. «Қайта жасау» синонимінің екі мағынасы бар; біріншісі – бір нәрсені қайта жасау: екіншісі – қайта жаңғырту, қайта жаңарту, көшірмесін қайталау. «Қайта құрастыру» сөзі де С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведованың сөздігіне сәйкес қос мағынаға ие: алғашқысы – түбірлі қайта орнату, бір нәрсені жаңа негізде ұйымдастыру; екіншісі – сақталып қалған қалдықтары, бейнелеулері бойынша қайта қалпына келтіру [4, с.438].

«Қайта жаңалау» сөзі С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведованың сөздігі бойынша келесі екі мағынаға ие: біріншісі – бұзылған, қираған ескі, өнер ескерткішін бұрынғы бастапқы күйінде қайта қалпына келтіру; екіншісі – бұрынғы құлатылған саяси құрылысты қайта қалпына келтіру [4, с.469]. С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведованың сөздігіне сәйкес «үлгі» сөзі бес мағынаға ие: бір нәрсенің үлгісі; кішірейтірілген көшірме немесе макет; қандай да бір конструкцияның типі, маркасы; қандай да бір құбылыс немесе физикалық объектінің схемасы; манекен қыз [4, с.228]. «Эксперимент» сөзі С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведованың сөздігі бойынша тәжірибе ретінде түсіндірледі [4, с.316-596].

Сонымен, өзінің семантикалық мағынасы бойынша «қайта жаңғырту», «қайта құрастыру», «қайта жаңалау», «үлгілеу», «эксперимент» сөздері-ұқсас емес сөздер, алайда осы сөздерінің семантикасында бір нәрсені жасауға байланысты сәйкес элементтер ұшырасады. «Қайта жаңғырту» және «қайта жасау» сөздері семантикалық тұрғыдан барынша жақын келеді.

Мұның барлығы толық көлемде қайта жасауға болмайтын, болып өткен қылмыс оқиғасын тергеу барысында тергеушінің танымдық қызметінде қолданылады, тікелей қатынасқа ие. Бұл сөздердің әрқайсысы түсінік шеңберінде белгілі бір мағыналық жүктемеге ие, тергеушінің танымдық қызметінің бір функциясын атқарады. Мұның өзі қабылдау, бағалау, ой қорытындысын жасау, қорытындылау кезеңінде тергеушінің ойлау қызметінің тәсілдерімен және материалды дүние нысандарын тану тәсілдерімен бірге таным теориясы және криминалистикаға сәйкес байланысты болуы мүмкін.

Нақты бір қылмыс оқиғасы қылмыстық іс жүргізуде таным объектісі ретінде функция атқарушы және өзара әрекеттесуші элементердің өзара байланысты жиынтықтарын біріктіретін жүйенің қажетті әрі жеткілікті белгілеріне ие болады. Тергеу және сот талқылауы барысында фактілік деректерді зертеу шамасына қарай тергеуші мен сот қылмыстың мән-жайлары туралы білімді игереді. Психологизациялық жақтан алғанда, тергеушінің, соттың, прокурордың білімдері объективті жүйенің бейнесі ретінде көрінеді. Қылмыс оқиғасын бейне жүйесі ретінде бейнелей отырып, қылмыс туралы көріністер жиынтығы жасалушы, екінші жүйе болып табылады, бұл жүйе объективті жүйеге ұқсас болуы тиіс.

Объективті жүйенің алуан түрлі құрылымдық байланыстары адам санасында күрделі логикалық құрылымдар ретінде бейнеленеді. Әрине, объективті жүйе барлық кезде оймен бейнеленуден ауқымды келеді, бірақ бұл оймен бейнелену объективті жүйеге сәйкес болуы тиіс. Мұның өзі логиканың негізгі заңдарының бірі ұқсастық заңында айтылған. Әрбір шынайы зат немесе процес есепсіз мол қасиеттерге, белгілерге ие. Бейнелеу шегі біріншіден, біздің сезімімізге берілген құбылыстардың маңызы туралы субъективті түсініктермен, екіншіден осы құбылыстардың бақылана алуымен шектеледі [5].

Объективті ақиқаттың негізгі мазмұны – қылмыс өткен күнге жатады, ол қазіргі күнмен, ағымдағы танымдық қызметпен бақыланбайды. Бірақ қазіргі күн өткен күннен қол үзбейді. Бүгінгі күн өткен күннің нәтижесін көрсетеді, осы тұрғыдан алғанда әрбір объект «өткеннің ізі» ретінде қаралады. Өткенді қайта қалпына келтіру әдістері оларды тану үшін жетекші рөл атқарады.

Мәселен, жәбірленушінің мәйітін тексеру кезінде тергеуші оның мойнынан тұтас странгуляциялық ойықтарды көреді, мұның өзі оның санасында қылмыскердің қалай жіпті жәбірленушінің мойнына салып, тартып жатқаны туралы ойға әкеледі, немесе қылмыскердің пәтерге кірген жерін тексеру кезінде есік жақтауына күш жұмсалғанын, оның майысқанын, есіктің сызат түскен жерлерін көре отырып, тергеушінің санасында қылмыскердің ломмен есіктің қорабынан есікті бұзып ашып жатқан бейнесі пайда болады.

Мынадай сұрақ туындайды: «тергеушінің ойлау қызметінде не нәрселер болып жатады: үлгілеу ме әлде қайта жаңғырту ма? Криминалистикада қылмыс әрекетін тану кезінде, тергеушінің ойлау процесі үлгілеу процесі ретінде қарастыру қалыптасқан. Біздің көзқарасымыз бойынша, мұның өзі біржақты әдіс. Ойлау қызметі күрделі құрылымға ие, ол танымдық зат ерекшеліктеріне, тергеу міндеттеріне, қылмыс оқиғасы туралы мәліметтердің мазмұнына, таным құралдары мен тәсілдеріне байланысты болады. Оймен елестету, оқиға туралы түсініктер, пікірлер жүйесі ақиқатты анықтау тәсілдері туралы түсініктермен тығыз байланысты, мұның өзі қылмыс дәлелдерін жинау және тергеу нәтижелерін бағалау бойынша тәжірибелік қызмет тұрғысынан көрініс табады. Тергеушінің ойлау қызметінде үлгілеу элементтері мен қайта жаңғырту элементтері бар деп атап өтуге болады.

Ойлау қызметінің тәсілі ретінде қайта жаңғырту кезінде сезімдік қабылдау нәтижелері – мейлі, ол оқиға болған жерді тексеру немесе айғақтарды алу, я болмаса тергеу эксперименті, немесе айғақтарды оқиға болған жерде тексеру болсын – тергеушінің бұрынғы жеке тәжірибесінен және жалпы криминалистика ғылымынан алған бүкіл білім жиынтығы арқылы өзара белсенді әрекетке көшеді. Бұрын жинақталған білімдермен бірге бақылау және қабылдауда өңдеу арқылы тергеуші санасында өткен күнге қатысты нақты оқиға бейнесі пайда болады. Мұның өзі зерттелінуші объектінің көшірмесі, нақты бейнесі болуы қажет. Қайта жаңғырту – қабылдауды, бақылау нәтижелерін және тергеуші санасындағы әрекеттер, оқиғалар туралы түсініктерді қайта өңдеудің ерекше түрі [6].

Қайта жаңғырту – тергеушінің талдау және шығармашылық қызметінің қажетті компоненті. Қайта жаңғырту кезінде елестетудің маңызы зор. Қылмыстың мән жайларын тану – барлық уақытта шығармашылық міндет болып табылады, оны шешудегі әрбір қадам елестетуді талап етеді. Нәтижесінде тергеуші санасында оны өзі бақылаған белгілі бір оқиғаның бейнесі пайда болады.

Сезімдік – көрнекілік бейнелер (көбіне құбылыстардың, заттардың, процестердің, жағдайлардың, адамдардың көру және есту бейнелері) тергеуші санасында оқиға болған жердегі жай-жапсарлармен, түрлі заттармен, қылмыстың ізі қалған заттарымен, куәлардың айғақтарымен, құжаттармен және т.б. пайда болады. Тергеушінің оймен қайта жаңғырту құрылымындағы сезімдік-көрнекілік элементтерді логикалық элементтерден бөлек қарауға болмайды [6, с.117]. Мәселен, оқиға болған жердегі жай-жапсарды зерттей отырып, тергеуші оқиға мен фактілердің байланыстарын ойластырады, сезімдіктің (айыпталушының), куәлардың, жәбірленушінің түсініктерін ескереді, өз тәжірибесіне жүгінеді. Бұл жағдайда сезімдік – көрнекілік бейнелер болжаулармен ұштасып кетеді, ал соңғылары қабылдауға және олардың бағыттылығына әсер етеді. Сезімдік – көрнекілік бейнелер ұғымдармен жұмыс істеуге, оларды біріктіруге, фактілер арасында байланыс орнатуға көмектеседі, тергеуші санасында оқиға көрінісін қайта жаңғыртуға, дәлелдерді бағалауға және оларды қылмысты тергеу міндеттерін шешу үшін қолдануға көмектеседі. Сөйтіп, оймен қайта жаңғырту сезімдік – көрнекі бейнелер мен логикалық құрылымдардың диалектикалық жылжымалы бірлігін көрсетеді [6, с.127].

Адамның ойлау табиғатына үздіксіз даму, өзгеру, жанару тән, ол тергеуші санасында қалыптасатын ойлардың қасиетін де анықтайды. Қылмыс оқиғасының мән-

жайларының зерттелу шамасына қарай, олар жаңа мазмұнмен толығырақ түсіп дамиды. Қылмысты тергеу кезіндегі тергеушінің ойының динамикалығы мен ықтимал тұрақтылығы қарама-қайшы қасиеттердің диалектикалық бірлігін құрайды [6, с.91].

Бейнені қайта жаңғыртуда белгілі бір тұрақтылық болады. Олардың ішкі құрылымы, әсіресе, сезімдік бейнелер жүйесі оларды біршама тұрақты етеді. Осыған байланысты оймен қайта жаңғыртылған оқиғалар ақпараттын өзіне жинақтай отырып, жадында сақтайды. Оймен, үлгілеуге қайта жаңғыртуға қарағанда, жылжымалылық қасиеті тән болып келеді.

Оймен қайта жаңғырту үлгілеуден былай ерекшеленеді: соңғысы зерттелінуші оқиғаның ойлау нұсқаларын, жолдарын және оны тану тәсілдерін жасау мүмкіндігін береді. Бұл үлгілердің маңызы мынада, яғни олар тергеушінің ізденіс жұмысын бағыттап отырады.

Оймен үлгілеу арқылы болжамдық түрде фактілер мен қылмыс құрамының барлық элементтері, оның жіктелуі белгілері арасындағы тікелей қабылданбайтын байланыстар туралы түсінік қалыптасады, қылмыстың барлық жақтарын қайта жасау үшін алғы шарттар құрылады. Сондықтан, оймен үлгілеу – болжауларды құру мен тексеруге арналған таным құралы, ал оймен қайта жаңғырту – таным құралы болып табылады, соның көмегімен фактілер, олардың арасындағы логикалық байланыс түпкілікті орнығады, содан соң тергеушінің айыптау немесе ақтау пікірі пайда болады.

Тергеушіге тән ойлау қызметінің ерекшелігі мыналар болып табылады: құқықтық санасының әсерімен ойлау бейнелерінің қалыптасуы; қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығы туралы түсініктер мен ұғымдар; ақпаратты жинақтау, тексеру мен пайдалануы. Белгілі бір құқықтық білімдер жүйесі ретіндегі тергеуші санасында бейнеленген құқық нормалары өзіндік бір сүзгі қызметін атқарады.

Осы арқылы ойлау бейнелерін қалыптастыру үшін пайдаланылатын ақпарат жіберіледі. Қайта жаңғырту кезінде ойлау бейнелерін қалыптастыру іс жүргізу актілерінде (хаттама, схема, жоспар) таным нәтижелерін және іс жүргізілу барысын бейнелеу арқылы бір уақытта жүргізіледі, мұның өзі үлгілеуде атқарылуы мүмкін емес.

Оймен үлгілеу және оймен қайта құрастыру арасындағы айырмашылық шешілуші міндеттерге байланысты. Оймен үлгілеу құрылымында қылмысты тергеу кезінде екі негізгі бағытты бөліп көрсету керек [5, с.74-87;]. Алғашқы бағыт қылмысты құрайтын өткен күннің фактілеріне, ал екіншісі – қылмыстың мән-жайларын анықтау бойынша келер күннің тәжірибелік қызметіне бағытталған [5, с.74-87].

Тергеушінің ойлау қызметіндегі алғашқы бағыт – ретроспективті бағыт, екіншісі – перспективті бағыт. Мұнда үлгілеудің логикалық конструкциялары ықтималды сипатқа ие болуы мүмкін, қайта жаңғырту кезінде олар осы сәтте белгіленген объективті ақиқатқа сәйкес болуы тиіс. Қайта жаңғырту кезінде екінші бағыттың болуы мүмкін емес, өйткені болмаған нәрсені қайта жаңғыртуға болмайды. Бірақ мұның өзі қайта жаңғыртудың эвристикалық рөлін жоққа шығармайды.

Атап айтқанда, өткенді қайта жаңғырту тергеушіге оларды сәйкес бағалауға, тактикалық операция, нақты тергеу әрекетін, жедел-ізвестіру шараларын жүргізу үшін оңтайлы тактикалық шешім қабылдауына көмектеседі. Сондай-ақ дәлелдеу сенімділігін, аралық фактілерді анықтауға, сөйтіп айыптау қорытындысын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, егер үлгілеу ретроспективті және перспективті сипатта болса, онда қайта жаңғырту тек қана ретроспективті бола алады.

М.И. Лузгиннің пікірінше, ретроспективті модель құрылымындағы логикалық конструкциялар ретінде мыналар бола алады: қандай да бір қылмыс белгісі бойынша қылмыстық іс қозғауға арналған негіздемелер туралы тергеушінің түсінігі мен пікірлерінің жүйесі; осы қылмыс құрамын құрайтын элементтер туралы түсінік; жеке фактілер арасындағы байланыстар жүйесі; жеке дәлелдемелердің мазмұны; тергелуші қылмыстық іс бойынша бүкіл дәлелдемелердің жиынтығы; оқиғаның сипатын, оның

жеке элементтерін, фактілердің пайда болуы мен себептік маңызын түсіндіретін типтік болжаулардың жүйесі [6, с.74-87]. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл – үлгілеу процесінің мазмұнын шектен тыс кең түрде түсіндіру. Үлгілеу процесін бүкіл дәлелдеу процесі қамтиды. Біздің көзқарасымыз бойынша, қылмыс құрамының жеке элементтері мен орнатылуы тиіс мән-жайлардың жеке элементтері арасындағы мүмкін болатын байланыс үлгілеудің логикалық конструкциясы болып табылады.

Ретроспективті жоспарды қайта жаңғырту кезінде қылмыс жасалғанға дейінгі қылмыскердің реттелген әрекеті, кейде жәбірленушінің реттелген әрекеті, қылмыс оқиғасын құрайтын әрекеттер, қылмыс жасалғаннан кейінгі әрекеттер, немесе қылмыс механизмі логикалық конструкциялар болып табылады.

Перспективалық үлгілеу тергеу міндетіне қол жеткізу, оқиға жөнінде сенімді білімдер алу тәсілдері туралы тергеушінің ой түсінігінде көрініс табады, тергеу жоспарында белгіленеді. Ол мынадан байқалады: қандай міндеттер шешілуі және қандай мән-жайлар анықталуы тиіс; қандай шынайы болжауларды ұсынуға болады; қандай іс жүргізу әрекеттерімен және қандай жедел-ізвестіру шараларымен бұл міндеттер шешілуі мүмкін; қандай ұйымдастыру және техникалық шаралар қажет.

Ретроспективті қайта жаңғырту сондай-ақ осы барлық міндеттерді шешуге ықпал етеді, перспективалық үлгілеу арқылы тергеуші өз жұмысының мүмкін болатын нәтижелерін болжайды.

Қайта жаңғырту логика заңымен өтуі тиіс. Өткен оқиғаның іздерін бажайлау біртіндеп жүріп отырады, тергеу барысында қылмыстың жай-жапсары мен мән-жайларының жеке үзінділері ғана қайта жаңғыртылады, біртіндеп іздің жинақталуына қарай қылмыс оқиғасы туралы толық бейне құрылуы мүмкін.

Сонымен, қылмыс туралы бүкіл білімдер жүйесі қайта жаңғыртылған бейнелер, түсініктер жүйесі ретінде, болған оқиғаның бейнесін жасау ретінде пайда болып, дами түседі. Оймен қайта жаңғырту маңызды танымдық функция болып табылады, ол тергеу жағдайына қарай жай және күрделі болуы мүмкін.

Оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғыртудың танымдық мүмкіндіктеріне арналған жоғарыда келтірілген көзқарастар жағдай тұрғысынан қарастыруды қажет етеді. Криминалистік талдау көрсеткендей, кез-келген тергеу экспериментін жүргізу барысында ғылыми ұсыныстар әзірлеуді, алгоритмдік, шешімдерді қолдануды және компьютерлік техниканы қолдану арқылы танымдық міндеттерді шешуді қажет ететін ұқсас жағдайлар пайда болады. Әрбір әрекеті шеңберінде оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту олардың әрқайсысы үшін танымдық мүмкіндіктердің бірі болып табылады.

Қайта жаңғырту кезінде қайта құрастыру мен үлгілеу және эксперимент құрамдас бөлім ретінде келеді. Тергеуші тергелуші істің жағдайларын, құбылыстарын, мән-жайларын анықтау және тексеру мақсатында үлгілей отырып, тәжірибе жүргізе отырып, олардың нәтижелерін зерттей отырып, қылмыс оқиғасының белгілі бір жағдайларын қайта жаңғырта алады.

Тергеу әрекеттері құқықтық форманы көрсетеді, соның шеңберінде тергеуші қылмысты алдын-ала тергеу сатысында қылмыстық істегі дәлелдемелерді айқындайды, белгілейді және тексеріп өтеді. Алдына қойылған мақсатқа қарай, бұл әрекеттер дәлелдеме жинау немесе тексеруге бағытталуы мүмкін. Алайда, сол бір ғана тергеу әрекеті алынған дәлелдемелерді тексеруге, сондай-ақ жаңасын алуға (мұның өзі істің мән-жайына және тергеу жүргізілу кезеңіне байланысты), тергеу әрекетінің маңызын тануға бағытталуы мүмкін.

Әрбір тергеу әрекетінің танымдық табиғаты оның ішкі құрлымын талдауды, тергеу әрекетін танымдық тәсіл немесе ақпарат алу, тергеу әрекетін өткізу барысындағы жалпы ғылыми әдісін кеңінен пайдалану тұрғысынан қарастыруды қажет етеді. Мәселен, оқиға болған жерді тексерудің танымдық маңызы – бұл бір уақыт

ішінде ақпаратты қабылдау мен қайта құрастыру. Ол қылмыстың материалдық жай-жапсарынан, өтініш берушінің вербалды ақпаратынан және қылмыс механизмін қайта жаңғырту жағдайына орай болатын дерек көздерінен алынады. Айғақтарды тексерудің танымдық маңызы - бұл бір уақыт ішінде ақпаратты қабылдау мен қайта құрастыру. Ол қайта жаңғыртылған бейнелерді салыстыру мақсатында, түрлі дерек көздерінен (оқиға болған жерді тексеру материалдарынан, жауап алу хаттамасынан, оқиға болған жерде қатысушының әрекетін жай ғана бейнелеп көрсету нәтижелерінен) алынады. Тергеу экспериментінің танымдық маңызы қылмыс оқиғасының жай-жапсарлар мен мән-жайларын қайта жаңғыртудың бір бөлігі болып табылатын белгілі бір фактілерді, құбылыстарды, заттар немесе салдарлар себептерін анықтау мақсатында, тәжірибелік әрекеттер жүргізуден көрінеді.

Алайда, қайта жаңғырту мазмұны бойынша бірде-бір тергеу әрекетінің (екі тергеу әрекеті – оқиға болған жерде айғақтарды тексеру мен нақтылаудан және тергеу экспериментінен басқа) танымдық мүмкіндіктеріне енбейді, барлығы басты негізде жай ғана «оқиға болған жерді тексеру, мәйітті тексеру, құжаттарды тексеру, тінту, фактілік деректерді сұрастыру» кезінде алынған деректерді жай ғана бекітуге жатады, мұның өзінде осы тергеу әрекеттерінің мүмкіндіктері толық шамада пайдаланылмауда. Қылмыс оқиғасының кейбір мән-жайларын қайта жаңғыртумен тікелей байланыста көрсетілген тергеу әрекеттерін қолдану қайта жаңғыртуды мақсат етпейді.

Мұны тәжірибемен танысу нәтижелері дәлелдейді (қосымшаны 2 қараңыз): сұралған тергеушілердің 83%-ы қайта жаңғыртуды бұрмалайтындықтарын айтады, айғақтарды тексеру «адамның бұрын берген айғақтарын бекіту үшін» ғана қажет деп санайды, 17% ғана осы тергеу әрекетін жаңа дәлелдемелер алу, версияларды тексеру үшін жүргізеді. Тергеу экспериментін уақыт тапшылығына байланысты өткізбеуге талпынады.

Әрине, тергеу әрекеттерінің мақсатын ықшамдау олардың танымдық мүмкіндіктерін шектейді.

Сонымен, жоғарыда баяндалғандарды негіздей отырып, мынадай қорытынды жасауға болады:

- «оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту» ұғымын әдіс, тәсіл ретінде қарастыра аламыз, ол дәлелдеме алу, оларды тексеру мен нақтылау, сондай-ақ жаңа деректер алу үшін жүргізіледі;

- қайта жаңғырту – әдісі, танымдық тәсіл ретінде ойлау арқылы және материалдық тұрғыдан іске асырылуы мүмкін. Ойлау арқылы қайта жаңғыртуды бүкіл тергеу барысының мақсаты ретінде және шығармашылық зерттеу ретінде материалдық жағдай мен процестерді қайта жаңғыртудан ажырата білу керек;

- қайта жаңғырту кезінде логика заңдары, соның ішінде ұқсастық заңы сақталуы тиіс: қайта жаңғыртылған объект (жалпы оқиға, жалпы қылмыс, оның механизмі, жасалу орны, жай-жапсары, қылмыскер және т.б.) зерттелінуші объектіге сәйкес, ұқсас келуі тиіс;

- тергеу жағдайына қарай қайта жаңғыртудың құрылымы жай және күрделі болуы мүмкін. Күрделі жағдайларда одан қайта жаңалау, қайта құрастыру, үлгілеу және эксперимент бұрын жасалады;

- оқиға болған жердің жай-жапсары мен мән-жайларын қайта жаңғырту кезінде қайта жаңалаудың, қайта құрастырудың және үлгілеудің рөлін атап өте отырып, біздің көзқарасымыз бойынша, жаңа ақпарат көздерін құру кезінде, оны процессуалдық тұрғыдан рәсімдеп, ҚР ҚДЖК-нің 239-бабы 4-тармақшасына мыналарды енгізген жөн: «жүргізілуші жағдайлардың сенімділік жағдайларын сақтау үшін, объектілер қайта жаңалануы, жай-жапсар элементтері қайта құрастырылуы, үлгілер мен макеттер жасалуы мүмкін».

- қайта құрастыру деп, дәлелдеуші фактілерді анықтау, сондай-ақ дәлелдемелерді тексеру мақсатында жанарту, я болмаса белгілі бір жағдайды бейнелеп көрсету, я болмаса белгілі бір оқиғаны қайталау ұғынылады, қайта жаналау (реставрация) деп, қылмыс оқиғасымен белгілі бір байланыста тұрған объектінің бұрынғы бастапқы жағдайын қайта қалпына келтіруді түсіну қажет;

- эксперимент және қайта құрастыру арасында айырмашылықтар бар, сондай-ақ олар сәйкестік және алмасулармен сипатталады. Бір жағынан алғанда, қайта құрастыру және эксперимент арасындағы байланыс мынадан көрінеді: қайта құрастыру көбіне эксперимент жүргізудің алдыңғы шарты болып табылады, басқа жағынан алғанда, эксперименттің өзі белгілі бір жағдайды немесе процесті қайта құрастыруға және қайта жаңғыртуға жатады;

- қайта құрастыру және эксперимент арасындағы байланыс мынадан көрінеді: қайта құрастыру арқылы өлшемдері бұрын белгісіз болған жағдайлардың барынша мүмкін болатын сәйкестігіне қол жеткізуге болады;

- экспериментті позитивті ретте өткізу кезінде оқиғаның өзін немесе оның бір бөлігін қайта жаңғырту нәтиже бола алады. Экспериментке қарағанда қайта құрастыруға тәжірибе сипаты тән емес, қайта құрастыру кезінде жағдайды өзгертуге болмайды. Қайта құрастыру мен экспериментті өз алдарына дербес әрі маңызды таным әдістері ретінде қарастырған дұрыс, мұның өзі ақиқатты орнатуға әкеледі.

Әдістердің маңызы мен оларды қолдану тәжірибесі қайта жаңғыртудың, оның құрамдас бөлімдері – эксперименттің, қайта құрастырудың, үлгілеудің іс жүзіндегі ерекше маңызын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. – М.: Юрист, 2007. – Т.1: Общая теория криминалистики. – 408 с.
- 2.Далин В.Н. Принципы материалистической диалектики в научном познании. – М., 1999. – 247 с.
- 3.Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка / под ред. Л.А. Чешко. – М.: Русский язык, 1986.– 600 с.
- 4.Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 1988. – 748 с.
- 5.Хлынцов М.Н. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений. – Саратов, 1982. – 159 с.
- 6.Коршунов А.М. Место чувственного отражения в научном познании // Марксистско-ленинская диалектика процесса познания. – М., 1985. – С. 58.
- 7.Нарский И.С. К вопросу об отражении свойств внешних объектов в ощущениях // Проблемы логики и теории познания. – М., 1968. – С. 55.
- 8.Лузгин И.М. Моделирование при расследовании преступлений. – М., 1981. – 152 с.

УДК 343

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

А.С. Калдыкозов, магистрант

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорган, kaldikozov@mail.ru

Бұл мақалада кәмелеттік жасқа толмағандардың жасаған қылмысы үшін жауаптылыққа тарту тәртібі, ерекшеліктері мен құқықтық салдары қарастырылған.

Сондай-ақ, жауаптылыққа тарту мақсаттары анықталып, бас бостандығынан айыру санкциясын қолдану ерекшеліктері қарастырылған.

В данной статье рассмотрены порядок, особенности и правовые последствия за уголовное правонарушения несовершеннолетних лиц. А также, определены цели ответственности и особенности применения санкции с лишением свобод.

In this article is described the order, peculiarities and judicial consequence for criminal violation of teenagers. Also, definite aims of responsibility and the peculiarities of using sanction with the strip of freedom.

Ключевые слова: ответственность, ответственность несовершеннолетних, уголовная ответственность, приговор, судебный процесс.

Действующее законодательство впервые предусматривает специальный раздел, посвящённый особенностям уголовной ответственности несовершеннолетних. Такие разделы были известны Уложению о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г., а также Уголовному Уложению 1903 г.

Основанная на принципе гуманизма, подобная практика соответствует современному зарубежному уголовному законодательству, одобренному ООН (Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, 1985 г.).

Введение специального раздела приводит, наконец, в соответствие нормы уголовного и уголовно-процессуального права. В УК РК Положительным является то, что впервые законодательно определено само понятие «несовершеннолетний» лицо, которому исполнилось четырнадцать лет, но не исполнилось восемнадцать. Лица моложе четырнадцати лет - малолетние, старше восемнадцати - совершеннолетние.

Введение специального раздела не исключает возможности применения к несовершеннолетним некоторых статей УК, регламентирующих вопросы уголовной ответственности и наказания взрослых. Например, правила наказания по совокупности преступлений и приговоров, минимальные сроки лишения свободы и т.д. Главной особенностью, ранее не известной нашему законодательству, является предоставление права суду и следственным органам не привлекать к уголовной ответственности тех несовершеннолетних, достигших возраста уголовной ответственности, которые вследствие отставания в психическом развитии, не связанном с психическим расстройством, не могли в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействия) либо руководить ими.

Введением в закон этого очень важного положения завершены многолетние теоретические дискуссии по проблеме уменьшенной вменяемости и её влиянии на ответственность лиц подросткового возраста. Принятый закон как бы перекидывает мостик к первым законодательным актам Казахстана воссоздаёт важное стратегическое направление в работе по превенции преступности несовершеннолетних - воспитание, лечение, социальное обеспечение и лишь затем - меры уголовной репрессии.

Выделение особенностей уголовной ответственности несовершеннолетних в самостоятельную главу означает, что в отношении этих лиц нормы об уголовной ответственности применяются с учётом особых положений, предусмотренных в настоящей главе. Введение в УК таких особых положений обусловлено социально-психологическими особенностями лиц, этой возрастной категории. Несовершеннолетние в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет, с одной стороны, достигаются уже достаточно высокого уровня социализации (у них появляется самостоятельность, настойчивость, умение контролировать своё поведение, владеть собой), с другой - происходит дальнейшая социализация личности (продолжается или завершается обучение в школе или в техникуме, происходит

уяснение своего места в обществе, накапливается опыт межличностных отношений). Для такого возраста весьма характерны излишняя категоричность суждений, вспыльчивость, неуравновешенность, неспособность оценить ситуацию с учётом всех обстоятельств и т.д. Эти возрастные особенности обусловили установление в отношении ответственности несовершеннолетних ряда исключений и дополнений по сравнению с общими правилами уголовной ответственности [1].

«Опасный возраст» - так говорят порой о подростках, ещё не воспитавших в себе характера. Повзрослеют, мол, образуются. Трудно поверить в силу только времени. Зрелость приходит не всегда с годами. Она наступает с пониманием ответственности перед людьми, обществом, законом.

Встречаясь с несовершеннолетними правонарушителями, приходишь к выводу, что у большинства из них отсутствует чувство меры, долга, представление о дозволенном, порядочном и непорядочном. Молодой человек становится рабом своих желаний, влечений. Жизненные потребности у таких подростков чаще всего примитивные, материальные преобладают над духовными. Эти ребята привыкли добиваться удовлетворения своих желаний любой ценой, даже путём правонарушений. Причём половина опрошенных осуждённых подростков, совершивших кражи, хулиганские действия, грабежи, считали, что приговор слишком суров, так как они «ничего особенного не сделали. Каждый третий из опрошенных отмечал свою «слабохарактерность, отсутствие силы воли».

Известна истина: за преступление следует наказание виновного. Каждому преступному деянию соответствует вполне определённое воздействие, предусмотренное Уголовным кодексом. Иногда закон переступают подростки, образ мышления которых таков: риск, конечно, есть, но авось не поймают. Но как бы ни старался преступник изловчиться, как бы ни пытался «замести следы», как говорят некоторые, «спрятать концы» - преступление всё равно будет раскрыто. Требование нашего общества таково - ни один случай нарушения правопорядка не должен остаться незамеченным, ни один правонарушитель не должен уйти от ответственности.

Неотвратимость наказания имеет значение не только для борьбы с правонарушителями, но и для воспитания уважения к закону, укрепления законности в целом, воспитания у всех людей привычки соблюдать правовые предписания. За совершённое правонарушение в ответе прежде всего сам нарушитель, с него первого спрашивают за содеянное.

Новый УК установил два возрастных уровня наступления уголовной ответственности. По общему правилу за совершение подавляющего большинства преступлений уголовная ответственность наступает с шестнадцати лет. Только за некоторые преступления, общественная опасность и противоправность которых, как показывает многолетний опыт, очевидна и для подростков, достигших четырнадцати лет, уголовная ответственность наступает по достижении этого возраста.

Содержащийся в УК перечень преступлений, за совершение которых уголовная ответственность наступает с четырнадцати лет, является исчерпывающим и обязательным для исполнения органами расследования и судами при решении вопросов уголовной ответственности несовершеннолетних. Вместе с тем необходимо учитывать, что некоторые преступления, уголовная ответственность за которые наступает только с шестнадцати лет, содержат элементы других преступлений, ответственность за которые наступает с четырнадцати лет. Так, за бандитизм (ст. 237 УК) уголовная ответственность наступает только с шестнадцати лет. Но бандитизм, будучи сложным преступлением, может включать кражи, грабёж, разбой, убийства и т.п. Подростки, достигшие четырнадцати лет, принимавшие участие в бандитском нападении, подлежат соответственно уголовной ответственности за другие названные преступления, но не за бандитизм. Аналогичная ситуация может возникнуть и при

решении вопросов об уголовной ответственности таких подростков за некоторые другие преступления, например, при участии в массовых беспорядках (ст. 241 УК), которые могут включать грабежи (ст. 178 УК), хулиганство (ст. 257 УК) и вандализм (ст. 258 УК). При совершении общественно опасных деяний, за которые установлена уголовная ответственность с шестнадцати лет и которые не содержат элементов других преступлений из числа упомянутых в ч. 2 комментируемой статьи, уголовная ответственность подростков в возрасте до 16 лет исключается. К ним, как и подросткам, совершившим общественно опасные действия в возрасте до 14 лет, применяются меры воспитательного характера без привлечения к уголовной ответственности.

Несовершеннолетние, к сожалению, часто не знают, с какого возраста и за какие преступления они могут привлекаться к уголовной ответственности. По данным исследований не менее 30: несовершеннолетних полагало, что уголовная ответственность наступает лишь с 18 лет. Даже 16-17- летние подростки считали, что за кражи, хулиганство, телесные повреждения в их возрасте уголовная ответственность не наступает [2]. Данные другого исследования свидетельствуют, что половина учащихся старших классов общеобразовательной школы была убеждена в том, что до 16 лет вообще уголовная ответственность исключается, а каждый шестой из них допускал её возможность только с 18 лет. Почему несовершеннолетние привлекаются к уголовной ответственности за все преступления с 16-летнего, а за отдельные из них только с 14-летнего возраста?

Определяя границы возраста уголовной ответственности несовершеннолетних, законодатель принимает во внимание многие обстоятельства, но всё же решающее значение придаёт психологическим особенностям, свойственным несовершеннолетним соответствующего возраста, степени возможности или способности осознания ими общественной опасности деяний, образующих преступления определённого вида. Причём во внимание принимаются типичные для большинства несовершеннолетних, достигших данного конкретного возраста, особенности развития их интеллекта и воли. В повседневных поступках или поведении несовершеннолетних той или иной возрастной группы нередко проявляется из психическая незрелость. Однако последняя не устраняет уголовной ответственности в тех случаях, когда те же несовершеннолетние совершают не обычные поступки, а из ряда вон выходящие, особые действия, каковыми являются преступления [3].

Несовершеннолетние в состоянии сознательно выбирать вариант должного поведения, то есть действовать в соответствии с требованиями норм права и правил человеческого общежития. Этим в первую очередь и объясняется, что законом установлена уголовная ответственность, например, не с 10-летнего, а именно с 14-летнего возраста за отдельные преступления, а за остальные, как правило, - с 16-летнего возраста. Несовершеннолетние, достигшие 14 и 16 лет, в достаточной мере могут осмысливать свои действия, признаваемые законом преступлениями, осознавать их общественную опасность. И если, несмотря на это, несовершеннолетние всё же совершают преступления соответствующего вида, имея возможность поступить по-другому, они вполне обоснованно могут и должны привлекаться к уголовной ответственности. Поскольку достижение предусмотренного законом возраста - одно из обязательных условий уголовной ответственности несовершеннолетних, необходимо в каждом случае точно установить их возраст в момент совершения преступления. При расследовании преступлений и при рассмотрении уголовных дел на органах расследования, прокуратуре и судах лежит обязанность установления возраста несовершеннолетнего, привлекаемого или привлечённого к уголовной ответственности. Чаще всего возраст устанавливается по документам: выписке из книги регистрации актов гражданского состояния, паспорту и т.п. Лицо считается достигшим

определённого возраста в ноль часов следующих за днём рождения суток. Верховный Суд РК по делу П. указал, что осуждённый, совершивший преступление около 24 часов 30 сентября 2007 г., в день своего восемнадцатилетия не может нести ответственность как совершеннолетний [4].

В тех случаях, когда документы о возрасте несовершеннолетнего отсутствуют, органы расследования или суд обязаны назначить для определения его возраста судебно-медицинскую экспертизу. Как разъяснил Пленум Верховного Суда РК, при этом лицо считается достигшим определённого возраста не в день рождения, а начиная со следующих суток. В случаях установления возраста судебно-медицинской экспертизой днём рождения подсудимого (обвиняемого) следует считать последний день того года, который назван экспертами, а при определении возраста минимальным и максимальным количеством лет исходить из минимального возраста такого лица [5]. Здесь необходимо ещё раз отметить, что особенностью ответственности несовершеннолетних является то, что они не могут быть субъектами некоторых преступлений. К их числу прежде всего относятся две категории преступлений: преступления, где несовершеннолетние оказываются потерпевшими, например, вовлечение несовершеннолетнего в преступную деятельность (ст. 131 УК), вовлечение несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий (ст. 132 УК), неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего (ст. 137 УК); преступления, где субъектами могут быть лица старше восемнадцати лет. Из сказанного следует, что следователи, прокуроры и судьи обязаны при решении вопроса об уголовной ответственности лиц в возрасте 14-18 лет всесторонне анализировать не только нормы УК, относящиеся непосредственно к несовершеннолетним, другие нормы этого Кодекса, но и нормы других актов Казахстанского законодательства, определяющие их статус в обществе. Помимо возраста уголовной ответственности и вменяемости важным условием, без которого уголовная ответственность не наступает, является вина в совершении преступления. Вина может быть умышленной либо неосторожной. Например, 15-летний Н. Санин, чтобы отомстить своему “недругу” М. Пылину, нанёс ему удар металлической пластинкой в область глаза. В результате удара у М. Пылина перестал видеть один глаз [6] Санин, нанося удар, сознавал общественно опасный характер своего действия, предвидел, что в результате может наступить общественно опасное последствие в виде тяжкого телесного повреждения, и желал его наступления. Поэтому он совершил преступление с прямым умыслом.

Четырнадцатилетний В. Костин на одном из многолюдных пляжей Подмосковья поссорился с незнакомыми ребятами. У Костина имелось охотничье ружьё. С целью припугнуть ребят, он открыл беспорядочную стрельбу в месте скопления отдыхающих граждан, в результате чего один из них был убит. Костин, конечно, сознавал общественно опасный характер своего действия, предвидел, что от этого может наступить тяжкое последствие, но не желал подобного исхода, а только сознательно допускал (косвенный умысел).

Приведём пример совершения преступления по неосторожности. Группа ребят направилась купаться в реке. Во время спуска по тропинке с крутого берега к реке Ю. Павловский, шедший последним, неожиданно толкнул впереди идущего, а тот, не удержавшись, толкнул, в свою очередь, других ребят. Один из них упал на камни и сломал ногу Совершая свои действия, Павловский не предвидел, что наступит такого рода последствие. Однако он должен был и мог предвидеть возможность его наступления. Следовательно, Павловский совершил преступление, как тяжкое телесное повреждение по неосторожности в форме небрежности. Лица в возрасте от 14 до 16 лет не несут ответственности за организацию преступных сообществ и участие в них. В этих случаях в зависимости от характера совершённых действий им назначается наказание либо за приготовление к какому-либо преступлению, за которое

ответственность наступает с 14-летнего возраста, например убийству, разбойному нападению (ст. 96.), либо за оконченные преступления (ст. 25. УК). Несовершеннолетние, как взрослые, добровольно отказавшиеся от доведения преступления до конца, освобождаются от уголовной ответственности. Изучение судебной практики показывает, что примерно половина преступлений совершается несовершеннолетними в соучастии, группой. Нередко в качестве организаторов, подстрекателей и соисполнителей оказываются взрослые лица, уже имеющие преступный опыт. Здесь в связи с различиями в возрасте несовершеннолетних возможны различные варианты квалификации преступлений. В тех случаях, когда несовершеннолетний достиг возраста уголовной ответственности, взрослое лицо отвечает за совершённое преступление как соучастник. В ситуациях, когда несовершеннолетний не достиг возраста уголовной ответственности, взрослое лицо отвечает не только по статье УК, но и за преступление, которое совершил несовершеннолетний, по статье УК, которой предусмотрено данное преступление. Это находит подтверждение и в несколько иных ситуациях. Согласно Постановления Пленума Верховного Суда «О судебной практике по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и иную антиобщественную деятельность», при рассмотрении дел о преступлениях несовершеннолетних, совершённых с участием взрослых, необходимо тщательно выяснять характер взаимоотношений между взрослым и подростком, поскольку эти данные могут иметь решающее значение для установления роли взрослого в вовлечении несовершеннолетнего в преступную или иную антиобщественную деятельность. Если совершению преступления несовершеннолетним предшествовало неправомерное и провоцирующее поведение взрослых лиц, в том числе признанных потерпевшими по делу, суд вправе признать это обстоятельство смягчающим ответственность виновного. Выделяя особенности уголовной ответственности несовершеннолетних, УК исходит из того, что в Общей части УК ряд положений либо специально регламентируют ответственность несовершеннолетних, либо распространяются на несовершеннолетних. В тех случаях, когда нормы общей части УК, например, об освобождении от уголовной ответственности (раздел 5) или об освобождении от наказания (раздел 5), по предмету уголовно-правового регулирования совпадают с нормами раздела, относящейся к несовершеннолетним, применению подлежат последние как специальные нормы, которые эти вопросы решают для несовершеннолетних более благоприятно, чем нормы, относящиеся к лицам старше восемнадцати лет.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Астемиров З.А. “Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних”. М., 1970. с.20.
2. “Преступность и правонарушения”, Статистический сборник, М., 1995, С. 49
3. Орлов В.С. “Административная и уголовная ответственность несовершеннолетних”. М., 2001. С. 29 .
4. Бюллетень Верховного Суда РК, 2007, №12 .
5. Сборник постановлений Пленумов Верховного Суда РК. А., 2008. С. 148 .
6. Бюллетень Верховного Суда, 2009, №2 .

УДК 343

ОСОБЕННОСТИ НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

А.С. Калдыкозов, магистрант

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорган, kaldikozov@mail.ru

Бұл мақалада кәмелеттік жасқа толмағандардың жасаған құқық бұзушылығы үшін жауаптылыққа тарту тәртібі, ерекшеліктері мен құқықтық салдары қарастырылған. Сондай-ақ, жауаптылыққа тарту мақсаттары анықталып, тәртіптік-түзету жұмыстарын қолдану шарттары қарастырылған.

В данной статье рассмотрены порядок, особенности и правовые последствия за правонарушения несовершеннолетних лиц. А также, определены цели ответственности и особенности условий воспитательно-исправительных работ.

In this article is described the order, peculiarities and judicial consequence for law-breaker of the teenagers. Also, definite aims of responsibility and peculiarities of condition educational and improvable work.

Ключевые слова: исправительные работы, наказание, принудительные меры, правоограничение, правоущемление.

Наказание, будучи основной формой выражения и реализации уголовной ответственности несовершеннолетних, применительно к этой категории преступников имеет свои существенные особенности, вытекающие из уголовной ответственности несовершеннолетних. Эти особенности наказания отличают его от другой формы ответственности несовершеннолетних - от принудительных мер воспитательного характера. Для уяснения этих особенностей отправным является положение о том, что сущностью наказания является кара. Это положение, хотя в несколько негативной форме, но достаточно ясно выражено в законе. В то же время наказание нельзя сводить только к каре, оно имеет более сложную структуру и формы проявления. К ним могут быть отнесены и цели наказания, и его функции, которые могут меняться в зависимости от того, в каких условиях и в отношении каких правонарушителей оно применяется, от характера и направления уголовной политики. При всём этом сущностью, а не просто составной частью наказания остается кара, имеющая решающее значение при определении всех свойств и форм проявления наказания. В юридической литературе нет единообразия в понимании содержания кары как сущности наказания. Большинство авторов обычно сводят её к страданиям, которые приносит осужденному применение наказания. Такой подход не дает возможности полнее раскрыть свойства и особенности карательного содержания наказания, проследить механизм его воздействия, особенно когда речь идет о разных категориях преступников, в частности несовершеннолетних. Более того, он таит в себе опасность переоценки значения чисто психофизического влияния наказания и, следовательно, ограничения его роли как социального, нравственно-этического и правового средства. К раскрытию карательной сущности наказания правильнее было бы подходить с точки зрения рассмотрения его прежде всего как фактора социальной оценки поведения людей.

Уголовная ответственность связана с оценочным моментом с порицанием, осуждением, а наказание объективизирует эту оценку. Если санкции соответствующих статей Особенной части УК РК выражают оценку тех или иных общественно опасных и предосудительных с точки зрения закона деяний в общих чертах, эвентуально, то эта оценка приобретает свою реальность и конкретное выражение только в

индивидуализированном виде, когда наказание применено к конкретному преступнику. Кара в наказании как его сущность и выступает критерием этой оценки, порицания, осуждения или неодобрения (мы рассматриваем как синонимы). Без этого трудно себе представить социальную роль наказания, тем более, что оно в обществе используется не с целью возмездия или мести за совершённое преступление, а как средство воспитания личности.

Такой подход к пониманию карательной сущности наказания соответствует общему социологическому представлению о значении всякого оценочного фактора для поведения и поступков людей. Наказание в его разных формах, как и поощрение, выражает общественное мнение, мнение группы, коллектива, более крупных общественных объединений или всего общества, их оценку. «Влияние общественного мнения на внутренний мир личности и ее поведение осуществляется через высказывание им одобрения или осуждения по поводу поступков и действий личности. Через эти суждения, точнее через оценку, выражаемую ими, мнение воздействует и на разум, и на волю, и на чувства человека, перестраивает его жизненные установки и поведение»[1]. Интересно отметить, что Скрябин М. А. также связывал смысл и сущность наказания с оценочным моментом (хотя речь шла больше о педагогическом наказании) и видел «сущность наказания в том, что человек переживает, что осужден коллективом, зная, что он поступил неправильно...», [2] или «отправной точкой нашего наказания является целый коллектив: либо в более узком значении - отряд, бригада, класс, детское учреждение, либо в более широком - рабочий класс, государство». Как видно, Скрябин М.А. имел в виду разные по масштабу способы оценки поведения личности, разновидности наказаний, имеющие свои качественные определённости в зависимости от того, чью оценку они выражают, на чьё мнение они опираются. В соответствии с характером преступного поступка мера оценки, которую выражает уголовное наказание с помощью своей карательной сущности, имеет качественную определённость. Здесь оценка в законе и её индивидуализация судом в отношении конкретных преступников носят общегосударственный характер. Точно так же, как понятие преступления имеет качественную определённость, выражающуюся в его общественной опасности и отличающую его от иных правонарушений и антиобщественных поступков, понятие уголовного наказания имеет свою качественную определённость, воплощённую в каре и отличающую эту меру оценки и воздействия на правонарушителей от иных мер.

Оценка, которая выражается наказанием с помощью кары, не просто субъективна. Она объективна и материализуется в конкретных правоограничениях и лишениях (правоущемлениях), что делает её весомой и чувствительной с точки зрения человеческого восприятия и способной вызвать нежелательные для осуждённого последствия. Но нельзя всё это сводить только к страданиям, которые испытывают или должны испытывать осуждённые. Кара непосредственно выражается в определённых правоограничениях, правоущемлениях; она вторгается в правовой статус осуждённого, образно говоря, нарушает его правовое благополучие, охраняемое и оберегаемое законом во всех остальных случаях, когда лицо не выступает против установленного правопорядка; поэтому она есть правовое бремя и лишь в этом смысле способна, ущемляя интересы и блага осуждённого, доставлять ему тяготы и страдания.

Наиболее существенным свойством кары как сущности наказания является её соразмерность содеянному, совершённому преступлению. Это свойство позволяет разграничить уголовное наказание от других мер государственного принуждения и общественного воздействия, которые в своей сущности также могут заключаться в правонарушениях. Конечно, нельзя утверждать, что указанным мерам вовсе не свойственна соразмерность оцениваемому правонарушению. Но при уголовной каре это свойство определено самим законом применительно к конкретным составам

преступлений. Установление же соразмерности в каждом конкретном случае совершения преступления производится судом и только судом при индивидуализации назначения наказания преступнику.

Свойство соразмерности сближает кару с возмездием и в известной степени можно сказать, что соразмерная содеянному кара есть возмездие (или проще «отплата») за совершённое преступление. Без свойства соразмерности кара не могла бы выступать критерием оценки, потому что всякая оценка должна носить самостоятельный характер, быть качественно и количественно определённой. Делимость кары и ее разнородность в зависимости от характера наказания позволяют давать оценку, соразмерную (пропорциональную) содеянному, воздать должное каждому преступнику индивидуализировать наказание, назначать его по принципу справедливости. Однако свойство соразмерности или пропорциональности кары не означает её равномерности и равносильности содеянному, не имеет ничего общего с принципом талиона.

Когда мы говорим об оценочном характере кары, налицо пропорциональная, а не равносильная зависимость её от степени общественной опасности (тяжести) преступления. Но следует отметить, что наш уголовный закон не сводит кару к возмездию, поскольку она призвана выражать оценку не только содеянного, но и самого преступника; соответственно этому кара пропорционально зависима не только от одного критерия - тяжести преступления, но и от данных, характеризующих личность преступника. В юридической литературе, когда говорят о соразмерности наказания, не всегда вспоминают об этой двойственной зависимости. А между тем это важно иметь в виду при определении особенностей наказания разных категорий преступников, и в частности несовершеннолетних.

Остановимся ещё на одной особенности наказания, которая влияет на определение специфики наказания несовершеннолетних. Как уже отмечалось, характер и структура наказания не исчерпываются одной карой, хотя она выражает их сущность, является ядром наказания. Характер определяется и тем, каковы его направленность, назначение. От направленности уголовной политики, от ее социально-классовой природы зависит, каким карательным содержанием наполнено наказание и каков характер самой кары. Здесь варианты соотношения могут быть самые разнообразные. Например, по своему характеру и структуре можно свести наказание к каре, к чистому возмездию. В таком случае наказание - кара выступает в качестве самоцели, подчинено воздаянию или мести за совершённое преступление. Правда, и в этом виде наказание выполняет определённые социальные функции, имеет своё утилитарное назначение. Оно может, например, выполнять функции подавления, обезвреживания и устрашения и тем самым в известной мере служить частному и общему предупреждению преступлений. Изложенные положения помогают разобраться в особенностях наказания и его карательной сущности применительно к несовершеннолетним. Эти особенности нужно искать в трёх структурных сферах наказания: в его карательной сущности, в принципе соразмерности кары содеянному и в направленности самого наказания, в его главной функции.

Специфика уголовной ответственности несовершеннолетних обусловлена как социально-психологическими особенностями личности несовершеннолетнего, так и криминологической характеристикой преступлений, совершаемых этой категорией правонарушителей. Специфика ответственности влияет на характер наказания, на его карательное содержание. В цепочке «возраст - вменяемость - вина - ответственность - наказание – кара» (мы допускаем для наглядности такую цепочку) прослеживается единство подхода, обнаруживается специфика оценки преступлений несовершеннолетних. Как правильно отмечает М. М. Бабаев, «анализ всего комплекса законодательных норм об уголовной ответственности несовершеннолетних наглядно убеждает, что нормы эти создают для подростков режим ответственности, существенно

более льготный, чем взрослым преступникам при равных обстоятельствах» [3]. Это видно и из норм, устанавливающих возрастной критерий уголовной ответственности и определяющих перечень деяний, за совершение которых уголовная ответственность наступает с 14 лет; из законоположения, определяющего условия освобождения от наказания с применением принудительных мер воспитательного характера; из признания самого факта совершения преступления несовершеннолетним в качестве обстоятельства, смягчающего ответственность и влияющего при назначении наказания из установления для несовершеннолетних сравнительно более льготных требований условно-досрочного освобождения.

Наконец, об этом же свидетельствует то, что закон не допускает применения к несовершеннолетним некоторых наказаний (смертной казни, ограничения свободы); порядок назначения наказания с учетом специфики субъекта и обстоятельств, способствовавших совершению преступления; условия освобождения несовершеннолетних от уголовного наказания; условно-досрочное освобождение несовершеннолетних от отбывания наказания; сроки давности, погашения судимости. Всё это свидетельствует о специфике оценки законом преступлений несовершеннолетних, которая влияет и на применение наказания к конкретным несовершеннолетним преступникам.

Важно отметить, что указанная специфика и в карательном содержании наказаний, в организации их фактического отбывания. Например, не является одинаковым карательное содержание лишения свободы, применённого к несовершеннолетнему, и того же наказания, применённого к взрослому преступнику. Значит, особенности наказания обнаруживаются не только в ограничении применения к несовершеннолетним определённых его разновидностей, не только в формах его проявления и сроках, но и в объеме кары, заложенной в однородных наказаниях применительно к несовершеннолетним. Специфика наказания несовершеннолетних оказывается даже в самом характере «кары – оценки» и в критериях этой оценки. При осуществлении принципа соразмерности (пропорциональности) наказания содеянному в отношении несовершеннолетних соотношение критериев тяжести совершённого преступления и личности преступника выступает в несколько иной пропорции, чем в случаях применения наказания к взрослым преступникам. Не только данные, характеризующие личность преступника, но и обстоятельства, при которых совершено преступление, его причины играют относительно большую роль при определении наказания несовершеннолетнему, чем взрослому преступнику. Однако значение этих особенностей нельзя преувеличивать.

В юридической литературе последних лет появилось немало работ, посвящённых разбору целей наказания, и если в раскрытии их содержания достигнут известный прогресс, то этого нельзя сказать о соотношении целей наказания, о механизме и средствах их достижения. А между тем именно эти вопросы представляют особую трудность и имеют наибольшее практическое значение. Они определяют принципы организации отбывания наказания и характер деятельности исправительно-трудовых учреждений, в которых исполняется наиболее сложное по своему характеру наказание - лишение свободы. В них во многом проявляется специфика наказания несовершеннолетних. Рассмотрение этих вопросов так или иначе связано с раскрытием содержания целей наказания. Исправление и перевоспитание осужденных.

Понятие «исправление и перевоспитание осужденных», как никакое другое, выражает социальную сущность, главное назначение наказания, и в этом заключается его большое теоретическое и практическое значение. Особенности исправления и перевоспитания осужденных несовершеннолетних имеют двоякую природу. С одной стороны, так же как и в отношении взрослых преступников, они вытекают из специфики совершённых преступлений. Например, не может быть одинаковым

содержание исправления и перевоспитания осужденных за кражи. Точно так же, как в объяснении причин и условий совершения преступлений необходимо найти правильное соотношение общего и особенного, в раскрытии содержания исправления нужно исходить из анализа не только общих криминогенных личностных свойств и черт, которые способствовали именно данному виду преступления. С психологической точки зрения это объясняется тем, что характер поведения и конкретных поступков в известной мере определяется сформировавшимися в личности отрицательными свойствами, негативными чертами. А первейшей задачей исправления должно быть «погашение» таких свойств личности, которые приводят к совершению преступлений, замена их новыми, отвечающими общественно полезной направленности личности. В этом смысле происходит обычное, как и в отношении всех преступников, исправление осуждённого несовершеннолетнего.

С другой стороны, на содержание и, пожалуй, на характер исправления и перевоспитания несовершеннолетних заметное влияние оказывают возрастные и психологические особенности, характеризующие эту категорию преступников уже не в узко криминогенном, а в более широком, личностном плане. Недостаточная зрелость в социальном, психологическом и нравственно-этическом отношениях, которая характеризует несовершеннолетних вообще, определяя специфику их уголовной ответственности и наказания, накладывает свой отпечаток и на характер исправления и перевоспитания. Несовершеннолетний, попав в сферу уголовно-правового и тем более исправительно-трудового воздействия, не просто «исправляется», а воспитывается в широком плане. Очевидно, те авторы, которые говорят о «воспитании» вместо «исправления и перевоспитания» несовершеннолетних правонарушителей, имеют в виду эту особенность. Но эта специфика, обусловленная возрастными и психологическими особенностями правонарушителей, вполне укладывается в рамки формулы закона об «исправлении и перевоспитании осуждённых». Когда имеешь дело с наказанием и его исправительно-воспитательными возможностями, нет оснований выходить за эти рамки.

Из сказанного вытекает следующий вывод. Если в содержании исправительно-воспитательной цели наказания взрослых преступников, которые характеризуются сформировавшейся личностью, исправительный аспект занимает основное место, то в отношении несовершеннолетних наряду с ним сюда входят общевоспитательные цели, и исправление здесь происходит в единстве с этими целями. Разрешение вопроса о содержании исправления осуждённых несовершеннолетних, так же как в отношении взрослых преступников, связано с общими критериями, установленными в законе. Указания о том, что исправление и перевоспитание осуждённого должно выражаться в честном отношении к труду, точном исполнении законов и уважении к правилам человеческого общежития в примерном поведении и честном отношении к труду, к обучению и являются общими критериями, позволяющими раскрыть содержания всех категорий осуждённых.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бабаев М.М. «Индивидуализация наказания несовершеннолетних». М., 1968. С. 73 .
2. Скрябин М.А. «Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним». Казань, 2000. с. 86.
3. Бабаев М.М. «Индивидуализация наказания несовершеннолетних». «Юридическая литература». 2003. С. 8 .

УДК 342

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ГАРАНТИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В СФЕРЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

А.М. Кульбекова

ЖГУ им. И. Жансугурова–магистрант, г. Талдыкорган

alishakulbek@mail.ru

Бұл мақаланың мақсаты – арнайы органдардың жедел-ізвестіру міндеттерін іске асыру барысында адам және азаматтың жеке құқықтарына конституциялық-құқықтық кепілдіктерін қамтамасыз ету негізгі теориялық-әдістемелік және қолданбалы мәселелерін кешенді зерттеуге арналған

The purpose of this paper focuses on the integrated study of fundamental theoretical and methodological and applied problems of constitutional and legal guarantees of personal rights and civil rights in the implementation of the investigation, in particular, special bodies, tasks operatively-search nature.

Цель данной статьи указывает на необходимость оптимального решения проблем защиты конституционных гарантий личных прав человека и гражданина в сфере обеспечения законности и правопорядка, в процессе проведения действий оперативно-розыскного характера.

Ключевые слова: права человека, гарантии прав человека и гражданина, законность, оперативно-розыскная деятельность.

Конституция Республики Казахстан особо выделяет наиболее важные институты, закрепляющие статус человека и гражданина, в которых изложены нормы, касающиеся прав и свобод человека и гражданина [1]. В этой связи коснемся общих положений о правах человека и гражданина с тем, чтобы предметно рассмотреть гражданско-личностные институты и их преемственность в сфере ОРД. Существенное влияние на развитие этого института оказывают Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года от 24 августа 2009 г., ежегодные Послания Президента страны народу Казахстана. Их содержание, безусловно, имеет в основном гуманитарное (гражданско-личностное) выражение. В этой связи предметными и в известной мере актуальными становятся вопросы о содержании прав человека и гражданина. Причем, согласуясь с предметом исследования, права человека и гражданина, как гуманитарные институты, рассматриваются в особой (специфической) сфере, т. е. в контексте ОРД. Касаясь института «права человека», отметим, что это – наиболее зримая конституционно-правовая форма объективации конкретно-исторических степеней свободы. Права человека есть неотъемлемые свойства каждого индивида, которые воплощают в себе существенные признаки его бытия. Через них формально и фактически реализуются естественные возможности личности, обеспечивающие его жизнь, человеческое достоинство и свободу деятельности во всех сферах общественной жизни. Возникновение понятия «права человека» и осознание его в качестве отдельной категории прав неразрывно связано с появлением и распространением идей естественного права. В современном гражданском обществе основные права и свободы неотчуждаемы и принадлежат каждому человеку от рождения. Пока человек жив, он неразрывно связан со своими правами, они не должны быть никем и никаким образом отняты у него.

Вопрос о правах человека и гражданина является составной частью проблемы фактического положения личности в обществе и государстве. Каждый человек имеет прирожденное неотъемлемое право на определенный объем благ (материальных и

духовных), обеспечению которых должны содействовать общество и государство. Это зависит от положения личности в социальной структуре общества, в системе материального производства. Права человека в условиях казахстанской реальности есть неотчуждаемые и неотъемлемые свойства каждого человека как существенные признаки его бытия. «Права человека, – как справедливо отмечает Ф.Фабрициус, – это огромная научная и социально-практическая проблема, представляющая таковой не только в главном, но и в деталях, и требующая постоянного внимания науки и практики» [2]. Дефинитивно права человека воплощают в себе «получившие адекватное закрепление, регулирование и защиту в национальной системе права реальные (абсолютные и неотчуждаемые) интересы (блага и ценности) индивида, осуществляемые через его свободу, равенство, справедливость в различных сферах жизни общества» [3].

Необходимо отметить о том, что в условиях современного гражданского общества естественное право раскрылось как неотчуждаемое, прирожденное право человека, обеспечивающее его высокое достоинство и статус. К этому идеалу стремятся многие государства, поставившие цель построить правовое государство, основной идеей которого являются гарантии защиты прав каждого индивида в отдельности, а не только общества в целом.

Таким образом, выборочно затронутая проблема соотношения положений Конституции и Закона Республики Казахстан от 15 сентября 1994 г. в части, касающейся конституционных гарантий личных прав человека и гражданина в сфере оперативно-розыскной деятельности, прямо или косвенно затрагивалась в юридической науке. Однако один только перечень (декларирование) личных прав и свобод человека и гражданина еще не означает их обеспечение и защиту. Для этой цели нужны *гарантии*, которые получили закрепление в Конституции Республики Казахстан. Осуществление и защита прав и свобод человека и гражданина обеспечиваются посредством конституционных гарантий их прав и свобод, которые включают правовые, юридические и организационные средства, а также способы и приемы защиты человека и гражданина от противоправных посягательств. В контексте Закона от 15 сентября 1994 г. его общих положениях особо выделены задачи, принципы, правовая основа, а также соблюдение прав и свобод человека и гражданина при осуществлении действий оперативно-розыскного характера. Важным является то, что правовой основой ОРД, как это отмечено в ст. 4 Закона от 15 сентября 1994 г., является Конституция РК. С этим учетом определены и основные задачи данной деятельности. Значительным достижением Закона от 15 сентября 1994 г. в этом направлении является «защита жизни, здоровья, прав, свобод, законных интересов и собственности (независимо от форм) от противоправных посягательств». Эти и иные задачи осуществляются через выполнение в пределах компетенции (обязанностей и прав) органов и должностных лиц, осуществляющих ОРД. Если говорить о последних, т. е. о субъектах данной деятельности, не-обходимо отметить, что в ст. 6 Закона (с учетом изменений и дополнений) указано: «На территории Республики Казахстан оперативно-розыскную деятельность могут осуществлять подразделения:

- а) органов внутренних дел;
- б) органов национальной безопасности;
- в) органов военной разведки Министерства обороны;
- г) органов финансовой полиции;
- д) службы охраны Президента Республики Казахстан;
- е) органов уголовно-исполнительной системы Министерства юстиции;
- и) таможенных органов».

Однако необходимо отметить, что в указанных органах, кроме подразделений, уполномоченных осуществлять ОРД, функционируют основные и вспомогательные

отделы, отделения, группы и т.д., работа которых направлена на организацию полноценной жизнедеятельности и нормального функционирования указанных подразделений. К примеру, отдел воспитательной и кадровой работы, отдел финансового обеспечения, отделение по обеспечению и внедрению государственного языка, канцелярия и т.д., которые непосредственно не занимаются оперативно-розыскной деятельностью. В связи с изложенным считаем, что в ст. 6 Закона от 15 сентября 1994 г. формулировка «органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность» недостаточно четкая и конкретная. Необходимо уточнение названия перечисленных субъектов ОРД согласно ведомственным нормативным правовым актам, регулирующим данную деятельность и определяющим статус, функции, компетенцию, силы, средства и т. д. подразделений органов, уполномоченных осуществлять мероприятия оперативно-розыскного характера [4].

Наиболее важной особенностью Закона от 15 сентября 1994 г. следует назвать его принципы. Основными из них являются следующие: 1) законность; 2) соблюдение прав и свобод; 3) уважение достоинства личности; 4) равенство граждан перед законом; 5) конспирация; 6) профессиональная этика; 7) сочетание гласных и негласных методов оперативно-розыскной деятельности. Представляется, что к числу указанных принципов следует, по нашему мнению, добавить: 8) принцип оптимальности оперативно-розыскной деятельности и 9) принцип гуманизма. Оптимальный (optimums) – от латинского слова «наилучший», наиболее благоприятный, соответствующий, целесообразный. Этот принцип носит собирательный и более емкий характер, его содержание охватывает такие принципы и понятия, как целесообразность, эффективность, законность, оперативность, наступательность и др., которыми наполняется содержание принципа оптимальности. Соблюдение всеми сотрудниками оперативно-розыскных органов правовых основ – Конституции, Закона от 15 сентября 1994 г. и др. нормативных правовых актов РК, – эффективное их применение составляют важное условие обеспечения законности, а также юридической безопасности личности при осуществлении оперативно-розыскных задач. В связи с этим оперативно-розыскные подразделения должны быть ориентированы, в первую очередь, на защиту прав и свобод человека и гражданина, не допускать случаев нарушения законности, обеспечивать юридическую безопасность личности, предупреждать проявление юридической опасности и устранять факты допущения угроз юридической безопасности как в государстве в целом, так и в отношении отдельного индивида.

Юридическая безопасность в сфере оперативно-розыскной деятельности есть организация и проведение субъектами данной деятельности мер с целью устранения юридической опасности (выявления и нейтрализации внутренних и внешних угроз), обеспечивающих режим законности и правопорядка [5].

Юридическая безопасность сохранения личных и профессиональных тайн обеспечивается действующим правом. Статья 25 Конституции предусматривает, что «жилище неприкосновенно. Не допускается лишение жилища иначе, как по решению суда». То же самое утверждается в другом нормативно-правовом акте РК – Гражданском кодексе. В частности, ст. 141–146 Общей части регулируют вопросы правовой защиты ряда личных неимущественных прав: честь и достоинство, деловая репутация, тайна переписки, телефонных переговоров, дневников, записок, интимной жизни; усыновление, рождение; тайна вкладов, врачебная, адвокатская тайна и т.п., – что также является своего рода обеспечением юридической безопасности. Законодательство Казахстана увязывает правовую базу с международно-правовыми нормами. Так, Конституция страны закрепляет приверженность к целям и принципам, отраженным в Уставе ООН и Всеобщей декларации прав человека. Казахстан в полном объеме принял обязательства по выполнению Устава ООН, инкорпорированию его

положений в национальное законодательство. В Основном законе страны закреплён самый широкий комплекс гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав граждан, отражающих общепризнанные международные стандарты в области прав человека и их классификацию согласно Всеобщей Декларации прав человека. В статье 12 Конституции РК отмечено, что права человека неразрывно связаны с интересами государства, являются его важнейшим компонентом. Указанная норма не только провозглашает права и свободы, но и обеспечивает реализацию конституционных гарантий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан 1995 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.02.2011).
2. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика // Государство и право. – 1995. – № 12.
3. Черняков А.А. Право, закон, правозаконность: вопросы обновления действующего права и проблемы нормативной терминологии. – Алматы: ЮРИСТ, 2001.
4. Власов Н. О проблемах формирования и правового положения осужденных в пенитенциарной системе Республики Казахстан. Сб. материалов научно-практического семинара. – Алматы: Казахстанское Международное Бюро по правам человека и соблюдению законности, фонд «XXI век», 1999.
5. Гинзбург А.Я., Григорьев В.И., Алесковский С.Ю. «Основы оперативно-розыскной деятельности» // Учебно-практическое пособие. – Алматы. ТОО Аян-Эдет, 1998

УДК 342

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНОВ,
ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

А.М. Кульбекова

ЖГУ им. И. Жансугурова – магистрант, г. Талдыкорган

alishakulbek@mail.ru

Бұл мақаланың мақсаты – адам және азаматтың жеке конституциялық- құқықтық кепілдіктерін қамтамасыз ету барысында жедел-ізвестіру міндеттерін жүргізетін арнайы органдардың қағидалы және құқықтық аспектілерін анықтауға бағытталған.

The purpose of this paper focuses on the need to define the theoretical and legal law enforcement bodies which carry out investigative activities to ensure constitutional guarantees of personal rights of persons and citizens within the limits of their competence.

Цель данной статьи указывает на необходимость определения теоретических и правовых аспектов органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность по обеспечению конституционных гарантий личных прав человека и гражданина в пределах их компетенции.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, права человека и гражданина, правовые отношения, законность.

Личность, общество и государство не смогут себя чувствовать нормально без их надежной охраны. Уже в древних полисах применяли термин «полиция» (politeia,

происходит от греческого слова polis – город). Именно так Аристотель именовал городское или государственное управление, в функции которого входила и полицейская деятельность. Впоследствии термин «полиция» приобрел более ограниченный смысл: действия направлены на обеспечение общественного порядка. Гегель, касаясь значения полиции и полицейской деятельности в работе «Философия права», отмечал, что безопасность граждан и их собственности требует оперативного устранения тех случайностей, которым они подвергаются совершенно неожиданно со стороны различных лиц. Необходима полицейская деятельность, которая устанавливает внешний порядок и представлена специальным учреждением. «Когда человек в ночное время спокойно выходит на улицу, ему не приходит в голову, что все могло быть иначе, ибо эта привычка безопасности стала его второй натурой, и никто не думает о том, что это лишь результат действия особых учреждений. Представление часто мнит, что государство держится на силе, но на самом деле основой этого является только чувство необходимости порядка, которым обладают все» [1].

Правовое государство, рассчитывающее на сильную демократическую политику, способно иметь такую систему, которая бы опиралась на силы и средства профессионально подготовленного и технически оснащенного правоохранительного аппарата, уполномоченного осуществлять ОРД согласно перечню, предусмотренному ст. 6 Закона от 15 сентября 1994 года. Данный перечень является исчерпывающим и может быть изменен или дополнен только законом. Никакие другие органы, учреждения, организации не вправе осуществлять оперативно-розыскную деятельность. В связи с внесением изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам оперативно-розыскной деятельности вновь законодательно закреплены оперативно-розыскные функции за таможенными органами [2]. На наш взгляд, законодатель своевременно отреагировал на современное положение дел на границах Казахстана. Воспользовавшись прозрачностью границ, криминальные структуры используют ее как транзит для трафика людей в страны дальнего и ближнего зарубежья, ввозят в нашу страну оружие, наркотики, контрабанду и др. запрещенные предметы. В связи с чем данный шаг является правильным и обосновывает участие таможенных органов в осуществлении ОРД. Статья 8 Закона от 15 сентября 1994 г. предусматривает право органов осуществлять гласно и негласно мероприятия оперативно-розыскного характера, направленные на решение задач, стоящих перед субъектами данной деятельности. В пункте «б» указанной статьи отмечено, что органы, уполномоченные осуществлять оперативно-розыскную деятельность, наделены правом получать безвозмездно от других министерств, ведомств, предприятий, учреждений и организаций, независимо от форм собственности, информацию, необходимую для выполнения возложенных на них обязанностей, за исключением случаев, когда законом не установлен специальный порядок ее получения. Однако в законодательстве РК не установлены обязанности обладателей этих сведений предоставлять имеющуюся у них информацию.

Проведенный нами анализ нормативных правовых актов, регламентирующих оперативно-розыскную деятельность, а также изучение зарубежных и отечественных источников не дали однозначного определения субъектов данной деятельности.

Затрагивая вопросы о правовых отношениях, возникающих в ходе осуществления оперативно-розыскных функций, отметим, что на сегодняшний день нет комплексного изучения данной проблемы. В связи с чем возникает необходимость рассмотрения позиций ряда ученых по данной теме. Авторы, мнения которых нами изучены, вкладывают различные оттенки, рассматривают отдельные элементы правовых отношений, возникающих в ходе осуществления оперативно-розыскных задач. Так, Д.В. Гребельский,

Н.А. Стручков, А.Г. Лекарь, А.И. Алексеев, Г.К. Синилов в своих исследованиях отмечают, что при осуществлении ОРД, кроме правовых, возникают моральные и этические отношения. Применение многих приемов оперативно-розыскного характера неизбежно наталкивает на этические оценки, суждения о моральной дозволенности или недопустимости тех или иных конкретных способов решения задач, возникающих в сфере оперативно-розыскной деятельности. Стандартных ситуаций при осуществлении оперативно-розыскных функций не бывает. Нет никаких инструкций, правил по действиям оперативных сотрудников в различных ситуациях, когда возникают противоречия: с одной стороны, действия последних направлены на осуществление благих целей, решение основных оперативно-розыскных задач (защита личности, общества и государства от преступных посягательств), с другой – для успешного решения данной проблемы приходится вынужденно нарушать конституционные права человека и гражданина. Данное положение «неизбежно наталкивает на этические оценки, суждения о моральной дозволенности или недопустимости тех или иных конкретных способов решения задач, возникающих в сфере оперативно-розыскной деятельности» [3]. Данная проблема, с позиции указанных авторов, должна исследоваться с учетом конкретных ситуаций возникающих в ходе осуществления оперативно-розыскных функций, ее субъектов, методов, средств. А.Ф. Возный и А.В. Опалев рассматривают вопросы нравственного отношения в оперативно-розыскной деятельности, особенности нравственного содержания которой вызваны ее тайным (конспиративным) характером, т. к. конспиративность требует скрывать истинное содержание тех или иных действий, включая их нравственный истинный характер. Являясь социально полезной деятельностью, она вызывает в обществе неоднозначную оценку, связанную: во-первых, с ограничением прав и свобод человека и гражданина; во-вторых, с использованием специфических (конспиративных) средств и методов борьбы с преступностью; в-третьих, с применением мер принуждения. По мнению А.Ф. Ввозного, если профессиональный интерес становится довлеющим, он вступает в противоречие с общественным интересом. Поэтому нормы оперативно-розыскного права должны в полной мере располагаться в границах нравственности [3 с. 71]. Согласно теории М.П. Сысалова в негласной работе, проводимой в рамках ОРД, присутствуют специфические отношения, относящиеся к оперативно-розыскным отношениям, которые носят как правовой (оперативно-розыскные правоотношения), так и морально-этический, нравственный характер, и играют существенную роль в решении оперативно-розыскных задач. В.С. Паташков, обобщив положения Конституции, мнения А.М. Яковлева, Р.Г. Губенко, В.С. Основина, В.О. Лучина, утверждает, что в ходе осуществления ОРД возникают конституционные правоотношения, которым присущи разнообразные, не лишённые особенностей объекты материального и нематериального характера, по поводу которых субъекты данной деятельности вступают в определенные правовые связи. По существу, это те социальные явления (преступность), на которые направлены юридические права и обязанности. Права и обязанности субъектов конституционных правоотношений с участием оперативно-розыскных органов бывают двух видов: первые осуществляются непосредственно в данном отношении, вторые – реализуются через нормы других отраслей права, конкретизирующих эти права и обязанности. «Конституционные правоотношения, возникающие при осуществлении оперативно-розыскной деятельности, есть волевые общественные отношения, урегулированные нормами конституционного права, субъекты которых являются носителями субъективных прав и юридических обязанностей» [4]. По мнению М. Баглая, Ю. Лейбо и Я. Энтана, «конституционно-правовые отношения по своей сути – это прежде всего политические отношения, затрагивают ли они сферу экономики, культуры или иные, они будут регулироваться конституционным правом лишь в той мере, в какой присутствует в них властный элемент» [5]. С позиции

указанных авторов, приоритет отдается политическим правам, однако, с учетом мнения В. Чиркина, «на основе действия норм конституционного права между различными сторонами возникают конституционные правоотношения» [6]. Так, при осуществлении оперативно-розыскных функций данные правоотношения возникают на основе конституционных принципов и нормативного правового законодательства, регламентирующего и регулирующего данную деятельность.

Наряду с понятием «субъект ОРД» следует выделить такое понятие, как «объект ОРД». Объектом данной деятельности в основном, по мнению В.И. Зажицкого, «являются уголовные преступления, лица, их подготавливающие, совершающие или совершившие, а также лица, скрывающиеся от органов дознания, следствия и суда, уклоняющиеся от уголовного наказания» [7]. Иными словами, объектом может быть противоправность физических лиц, относящихся к категории потенциально опасных с точки зрения преступного поведения, а также преступные деяния, когда лица, совершившие преступления, не установлены. Кроме физических лиц, в поле зрения оперативно-розыскных органов попадают факты, события, обстоятельства, представляющие оперативный интерес, которые также подлежат оперативному сопровождению. Неточность В.И. Зажицкого, на наш взгляд, состоит в том, что объектом будут не только преступление, а противоправные действия (бездействия) субъекта.

Между субъектами и объектами (физическими лицами), как справедливо отмечает С.В. Степашин, имеется определенная связь, воплощенная в самом правовом отношении; его содержание отличается «конфликтностью, противодействием, противоборством. Это вполне закономерно, т. к. субъекты ОРД должны решать задачи, связанные с выявлением криминальной информации, ее обработкой и использованием для предупреждения, пресечения и раскрытия противоправных деяний. В свою очередь, объекты ОРД – противоправность физических лиц – прилагают усилия для того, чтобы остаться не разоблаченными и избежать соответствующих мер принуждения. При этом закон гарантирует осуществление оперативно-розыскных задач на основе соблюдения прав и свобод человека, что нередко стараются использовать в своих интересах фигуранты криминальной среды».

Оперативно-розыскные аппараты выполняют свои функции в соответствии с законодательством, регламентирующим оперативно-розыскную деятельность. Данная деятельность организуется первыми руководителями оперативно-розыскного подразделения (ОРП), которые принимают следующие решения: определение подразделения, его структуры, штата, функциональных обязанностей и др. В правоохранительных органах систему его оперативных подразделений и должностных лиц непосредственно полностью или частично осуществляет и (или) контролирует, обеспечивает личную безопасность своих сотрудников, членов их семей и близких родственников первый руководитель. Как правило, оперативно-розыскные органы составляют организационно-штатное звено, входящее в структуру соответствующего правоохранительного органа. По своим функциональным обязанностям указанные подразделения выполняют предусмотренные законом оперативно-розыскные, контрразведывательные или разведывательные задачи, входящие в их компетенцию и определяющие нормативно-правовой статус органа, в составе которого они числятся. «На оперативно-розыскные аппараты органов внутренних дел, – по мнению Б.А. Абдрахманова, – возложены ответственные и сложные задачи. От их решения в значительной мере зависят конкретные результаты борьбы с преступностью. Аксиомой должно стать требование конкретного улучшения результатов предотвращения, раскрытия преступлений и розыска скрывшихся преступников» [8].

Исходя из изложенного, *оперативно-розыскные подразделения субъектов ОРД* – это организационно обособленные управленческие единицы, реализующие компетенцию в соответствии с действующим законодательством, ведомственными нормативными актами, определяющие функции, задачи и цели по осуществлению мероприятий оперативно-розыскного характера.

Как видим, в обязанности субъектов ОРД входит: 1) принимать меры для защиты конституционных прав, свобод и интересов физических и юридических лиц, собственности, безопасности общества и государства и укрепления его экономического и оборонного потенциала; 2) обеспечивать выявление, предупреждение, пресечение и раскрытие преступлений; 3) своевременно информировать заинтересованные органы о фактах и данных, свидетельствующих об угрозе безопасности общества и государства; оказывать на основе договоров правовую помощь международным правоохранительным организациям и правоохранительным органам иностранных государств. Из сказанного видно, что основной обязанностью субъектов ОРД является решение задач и достижение целей данной деятельности, вытекающих из положений Закона от 15 сентября 1994 г. (ст. 1 и 2). Для этого субъекты данной деятельности должны применять в рамках своей компетенции соответствующие мероприятия оперативно-розыскного характера, что должно обусловить расширение круга задач, которые вправе решать оперативные подразделения. Такими задачами в законе могут быть: обеспечение возмещения вреда, причиненного в результате преступления, охрана государственной тайны и других сведений при защите государственных интересов; получение и проверка информации о лицах при назначении их на важные государственные должности, когда это связано с доступом к государственной или иной охраняемой законом тайне [9].

На обеспечении возмещения вреда, причиненного в результате преступления, как об одной из составляющих оперативно-розыскных задач, мы останавливаться не будем, т. к. этот вопрос не входит в компетенцию подразделений, осуществляющих ОРД. Более подробно рассмотрим две другие задачи, которые, на наш взгляд, являются важными, это охрана государственной тайны и других сведений при защите государственных интересов и проверка информации о лицах при назначении их на важные государственные должности. Сотрудники оперативно-розыскного подразделения выполняют свои функции в пределах своих полномочий и в том объеме, который необходим для решения задач и достижения целей, установленных Законом от 15 сентября 1994 г. и другими нормативными правовыми актами, регламентирующими данную деятельность (организация, методы, тактика проведения ОРМ), при осуществлении которых они должны соблюдать все правила конспирации, использовать содействие физических лиц, подчиняться только закону и своему непосредственному и прямому начальнику. В тех случаях, когда задание или распоряжение противоречит закону (например, если в результате выполнения задания или распоряжения руководства может быть совершено преступление либо нарушение конституционных прав человека и гражданина), должностное лицо обязано руководствоваться требованиями закона. Никому не дается право вмешиваться в законные действия сотрудников и органов, осуществляющих оперативно-розыскные функции, кроме лиц, прямо уполномоченных на то законом.

Субъекты ОРД должны соблюдать не только законодательство, но и морально-этические нормы. В развитие этого положения утверждены приказ МВД РК № 342 от 7 июня 2005 г. «Кодекс чести сотрудников органов внутренних дел Республики Казахстан» (Правила служебной этики сотрудников органов внутренних дел Республики Казахстан) [10] и приказ МВД РК № 424 от 14 июня 2002 г. «О вежливом и внимательном отношении сотрудников полиции к гражданам» [11]. А

это предполагает, что субъекты ОРД РК должны: а) этические нормы и принципы субъекты должны соблюдать при исполнении своих служебных обязанностей: защищать интересы государства и быть приверженными политике Президента; способствовать укреплению единства народа Казахстана и межнационального согласия в стране; соблюдать общепринятые морально-этические нормы, уважительно относиться к многообразию обычаев и традиций народов Казахстана; быть справедливым, объективным, беспристрастным, противостоять проявлениям коррупции, быть скромным, уважать честь и достоинство других лиц и др. б) Моральные требования заключаются в том, что во внеслужебных отношениях субъекты не должны подчеркивать свое должностное положение, брать на себя какие-либо обязательства и предпринимать действия, способные дискредитировать официальную власть, нанести ущерб ее авторитету; не должны использовать служебную информацию в корыстных целях и иных личных интересах; принимать подарки от физических и юридических лиц в связи с выполнением служебных обязанностей и т.д.. Во многих нормативных актах РК («О государственных секретах», «Об оперативно-розыскной деятельности» и др.) содержатся нормы, устанавливающие ответственность должностных лиц за разглашение сведений, составляющих охраняемую законом тайну. В частности, в Законе «О государственных секретах» говорится, что соответствующие субъекты обеспечивают защиту таких сведений в соответствии с возложенными на них задачами и в пределах своей компетенции с учетом специфики проводимых работ в соответствии с нормативными правовыми актами, утвержденными Правительством Республики Казахстан [12]. В оперативно-розыскных органах ответственность за организацию защиты сведений, составляющих государственные секреты, возлагается на их руководителей. Так, согласно Закону от 15 сентября 1994 г. не подлежат разглашению сведения об организации оперативно-розыскной деятельности, организации и тактики проведения негласных оперативно-розыскных мероприятий, источниках и способах получения информации, применяемых оперативно-технических средствах (ОТС) и других составляющих государственную или иную охраняемую законом тайну, за исключением случаев, предусмотренных законодательством, а также сведений, затрагивающих личную жизнь, честь и достоинство физических лиц. Субъекты ОРД обязаны принимать необходимые меры по обеспечению конспирации при проведении мероприятий оперативно-розыскного характера и недопущению рассекречивания источников информации.

Субъекты ОРД обязаны сохранять как государственную охраняемую законом тайну, так и ставшую им известной в связи с исполнением должностных полномочий служебную информацию, а также сведения о частной жизни граждан. Так, государственную тайну составляют сведения об используемых или использованных при проведении негласных ОРМ методах, средствах, силах, источниках, планах и полученных результатах; о штатной численности негласных сотрудников; об организации и тактике проведения негласных мероприятий; о лицах, оказывающих содействие специальным государственным органам, призванным осуществлять оперативно-розыскные функции на конфиденциальной основе (конфиденты). Рассекречивать такие сведения возможно только в исключительных случаях, предусмотренных законом, на основе постановления руководителя органа, осуществляющего оперативно-розыскные действия. Сведения, касающиеся лица, внедренного в преступную среду, штатных негласных сотрудников, конфидентах – не могут быть представлены судье даже в связи с обращением лица, предполагающего, что в ходе проведения мероприятий оперативно-розыскного характера были нарушены его конституционные права.

Необходимо более точно и конкретно обозначить в законе круг вопросов, составляющих государственную или иную тайну в ОРД. Решение данной проблемы видится в введении в Закон от 15 сентября 1994 г. специальной статьи, уточняющей объем и защиту сведений, составляющих государственную тайну в данной деятельности. За разглашение сведений о деятельности оперативно-розыскных подразделений лица, которым они стали известны в результате выполнения профессиональных обязанностей, несут ответственность, предусмотренную законодательством Казахстана. Все сотрудники органов, уполномоченных осуществлять действия оперативно-розыскного характера, должны охранять государственную тайну и другие сведения при защите государственных интересов, а также касающихся интересов личности. Причем это положение распространяется и на период после прекращения государственной службы. Они не вправе давать показания и делать заявления в отношении информации, содержащей служебную или иную охраняемую законом тайну. Это возможно лишь в рамках уголовного дела и в порядке, прямо предусмотренном законом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Гегель Г.Ф. Философия права / Пер. с нем.: ред. и сост. Д.А.Керимов. – М.: Мысль, 1990. – С. 293.
- 2 Таможня получила «добро» // Казахстанская правда. – 2004. – 24 июня.
- 3 Оперативно-розыскная деятельность: Учебник / Под. ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – ХХП, 794с. (Сер. «Высшее образование»).
- 4 Паташков С.В. Конституционные правоотношения, возникающие при осуществлении оперативно-розыскной деятельности. Соблюдение конституционных прав и свобод граждан в деятельности органов внутренних дел: Мат. междунар. межведом. конф. Ч. 2. – Алматы: ООНИ и РИР Академии МВД Республики Казахстан, 2003. – 632 с.
- 5 Баглай М., Лейбо Ю., Энтан Л. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Норма-Инфра-М, 1999. – С. 12.
- 6 Чиркин В. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 2001. – С. 19.
- 7 Зажицкий В.И. Новый закон об оперативно-розыскной деятельности более совершенен. // Государство и право. – 1995. – № 12. – С. 52.
- 8 Б.А.Абдрахманов. Проблемы теории и практики оперативной работы органов внутренних дел. Казахстан-2030 - проблемы совершенствования деятельности правоохранительных органов: Мат. науч.-практ. конф. – Алматы: НИиРИО Академии МВД Республики Казахстан. – 1999. – С.223.
- 9 Шарихин А.Е. Правовое регулирование оперативно-розыскной деятельности: некоторые нерешенные вопросы и перспективы // Вневедомственный сб. науч. работ. – М.: 2000.– Вып.3. – С. 139.
- 10 Приказ МВД РК № 342 от 7 июня 2005 г. «Кодекс чести сотрудников органов внутренних дел Республики Казахстан» (Правила служебной этики сотрудников органов внутренних дел Республики Казахстан).
- 11 Приказ МВД РК № 424 от 14 июня 2002 года «О вежливом и внимательном отношении сотрудников полиции к гражданам».

ӘОЖ 347

МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ РЕСУРСТАР КАДАСТРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ҚАҒИДАЛАРЫ

А.Е. Мухаметкаримов

«Құқықтану» мамандығының 1 курс магистранты

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ, azamat_0610@mail.ru

Табиғи ресурстарын таусылмайтын, тегін нәрсе сияқты түсіну, Қазақстанның берік нарық жолына түсуімен байланысты кадастрлық қызметтің табиғат ресурстарын кадастрлық бағалау элементінің мәні арта түсті. Кадастрдың үздіксіздігін сақтамау оның басқа принциптерінің де – нанымдылығы, толықтығы және жан-жақтылығы – іске аспауын тудырады. Қазақстан Республикасының бағдарламасы мен экономикалық саясатына негізделген олар біздің қоғамымыздың дамуының әлеуметтік-экономикалық заңдылықтарын бейнелейді және мемлекеттің кадастра қоятын талаптарын қалыптастырады.

Со становлением Казахстана на прочный рыночный путь повысилась роль оценивания кадастра природных ресурсов. Несохраниение непрерывности кадастра влечет за собой неисполнение принципов кадастра. Основанный на экономическую политику и программу Республики Казахстан развитие наших социально-экономических закономерностей формирует условия для кадастра государства.

With the development of Kazakhstan's strong market path estimating inventory increased role of natural resources. Preserving the continuity of the inventory results in failure to comply with the principles of the inventory. Based on the economic policy of the Republic of Kazakhstan and the program of the development of our social and economic laws creates the conditions for the inventory of the state.

Кілт сөздер. Қоршаған орта, кадастр, табиғи ресурс, экология, қағида.

Кез-келген құқықтық саланың қалыптасуы мен дамуына көңіл аудармастан бұрын, нақты құқықтық сала негізделіп негізгі бастау алып тұрған қағидаларды арнайы зерттеп, саралау қажет. Жалпы, «қағида», яғни «принцип» деген термин латын сөздігінен туындаған және өз тілімізге аударғанда негіз, бастау деген мағынаны білдіреді [1]. М.И. Байтиннің көзқарасы бойынша, құқық қағидасы - бұл құқықтың пайда болуының, дамуының және жұмыс істеуінің адамгершілік және ұйымдық негізін құрайтын бастапқы, анықтаушы идеялар, ережелер, нұсқаулар [2].

Құқық қағидасы – бұл қоғамдағы құқықтың мазмұнын, оның мәнін және мағынасын сипаттайтын алға қоятын идеялар. Бір жағынан, олар құқықтың заңдылықтарын көрсетеді, екінші жағынан, құқықтық реттеудің барлық аясында әрекет ететін және барлық субъектілерге тарайтын жалпы нормаларды білдіреді. Бұл нормалар заңда тікелей көрсетіледі немесе заңның жалпы мағынасынан туындайды. Құқық қағидалары заң шығарушы үшін алға қоятын идеялар ретінде бола тұрып, құқық нормаларын жетілдіру жолдарын анықтайды. Қағидалардың арқасында құқық жүйесі адам мен қоғамның маңызды мүдделері мен қажеттіліктеріне бейімделеді [3].

Жалпы жер құқығының қағидалары жер құқық қатынастарын реттеу барысында басшылық жасай отырып, бірнеше реттеу қызметтерін жүзеге асырады. Атап айтсақ, жер қатынастарын тікелей реттеуді жүзеге асырады; нақты жер құқық қатынастарын реттеудегі қарама-қайшылықтар мен ақауларды жою құралы болып табылады; құқық қабылдау және құқық қолдану үшін бағдар болып, негізгі бағыттарын анықтайды; жер құқықтық реттеудің жүйелігін қамтамасыз етеді; жер саясатының жер құқық қатынастары қатысушылардың әлеуметтік-экономикалық мүдделеріне сәйкестігінің көрсеткіші болып табылады.

Сол себептен, ғалым Л.Е. Ильяшенконың «жер құқығының қағидаларын қарастыру құқықтың тек қана әлеуметтік-экономикалық, саяси және ізгілік табиғатын нақтырақ сипаттауға мүмкіндік беріп қана қоймай, оның нақты мазмұнын айқындайды» - деген пікірі өте орынды.

Құқық қағидалары бір орында қалып қалмайды. Олар құқықтың өзі сияқты қоғам талабына сай үнемі өзгерісте, құқық нормасының мазмұнына сәйкес, құқық қағидасының мазмұны да өзгереді. Құқық қағидалары экономикалық, әлеуметтік, саяси және идеологиялық процесстердің әсерінен өзгеріске ұшырап, ескі қағидалар өз күштерін жойып, олардың орнына нарық жағдайына, қоғам талабына жауап беретін қағидалар пайда болады.

Мысалы, 16 қараша 1990 жылы қабылданған Қазақ ССР-нің Жер кодексінің 3-бабына жерге тек мемлекеттік меншік қағидасы қарастырылған. Сонымен бірге, жер учаскесін сату-сатып алу, сыйға тарту, кепілге беру немесе өз бетімен айырбастауға тиым салынады делінген болатын. Ал қазіргі кезде, жерге жеке меншік құқығы 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Қонституциясын қабылдауымен сәйкес, толық түрде заңдастырылды және мемлекеттік меншік құқығымен қатар қорғалатындығы қағида түрінде тікелей Конституцияда өз көрінісін тапты.

Сонымен бірге, жер пайдаланудың тегіндігі қағидасы, нарық жағдайына байланысты, Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылы қабылданған Жер туралы жарлығында алғаш рет көрініс тапқан жер пайдаланудың ақылығы қағидасына ауысты.

Заң әдебиеттерінде жер заңдары қағидаларына көп көңіл бөлінген. Қазақстандық ғалымдар ішінде С.Б. Байсалов, Д.Л. Байдельдинов, А.Е. Еренов, Н.Б. Мухитдинов және басқа да ғалымдар қағидаларды зерттеген. Ресей ғалымдарының ішінде бұл салада зерттеулер жүргізген ғалымдар – Б.В. Ерофеев, О.И. Колбасов, В.В. Петров және т.б.

“Кеңестік жер құқығының пәні мен жүйесі” монографиясының авторлары жер құқығының қағидаларын анықтай отырып, мынадай анықтама берген “құқық нормаларының мәнін, негізгі қасиеттерін, ішкі бірлігі мен дамуын көрсететін негізгі, бастапқы идеялар” [4]. Бұл монографияның авторлары құқық қағидаларына жоғары императивтік және жалпы маңыздылық сипат береді.

Д.Л. Байдельдинов “Экологическое законодательство Республики Казахстан” атты монографиясында да экологиялық заңдардың қағидаларын ашып көрсеткен [5].

С.Б. Байсалов су құқығының қағидаларын зерттеген, “құқық салаларының барлық институттарын қамтитын негізгі, алға қоятын бастаулар, олар құқық саласының барлық нормаларында көрсетілген негізгі мазмұнын анықтайды”.

А.С. Стамқұловтың пікірі бойынша, экологиялық құқық қағидалары-мемлекет, қоғам, кәсіпорындардың, өкімет орындарының, ұйымдардың және басқа құрылымдардың, азаматтардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың экологиялық құқықтық қатынастардағы алғашқы бастамасы [6].

Құқық қағидалары-құқықтың мәнін білдіруде оған негіз болатын идеялар мен бастаулар. Ол идеялар әділдік пен бостандықтың сара жолын қорытындылау арқылы шығарылады.

Құқық қағидалары әділдік, туралық көрсеткіші болғандықтан тұрақтылығымен ерекшеленеді, олардың ұзақ уақыт бойына өзгермейтіндігі құқықтық нормалардан айырмашылығы болып табылады. Барлық авторлар құқық қағидасы-бұл құқық саласының мәнін анықтайтын “бастама”, “идея”, “мақсат”, “нұсқау” деген пікірге бір ауыздан келіседі. Қағидалар құқық саласының қалыптасу сатыларында ғана қажетті болып табылмайды, оның даму және қызмет ету процесінде де маңызды орын алады. Құқық қағидалары нормативтік құқықтық актілерде өз көрінісін табуы қажет. Жоғарыда көрсетілген құқық қағидаларының анықтамаларынан олардың “императивті”

және “жалпыға міндеттілік” белгісін анықтауға болады. Құқық қағидасының идея ретінде анықтамасы нақты құқық нормаларында бекітілмеуі де мүмкін. “Құқық – қағида құқық нормаларының нақты, салыстырмалы түрде көлемді жүйесінің мәнін және маңызын талдауға мүмкіндік беретін ғылыми, нақтырақ айтсақ философиялық категория болып табылады” [7].

Қазақстандық ғалым заңгер, Н.Б. Мұхитдиновтың пікірі бойынша, құқық қағидалары дегеніміз – барлық құқықтық қатынас субъектілеріне міндетті болып табылатын, құқықтың қалыптасуы, дамуы және бір қалыпты қызмет жасауы үшін негіз болатын бастама, деп айтқан болатын [8]. Құқық қағидалары бір орында қалып қалмайды. Олар құқықтың өзі сияқты қоғам талабына сай үнемі өзгерісте, құқық нормасының мазмұнына сәйкес, құқық қағидасының мазмұны да өзгереді. Құқық қағидалары экономикалық, әлеуметтік, саяси және идеологиялық процесстердің әсерінен өзгеріске ұшырап, ескі қағидалар өз күштерін жойып, олардың орнына нарық жағдайына, қоғам талабына жауап беретін қағидалар пайда болады. Мысалы, 16 қараша 1990 жылы қабылданған Қазақ ССР-нің Жер кодексінің 3-бабына жерге тек мемлекеттік меншік қағидасы қарастырылған. Сонымен бірге, жер учаскесін сату-сатып алу, сыйға тарту, кепілге беру немесе өз бетімен айырбастауға тиым салынады делінген болатын. Ал қазіргі кезде, жерге жеке меншік құқығы 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдауымен сәйкес, толық түрде заңдастырылды және мемлекеттік меншік құқығымен қатар қорғалатындығы қағида түрінде тікелей Конституцияда өз көрінісін тапты. Сонымен бірге, жер пайдаланудың тегіндігі қағидасы, нарық жағдайына байланысты, Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылы қабылданған Жер туралы жарлығында алғаш рет көрініс тапқан жер пайдаланудың ақылығы қағидасына ауысты. Яғни, жерді жеке меншікке, жер пайдалану құқығын жеке тұлғалар мен мемлекеттік емес заңды тұлғаларға берген жағдайда, жер ресурстарын пайдаланған жағдайда белгілі бір төлемнің төленуін білдіреді. Жалпы, жер пайдалану мен қорғау үшін ақы төлеудің қағидалары әлі күнге дейін толық құқықтық тұрғыдан қарастырылмағандықтан, ғылыми тұрғыдан зерттелуді қажет етеді.

Жалпы жер құқығының қағидалары жер құқық қатынастарын реттеу барысында басшылық жасай отырып, бірнеше реттеу қызметтерін жүзеге асырады. Атап айтсақ, жер қатынастарын тікелей реттеуді жүзеге асырады; нақты жер құқық қатынастарын реттеудегі қарама-қайшылықтар мен ақауларды жою құралы болып табылады; құқық қабылдау және құқық қолдану үшін бағдар болып, негізгі бағыттарын анықтайды; жер құқықтық реттеудің жүйелігін қамтамасыз етеді; жер саясатының жер құқық қатынастары қатысушылардың әлеуметтік-экономикалық мүдделеріне сәйкестігінің көрсеткіші болып табылады. Сол себептен, ғалым Л.Е. Ильяшенконың «жер құқығының қағидаларын қарастыру құқықтың тек қана әлеуметтік-экономикалық, саяси және ізгілік табиғатын нақтырақ сипаттауға мүмкіндік беріп қана қоймай, оның нақты мазмұнын айқындайды» - деген пікірі өте орынды.

Біздің зерттеуімізге қатысты табиғи ресурстар кадастрының мазмұны мен мәнін ашу үшін олардың негізгі принциптерін айқындауымыз керек. Демек, құқық пен құқықтық реттеу жүйесі құрылатын объективті қажетті басталуы керек.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Сандық геоақпараттық жүйелер негізінде Қазақстан Республикасы табиғи объектілер кадастрының Бірыңғай Жүйесін құру туралы» қаулысы жалғыз нормативті – құқықтық акт болып табылады. Оның негізіне мынадай негізгі принциптер алынды:

- орталықтандырылған басшылық;
- кадастрлық ақпаратты өңдеу технологиясының бірлігі;
- кадастрлық барлық жүйенің Жер кадастры базасында қалыптастырылуы;
- автоматтандырылған жаңартылуы мен толықтырылуының объективтілігі;

Табиғи ресурстар кадастрының принциптерінің құқықтың бекітілуі әр түрлі: кей принциптер құқықтық актілермен тікелей бекітіледі, кейбірі талдау барысында анықталады.

Мемлекеттік жер кадастры ережесінің екінші бөлімінің 10-пункті жер телімдері мен оның шекаралары өзгерген жағдайда ол туралы ақпарат беру ережесін бекіту. «Кадастрлық деректерді жүйелі түрде жаңартып отыру» принципі көрініп тұр. Сол сияқты ережеде жер телімдерінің иелері мен жерді пайдаланушылар, тиісті қызмет адамдары мен жергілікті атқару органдары жыл сайын аудандық жер бөліміне жердің жағдайы мен пайдалану туралы мәлімет таныстырып отыруға тиіс.

Мемлекеттік орман кадастры тәртібіне сай мемлекеттік ұйымдар:

1) 1-қаңтарға қарай ақымдағы өзгерістер туралы орман кадастрына материал тапсыруға;

2) есептің жылдың 20-қаңтарына дейін орман қорында болған өзгерістер тералы ведомстволық бағыныстағы жергілікті орманға белгілі форма бойынша мәліметтер тапсыруға тиіс. Бұл әрекет «кадастрлық деректерді жаңарту» принципі орындау үшін қажет.

Мемлекеттік су кадастры – жүйеленген, ылғи толықтырып отыратын деректер су объектілері, оның су ресурстары, оның жағдайы туралы деректер «жүйелі кадастрлық деректер» принципіне сай іске асырылады.

Біздің ойымызша, біз анықтаған «жүйелі түрде жаңартылған», «кадастр деректерін толықтыру» принциптері табиғи ресурстар кадастрының деректері қазіргі уақытқа сай принципі түрінде бекітіле алады.

Табиғи ресурстар иесі – мемлекет мүддесі мен заңды құқықтарын қамтамасыз ету мақсатымен кадастрлық деректердің сенімділігі, яғни табиғи ресурстардың ақиқат ахуалына сәйкестігі талап етіледі. Мемлекеттік органдар, мемлекеттік мекемелер мен лауазымды адамдар жер кадастрының құжаттамасындағы деректерге сәйкес болуын қадағалауға тиіс. Яғни, кадастрлық деректердің сенімділігі принципі.

Егер біз таңдаған талдау жолымен айтсақ, Су Кодексінің 59-бабына «Суды пайдаланушылар облыстағы тиісті мекемеге су қорын пайдалану, сақтау туралы барлық қажетті деректерді беріп отыруға тиіс».

Осы норма мемлекет су кадастрының негізгі принциптерін анықтап, суды пайдаланушылардың бәріне міндетті бола отырып, кадастрдың міндеттілігі принципі іске асырады. Бұл принцип табиғатты пайдаланушыларға ғана емес, кадастрлық қызметті атқарушыларға да міндетті.

Табиғи ресурстар кадастры принциптерінің зерттелуіне қарап, бұл принциптердің экологиялық құқықтар принциптерінен, ҚР-ның экологиялық заңнамаларынан туындайтынын байқаймыз. Оның негізгі бір көзі – Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі екенін мойындауымыз керек [9].

Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының негізгі принциптері:

- 1) Қазақстан Республикасының орнықты дамуын қамтамасыз ету;
- 2) экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- 3) экологиялық қатынастарды реттеу кезіндегі экожүйелі көзқарас;
- 4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару;
- 5) қоршаған ортаны ластаудың және оған кез келген басқа түрде залал келтіруді болдырмау жөнінде алдын алу шараларының міндеттілігі;
- 6) Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтан бұлтартпау;
- 7) қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі;
- 8) қоршаған ортаға әсер етудің ақылы болу және оған рұқсат алу тәртібі;

9) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде неғұрлым экологиялық таза және ресурс үнемдеуші технологияларды қолдану;

10) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің өзара әрекеттестігі, үйлесімділігі мен жариялылығы;

11) табиғат пайдаланушыларды қоршаған ортаны ластауды болдырмауға, азайтуға және оны жоюға, қалдықтарды кемітуге ынталандыру;

12) экологиялық ақпараттың қолжетімділігі;

13) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету;

14) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының халықаралық құқық принциптерімен және нормаларымен үйлесуі;

15) жоспарланып отырған шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіптілігі презумпциясы және оны жүзеге асыру туралы шешімдер қабылдаған кезде қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына әсерін бағалау міндеттілігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ерофеев Б.В. Экологическое право России: Учебник. – М.: Юристъ, 1996. – 624 с.
2. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. – М.: Юристъ, 2000. – 776 с.
3. Перевалов В.Д., Леушин В.И. Теория государства и права. - М., 1999. – 237 с.
4. Еренов А.Е., Мухитдинов Н.Б., Ильяшенко Л.В. Предмет и система советского земельного права. – Алматы: Наука, 1981. – 151 с.
5. Байдельдинов Д.Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 1995. – 188 с.
6. Стамқұлов Ә.С. Қазақстан Республикасының экология құқығы. – Тараз: Атамұра, 2003. - 450 б.
7. Бахин С. Принципы международной торговли // Правоведение. – 2001. - №4. – С. 12-15.
8. Мухитдинов Н.Б. Основы горного права. – Алма-Ата, 1983. – 199 с
9. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 09 қантар 2007 жыл // Параграф ақпараттар жүйесі, 2012.

ЭКОНОМИКА

УДК 3367

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В СВЯЗИ С ВСТУПЛЕНИЕМ В ВТО

М.Б. Аманова

*Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,
г. Талдыкорган*

В статье рассмотрены основные направления развития малого бизнеса, меры государственной поддержки при вступлении в ВТО

Мақалада ДСҰ-на кіру барысында кіші бизнесті мемлекеттік қолдаудағы негізгі бағыттары қарастырылған

In article are considered main trends of the development of the small business, measures of state support when entering in WTO

При оценке существующих механизмов реализации государственной политики в развитии малого бизнеса необходимо отметить, что в течение всего периода независимости страны процесс государственной поддержки предпринимательского сектора развивался по нарастающей.

Для наиболее полного анализа ситуации развития малого бизнеса в Казахстане необходимым представляется оценить действующие в стране инструменты и механизмы его регулирования. В целом, органами государственной власти в этом направлении проводится значительная работа, которую можно разделить на ряд направлений:

- доктринальное;
- нормативно-правовое;
- институциональное;
- ресурсное.

Доктринальное обеспечение - концептуальная база, включающая в себя принятые в стране официальные доктрины, концепции, стратегии экономического развития.

Нормативно-правовое обеспечение - нормативно-правовая база, включающая в себя широкий спектр правовых документов, регулирующих и регламентирующих отношения в сфере поддержки малого и среднего бизнеса.

Институциональное обеспечение - действующие в стране специализированные государственные органы, а также иные государственные и негосударственные институты, деятельность которых имеет прямое или косвенное отношение к деятельности малого и среднего бизнеса.

Ресурсное обеспечение (информационно-идеологическое обеспечение, финансовое, кадровое) - деятельность государства в сфере обеспечения информацией и идеологических программ о поддержке малого и среднего бизнеса как основы среднего класса, а также реализация программ кредитования, подготовки высококвалифицированных специалистов [1].

В этой связи, для всестороннего анализа состояния дел в области государственной поддержки малого бизнеса представляется оценка указанных механизмов.

Во-первых, анализ положительных и отрицательных сторон указанных механизмов обеспечения безопасности дает развернутую картину.

Во-вторых, такого рода сравнительное исследование позволяет наглядно увидеть существующие проблемы в исследуемой области, проследить их причинно-следственную связь.

В-третьих, подобная оценка действующих механизмов дает основание логическим образом выйти на конечную, рекомендательную часть исследования.

Доктринальное обеспечение в Республике Казахстан осознание важности проблемы поддержки малого бизнеса привело к разработке и реализации следующих документов доктринального характера.

Задачи государственным органам по поддержке и развитию малого и среднего бизнеса ставятся Главой государства в ежегодных Посланиях народу Казахстана.

Логическим продолжением Стратегии «Казахстан – 2030» и комплексным раскрытием ее приоритета «Индустриальное развитие» является «Стратегия индустриально-инновационного развития на 2003-2015 годы», в которой разработаны концептуальные и основные направления деятельности государства в рассматриваемой сфере.

Государственная поддержка малого бизнеса осуществляется на основе государственных, отраслевых и региональных программ и представляет собой комплекс мер, направленных на развитие и поддержку малого предпринимательства. На фоне глобализации мировой экономики экономика Казахстана будет сталкиваться с рядом проблем, одной из которых является вступление его во Всемирную Торговую Организацию (ВТО). Конечно, она отразится и на деятельности отечественного предпринимательства. Вхождение в ВТО является для Казахстана актуальной необходимостью. Вступление Казахстана в ВТО преследует цель создания благоприятных условий для устойчивого экономического роста за счет осуществления внешней торговли и коренной перестройки внутренних условий производства и услуг в соответствии с правилами, нормами, механизмами, принятыми в этой организации.

Всемирная торговая организация - это единственная международная структура, которая устанавливает правила торговли между странами с целью содействия беспрепятственной международной торговле, устранению барьеров, препятствующих торговле, способствует созданию условий повышения качества и конкурентоспособности товаров и услуг, заключению выгодных соглашений по труду и свободному перемещению трудовых ресурсов, а также предполагает проведение странами - участницами единой торговой политики в согласованных с международными стандартами рамках [2].

Учитывая основные функции ВТО, такие, как контроль за выполнением торговых контрактов, урегулирование споров между сторонами, оказание технической помощи, обучение специалистов из развивающихся стран, сотрудничество с международными организациями, а также возможность создания особых условий вступления в ВТО для развивающихся государств, вполне оправдано большое стремление Казахстана войти во Всемирную Торговую Организацию.

Казахстан будет признан страной с открытой рыночной экономикой, интегрированной в мировое хозяйство и мировые структуры, содействующие ее развитию. Страна автоматически получает в отношениях со всеми членами ВТО, режим наибольшего благоприятствования. Не только у ведущих казахстанских предприятий, но и у малых предприятий увеличатся перспективные возможности, извлекаемые из роста и большей стабильности мировых товарных рынков. Республика расширит доступ к мировому рынку и повысит юридическую защищенность, так как сможет пользоваться всеми торговыми преимуществами, предоставляемыми членами ВТО. Казахстан будет иметь дополнительные и выгодные пути транзита для своих товаров. Это особенно важно для развития внешней торговли республики отечественными товарами обрабатывающей промышленности. Казахстанские предприниматели получат право экспорта своей продукции и услуг на рынке стран ВТО. Увеличение потоков зарубежных инвестиций благоприятно скажется на банковской системе Республики.

Но при вступлении в ВТО необходимо, чтобы товары, производимые в Казахстане, отвечали международным стандартам. Отечественные товаропроизводители будут вынуждены повышать качество продукции, доводить свои товары и услуги до международных стандартов и искать новые пути развития производства. Это обстоятельство остро ставит вопросы конкурентоспособности отечественных товаров не только на внешнем, но и на внутреннем рынке.

Поэтому при вступлении в ВТО должна быть разработана эффективная защитная политика, адекватная потребностям казахстанской экономики. Соглашения ВТО охватывают торговлю товарами и услугами и содержат обязательства стран-участниц снизить таможенные тарифы и другие торговые ограничения, а также открыть собственные рынки для зарубежных партнеров.

В условиях либерализации таможенного пространства Казахстана большинство отечественных товаропроизводителей будут проигрывать, а в последующем потеряют свои позиции на внутреннем рынке, не говоря о конкурентоспособности на рынках соседних государств. Возьмем нашу обрабатывающую промышленность - швейную, мебельную и другие отрасли. Сегодня для загрузки местных предприятий-производителей отечественной продукции около 70-75% сырья завозится из стран ближнего зарубежья [3]. Сейчас предпринимаются некоторые шаги по подъему отечественного производителя.

Вхождение в ВТО обязывает отечественные малые предприятия выпускать достаточно качественную продукцию, соответствующую стандартам ИСО. На большинстве отечественных малых предприятий требования действующих стандартов к качеству сырья и материалов устарели, равно как и действующий национальный стандарт на готовую продукцию. Требуется переработка до уровня мировых стандартов всей технической и нормативной документации, для чего необходимо время и инвестиции. Данная ситуация складывается во всех отраслях экономики.

В настоящее время большинство потребительских товаров, производимых в Казахстане, на наш взгляд, не отвечают международным стандартам. Следовательно, такие товары автоматически будут вытеснены с рынка, что может привести к разорению мелких товаропроизводителей-предпринимателей и росту безработицы. Если учесть, что значительная часть трудоспособного населения страны заняты в сфере малого и среднего бизнеса, быстрое вступление Казахстана в ВТО может породить массовую безработицу.

Решающим фактором подготовительного периода считаем гармонизацию казахстанской законодательной базы с международными нормативными актами. Особое внимание следует уделять малым предприятиям, ориентированным на внутренний рынок. Здесь следует предусмотреть режим плавного и постепенного вхождения в конкурентную среду как внутреннего, так и мирового рынка. Из отраслей, производящих предметы потребления для внутреннего рынка, в качестве приоритетных следует, на наш взгляд, выделить производство продукции швейной, пищевой и мебельной промышленности. Эти отрасли обеспечивают удовлетворение основных потребностей населения, имеют постоянный и устойчивый спрос практически в любых экономических условиях и, следовательно, являются одной из основ финансовой стабильности и независимости государства.

Механизм защитных мер для вышеперечисленных отраслей предполагает сохранение тарифных барьеров по конкретным товарным позициям. Следует учесть, что защитные меры должны носить характер, ограниченный определенным временным периодом, так как сильная экономика базируется только на конкурентоспособном производстве.

Таким образом, следует подчеркнуть, что на наш взгляд Казахстан еще недостаточно готов к вступлению в ВТО. Необходимо сохранить и развивать уже имеющиеся рынки сбыта как внутри страны, так и в рамках СНГ, и только постепенно готовиться для вступления в ВТО. Опыт высокоразвитых стран свидетельствует, что к

вхождению в ВТО готовятся не один десяток лет - Китай шел к этому 15 лет, членам ЕЭС понадобилось 35 лет для создания единого экономического пространства. Поэтому, необходимо лучше подготовиться к вхождению в ВТО, и тогда у Казахстана будет больше шансов занять достойное место в мировой экономике.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Умбетов А. Кредитование малого бизнеса - большая проблема Азии// Экономика и жизнь, 2009. - №19. - С.18-19.

2 Додонов В.Ю. Организация функционирования системы механизмов устойчивого развития Казахстана // Материалы международной научно-практической конференции. «Повышение конкурентоспособности национальной экономики в условиях глобализации: проблемы, приоритеты, пути решения». Алматы: ИЭ МОН РК, 2011. - 26 с.

3 Дауранов И., Шишкина А., Рудецких А. Проблемы развития малого бизнеса в Казахстане (по результатам мониторингового обследования)// Аль-Пари, 2011.- №3-4. - С.72-75.

УДК 347.239

**ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ВИДОВ СОБСТВЕННОСТИ НА
ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Ф.А. Гаджиев

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган
farrux_gajiev@mail.ru

Қазақстан Республикасында жүргізілетін экономикалық реформалар халық шаруарығының негізгі буыны кәсіпорының құқықтық, қаржылық-экономикалық және әлеуметтік жағдайын және шаруашылық пен азаматтық айналым жүйесіндегі статусын өзгертті. Экономиканың барлық салаларында бұрын басынды болып табылған мемлекеттік кәсіпорындардың орнында көптеген жеке және аралас меншік формасындағы кәсіпорындар пайда боды және қызмет етуде.

Осуществляемые в Республике Казахстан экономические реформы существенно изменили правовое, финансово-экономическое и социальное положение основного звена народного хозяйства - предприятия (организации) и его статус в системе хозяйственного и гражданского оборота. Вместо доминировавших ранее во всех отраслях экономики государственных предприятий (организаций), возникло и функционирует множество предприятий частной и смешанной форм собственности.

Economic reforms carried out in the Republic of Kazakhstan significantly changed a legal, financial and economic and social status of the main link of a national economy - the enterprises (organization) and its status in system of an economic and civil circulation. Instead of dominating earlier in all branches of economy of the state enterprises (organizations), the set of the enterprises of the private and mixed forms of ownership arose and functions.

Ключевые слова: собственность, физическое лицо, юридическое лицо, муниципальная собственность, коллективная собственность

Понятие собственности как экономической категории выражает отношение между людьми по поводу материальной основы их хозяйственной деятельности.

Общезвестно, что основу рыночной экономики составляет частная собственность. Рыночная экономика возникает при условии, когда участники

экономической жизни общества признают друг в друге обособленных равноправных собственников. Это равенство реализуется через обмен, где каждый участник (собственник) экономического блага взаимодействует с другими участниками на эквивалентно-возмездной основе и личной независимости.

Собственность занимает центральное место в экономической системе, она обуславливает:

- * социальную структуру общества;
- * цель функционирования и развития экономической системы;
- * характер стимулов трудовой деятельности;
- * способ соединения работника со средствами производства;
- * способ распределения результатов труда.

При определении собственности в юридическом смысле выявляется совокупность вещей, принадлежащих данному субъекту, или его имущество. А сами собственники подразделяются на два вида:

- * физическое лицо - человек как субъект гражданских (имущественных) прав и обязанностей;
- * юридическое лицо - организация (объединение лиц), являющаяся субъектом гражданских прав и обязанностей. Это коллективное образование вступает в хозяйственные связи как самостоятельная целостная единица.

После того, как государство законодательно урегулирует имущественные отношения между указанными лицами, они наделяются правом собственности. Это право включает полномочия собственника владеть, пользоваться и распоряжаться имуществом [1,22с.].

Право собственности относится к числу исключительных прав. Это значит, что собственник наделен правом исключать воздействие третьих лиц на закрепленную за ним сферу хозяйственного господства. Однако это не значит, что власть собственника в отношении принадлежащему ему имущества безгранична. В соответствии с дозволительной направленностью гражданско-правового регулирования, собственник может совершать в отношении своего имущества любые действия, не противоречащие законам и иным правовым актам Республики. Собственник должен воздерживаться от поведения, приносящего беспокойство его соседям и другим лицам, и от действий, совершаемых с намерением причинить кому-то вред. Одним словом, собственник не должен выходить за общие пределы осуществления гражданских прав. На собственника также возлагается обязанность в случаях, предусмотренных законом и иными правовыми актами Республики, допускать ограниченное пользование его имуществом другими лицами [2].

Очевидно, что экономические отношения собственности в современном обществе реализуются в правовых формах, ими определяются отношения субъекта собственности к объекту собственности. Но юридические законы не создают отношений собственности, т.к. эти отношения объективны. Юридические законы лишь закрепляют отношения, которые фактически сложились в обществе.

Экономические отношения собственности определяют формы ее организации. В зависимости от форм различают следующие виды собственности.

Таблица 1.
Виды собственности в Республике Казахстан

№ п/п	Формы собственности	Содержание	Виды
1.	Государственная (публичная)	Выступает в виде республиканской и коммунальной	1. Государственная собственность 2. Муниципальная собственность

		собственности.	
2.	Частная	Выступает как собственность граждан и негосударственных юридических лиц и их объединений.	1. Индивидуальная собственность 2. Частная собственность 3. Коллективная собственность (частная собственность юридических лиц)

Примечание – составлено автором на основании источника

Вкратце охарактеризуем каждый вид. Государственная собственность. При государственной форме собственности абсолютные права собственности находятся не у отдельных частных лиц или их объединений, а у государственного института публичной, политической и экономической власти. Государство является верховным распорядителем имущества. Производством управляют назначенные государством руководители. Особенность собственности государственных предприятий состоит в том, что их имущество не делится на доли и не персонифицируется в отдельных участниках экономического процесса. Государственная собственность унитарна.

С переходом Республики Казахстан на рыночные отношения в 1991 году в стране активно разворачивался процесс приватизации, ведущий к расширению индивидуальной и групповой форм собственности. Но даже самое широкое распространение частной собственности не означает, что государственная (собственность) будет полностью свернута. Дело в том, что существуют такие отрасли народного хозяйства, которые нецелесообразно дробить. Прежде всего это относится к наиболее важным крупным комплексам, работающим в интересах всего общества. Очевидно, что энергетика, транспорт, производство оборонной продукции и некоторые другие социально значимые отрасли должны оставаться монопольно в сфере государственной собственности. Сюда должны быть отнесены материальные ресурсы науки, особенно фундаментальной.

Государственная собственность реализуется еще в одном немаловажном направлении. Обладая экономической (и политической) властью, она директивно присваивает часть доходов субъектов экономического процесса (через налоги, акцизы, пошлины и т. д.) и перераспределяет их [3,213с.].

Важной проблемой в развитии государственной собственности Республики Казахстан остается преодоление монополизма, характерного для посткоммунистических стран, обретших независимость после распада административно-командной системы. Дело в том, что с превращением бывших республик союза в независимые государства монополизм на территории региона еще более усугубился. Причин и факторов, питающих такое негативное развитие событий достаточно. Начиная с самых очевидных, лежащих на поверхности, таких как политика протекционизма, заканчивая самыми сложными, бороться с которыми следует где-то на уровне нашей ментальности.

Несмотря на это следует отметить, что государственная собственность сохранит функцию опорного звена всей хозяйственной цепи на протяжении еще долгого периода времени. Многие черты государственной собственности как объективно необходимой формы обретают свою актуальность в уже обозримой перспективе. В частности это касается самых актуальных на сегодняшний день вопросов экологии и охраны окружающей среды.

Муниципальная собственность. Наряду с государственной собственностью муниципальная является разновидностью публичной собственности. От вышеуказанной (государственной) муниципальная форма собственности отличается следующей особенностью: ее эксплуатация характеризуется преследованием довольно узких целей по улучшению условий жизни местных жителей, благоустройству

территорий населенных пунктов. Государственная же собственность стремится к удовлетворению потребностей всех граждан, независимо от места их жительства.

Верховным распорядителем имущества муниципальных предприятий являются органы местной власти (акиматы соответствующих уровней). Управление муниципальными предприятиями осуществляется либо непосредственно муниципальными органами, либо через назначенных руководителей. Доходы, формирующие бюджет муниципальных органов, распределяются ими самостоятельно.

Муниципальная (коммунальная) собственность существует не во всех странах, а лишь в тех, где для ее появления сложились соответствующие исторические предпосылки. В Республике Казахстан она рассматривается на законодательном уровне как самостоятельная форма собственности. К ней относят принадлежащее на праве собственности имущество городов, районов и аулов [4, С.54-55].

Государственная форма собственности представлена вышерассмотренными видами. Ниже рассмотрим частную форму, которая представлена: индивидуальной собственностью, частной и коллективной.

Индивидуальная собственность. Этот вид концентрирует в одном экономическом субъекте все признаки: труд, управление, распоряжение доходом и имуществом. Субъектами индивидуальной собственности в соответствии с законодательством Республики Казахстан могут выступать как физические, так и юридические лица.

Объектами индивидуальной собственности являются доходы потребительского назначения, предметы личного и семейного потребления, а также домашнего обихода. В индивидуальной (личной) собственности граждан могут находиться денежные средства, ценные бумаги, транспортные средства, жилье, предметы домашнего обихода и т.д.

В современной экономике к данному виду причислены те физические лица, кого принято называть некорпорированными собственниками: крестьяне, ведущие свое обособленное хозяйство, отдельные торговцы (включая челноков), частнопрактикующие врачи и адвокаты, т.е. субъекты экономических отношений, в которых сосредоточены труд, управление, распоряжение доходом и имуществом.

Что касается юридических лиц; юридические лица, функционирующие на основе индивидуальной собственности, на наш взгляд, наиболее эффективны в сфере услуг (парикмахерские, кафе, ремонтные мастерские и т. п.). Как правило, такие юридические лица достаточно легко учредить, и их собственники обладают значительной свободой действий. Однако, как и во всякой ситуации, в этой есть свои подводные камни. Явно выраженными недостатками индивидуального предпринимательства в Казахстане являются ограниченность финансовых средств, полная финансовая и юридическая ответственность субъектов индивидуальной собственности.

Таким образом, индивидуальная собственность граждан составляет экономическую основу их личной независимости. Она указывает на основополагающую роль гражданина в хозяйственной жизни государства, на его права и обязанности в рыночно ориентированном обществе.

Частная собственность. Частная собственность близка по содержанию с индивидуальной в том смысле, что основные правомочия сконцентрированы в одном физическом лице или юридическом лице. Но как особый самостоятельный вид, частная собственность отличается от индивидуальной тем, что признаки (правомочия) здесь могут разделяться и персонифицироваться в разных субъектах. Иными словами, трудятся одни, а распоряжаются доходом и имуществом другие. Положение последних определяется экономической властью, а положение первых - экономической зависимостью.

Характерной особенностью объектов частной собственности является то, что в роли этих объектов могут выступать даже не индивидуальные результаты интеллектуального труда (присвоенные): произведения науки, литературы и искусства, открытия, изобретения, полезные модели, промышленные образцы, рационализаторские предложения, знаки для товаров и услуг.

Использование частной собственности является одним из базовых элементов смешанной экономической системы, т.к. значительная часть капитала нашей Республики находится в частном владении.

Частная собственность на капитал, произведенные товары, полученные доходы является важным условием поддержки системы свободного предпринимательства в стране. Кроме того, частная собственность способствует тому, что экономическая деятельность ведется эффективно и ответственно. Обеспечивается экономная эксплуатация объектов частной собственности, принимаются меры к ее приумножению [5,189с.].

Еще одним производным от индивидуальной собственности является более прогрессивный коллективный вид собственности.

Коллективная собственность. В основе этого вида лежит объединение индивидуальных собственников. Но это не арифметическая сумма индивидуальных собственников, а их функционирующее единство. Каждый в коллективе участвует своим трудом и имуществом, имеет равные права в управлении и распределении дохода. Коллективная собственность может быть долевой (где определены доли каждого участника в имуществе коллектива), или бездолевой, т.е. без выделения и персонификации долей имущества участников.

В небольших по размерам коллективах не создаются особые органы управления. В крупных коллективах создаются специальные органы управления и выделяются специальные люди для управления делами коллектива. В этом случае количественный рост порождает качественные особенности, поскольку участники коллектива делегируют особым органам и модулям одно из важнейших прав собственности - управление. Поэтому необходимо отметить, что в коллективном виде собственности между функциями и субъектами управления возможны противоречия, поскольку в коллективном виде собственности происходит делегирование функции управления.

Сущностными признаками коллективной собственности является:

1. Наличие имущества, находящегося в коллективной собственности.
2. Долевой принцип формирования фондов и средств коллективных организаций.
3. Участие членов коллектива в его деятельности своим трудом либо материальными вложениями.

4. Право членов коллектива на возврат вложенного ими имущества [6,164с.].

В апреле 1993 г. в Закон Республики Казахстан "**О Собственности**" были внесены изменения, в соответствии с которыми в стране было признано существование только двух форм собственности – частной и государственной. Отныне коллективная собственность относится к частной собственности юридических лиц [2].

На наш взгляд, внесенные изменения отразились не лучшим образом на развитии экономической системы Республики. Коллективы способствуют созданию столь необходимого стране класса средних собственников. Они хороши для организации небольших научно-исследовательских центров, формирования через союзы и ассоциации технопарков. Подобные возможности коллективов должны привлечь внимание представительных и исполнительных органов власти в центре и на местах, а также тех политических партий, общественных организаций и движений, которые заинтересованы в формировании в нашей Республике подлинно социального

государства. Коллективные движения в Казахстане необходимо возродить! И для этого требуется помощь государства и общества.

В объеме одной статьи невозможно полностью осветить такую обширную тему, как виды собственности, т.к. многие виды классифицируются по количественным и качественным характеристикам и делятся на подвиды. Однако фундаментальные понятия и базовые положения в работе приведены.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гамарник Г. Н. Управление экономикой Казахстана. - Алматы, 2008. - 281 с.
2. Гражданский Кодекс РК (Особенная часть) от 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.12.2012 г.). - Алматы: Издательство LEM, 2012. - 262 с.
3. Райзберг Б.А. Основы экономики. - М: Инфра-М, 2009. - 408 с.
4. Лукашенко О. Государственная собственность в странах с рыночной экономикой // Вопросы экономики. - 2010 - №10. - С. 54-55
5. Самуэльсон П. Экономика. - М: Бином, 2001. - 799 с.
6. Вахитов К.И. Кооперация. Теория, история, практика: Избранные сочинения, факты, материалы, комментарии. — М: ИТК «Дашков и Ко». - 2009. — 557 с.

УДК 336.45:622

АВТОМАТИЗАЦИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В НЕКОММЕРЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Б. Оразбекулы, к.э.н., доцент

ЖГУ им.И. Жансугурова, г.Талдыкорган

Коммерциялық емес ұйымдарда бухгалтерлік есепті автоматтандыру оның талдамалық дәрежесін көтеріп, өз уақытында нақтылы мәліметтер алынады. Мәліметтерді жедел реттеу уақытында дебиторлық қарызды тауып, кредиторлық қарызды қайтарып, талаптардың уақытында орындалуын қамтамасыз етеді.

Автоматизация бухгалтерского учета и отчетности в некоммерческих организациях позволяет повысить степень аналитичности, точности, своевременность получения сведений. Оперативная обработка данных позволяет своевременно взыскивать дебиторскую и погашать кредиторскую задолженность, соблюдая сроки исковой давности.

Automation of accounting and reporting for non-commercial organizations can increase the degree of analyticity, accuracy, timeliness of the information. Operational data processing allows to collect accounts receivable and accounts payable to repay, following periods of limitation.

Ключевые слова: автоматизация, безбумажной, информация, технология, обработки.

В последнее время мы являемся свидетелями активизации законотворческой работы, направленной на укрепление национальной безопасности страны через внесение изменений и дополнений в ряд действующих законов, которые вызвали неоднозначную реакцию со стороны общественности. Совершенствование организации бухгалтерского учета в значительной степени способствует создаваемые в организации автоматизированные рабочие места бухгалтеров. При решении проблемы организации автоматизированного рабочего места бухгалтера можно выделить несколько этапов. На первом этапе предполагается

создание в подразделениях учетного аппарата отдельных на основе средств организационной и вычислительной техники. На втором этапе внутри учетного аппарата будут созданы локальные сети (многотерминальные системы). На третьем этапе локальные сети документирования и обработки учетной информации будут объединены в одну систему со средствами организационной и вычислительной техники. Это приведет в перспективе к созданию безбумажной технологии обработки информации.

На современном этапе имеются все предпосылки для решения задач первого и второго этапов для различных работников аппарата управления и учета. В общем виде процесс создания и обработки документов можно представить в виде последовательных фаз обработки, проводимых на различных участках учета. В свою очередь, фазы могут состоять из одного или нескольких каналов обработки – рабочих мест сотрудников аппарата бухгалтерского учета. Каналы обработки строятся в зависимости от средств организационной и вычислительной техники. Системные функции автоматизированного канала обработки информации на основе должны обеспечивать: контролируемый ввод и вывод информации; организацию хранения учетной информации на внешних носителях; защиту информации от несанкционированного доступа; семантическую целостность и защиту от физического разрушения хранимой учетной информации; поиск, арифметическую и логическую обработку информации; обмен с другими информационными объектами.

В качестве технической базы для построения могут быть использованы микроЭВМ различных сетей. Автоматизированный канал должен включать помимо микроЭВМ периферийное оборудование – дисплей, накопители, на магнитных лентах, твердых и гибких дисках, устройство печати.

При автоматизации бухгалтерского учета в некоммерческих организациях используются различные программы. Рынок бухгалтерских программ насыщен сравнительно недорогими, но достаточно мощными программами (особенно для малых и средних предприятий). Среди них особое место занимает «1С: Бухгалтерия» – универсальная бухгалтерская программа, применяемая при ведении как простого, так и двойного учета. За счет полной настраиваемости она успешно используется на промышленных предприятиях, в малых организациях, в торговле, бюджетных организациях и т.п. Программа построена по инициативе «от простого - к сложному». Ее можно применять для простых операций: печатать платежные поручения, формировать оборотные ведомости, реестры счетов, главную книгу, отдельные отчеты. Программа может автоматизировать бухгалтерский учет по всем разделам. Основным документом для всех современных бухгалтерских программ, в том числе и программ «1С: Бухгалтерия», является журнал операций.

Вид экрана программы такой. Вначале выводится титульный экран, который предусматривает:

- в первой строке название программы и сведения о разработчике;
- в одной или двух последних строках перечисления доступных в данном режиме функциональных клавиш и их назначение;
- остальные строки – рабочее пространство; в них выводятся меню, бланки запросов, списки документов и т.п.

Поскольку программа «1С: бухгалтерия» предназначена для ведения бухгалтерского учета на предприятии, отрасли, адрес, фамилии директора, главного бухгалтера предприятия, код, телефон. Программа как бы запоминает все эти данные и затем автоматически выводит в документах.

Программа «1С: бухгалтерия» способна работать при любых изменениях, вызванных законодательством. Бухгалтер может и сам вносить коррективы в план

счетов, схемы проводок, перечень объектов аналитического учета, формы документов и регистров.

В рассматриваемой организации «Ж» отсутствует график документооборота. Это является значительным упущением, так как точное соблюдение графиков документооборота способствует своевременному и полному отражению в учетных регистрах совершаемых хозяйственных операций.

Главному бухгалтеру следует составить схему или перечень работ по созданию и обработке документов, выполняемых инженерно-техническими, коммерческими, бухгалтерскими службами с указанием сроков исполнения.

В учете товарно-материальных ценностей были выявлены следующие недостатки:

- отражение товарно-материальных ценностей следует с опозданием;
- не выделяется НДС, уплаченный предпринимателям;
- имеют место случаи отсутствия счетов-фактур. Следует проводить проверки наличия документов на предприятии не реже одного раза в полгода;

инвентаризация оформляется не должным образом (в отсутствии материально ответственных лиц); В данной организации инвентаризация проводится один раз в год, а инвентаризация основных средств раз в три года. Рекомендуется проводить инвентаризацию каждые полгода, а инвентаризацию основных средств каждые два года, т.к. на предприятии были случаи выявления недостачи.

Устранение этих недостатков в большей мере зависит от применения на предприятии вышеуказанных рекомендаций.

1С Предприятие 8.0 — это новейшая версия платформы для автоматизации управления и учета, отвечающая современным тенденциям развития рынка.

В настоящее время более 700 000 организаций использует для автоматизации своей деятельности продукты, входящие в систему программ "1С:Предприятие". Несмотря на значительные изменения, новая версия 8.0 сохранила идеологическую преемственность с предыдущими версиями. "1С Предприятие 8.0", как и предыдущие платформы, ориентирована на создание и поддержку массовых прикладных решений для малых и средних предприятий.

К основным направлениям развития платформы относятся:

- расширение спектра решаемых задач;
- создание нового эргономичного интерфейса;
- повышение масштабируемости, производительности;
- развитие возможностей интеграции;
- развитие средств построения аналитической отчетности;
- развитие технологии поставки и поддержки прикладных решений;
- развитие средств администрирования.

«1С:Предприятие 8.0» включает в себя платформу и прикладные решения, разработанные на ее основе, для автоматизации деятельности организаций и частных лиц. Гибкость платформы позволяет применять «1С:Предприятие 8.0» в самых разнообразных областях:

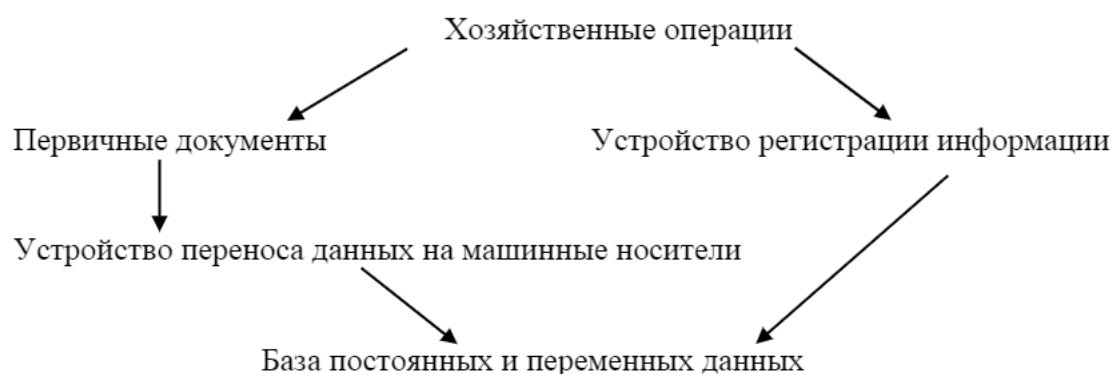
- автоматизация производственных и торговых предприятий, бюджетных и финансовых организаций, предприятий сферы обслуживания и т.д.;
- поддержка оперативного управления предприятием;
- автоматизация организационной и хозяйственной деятельности;
- ведение бухгалтерского учета с несколькими планами счетов и произвольными измерениями учета, регламентированная отчетность;
- широкие возможности для управленческого учета и построения аналитической отчетности, поддержка многовалютного учета;
- решение задач планирования, бюджетирования и финансового анализа;

- расчет зарплаты и управление персоналом;
- другие области применения.

Новый современный дизайн интерфейса «1С:Предприятие 8.0» обеспечивает легкость освоения для начинающих, высокую скорость и комфортность работы для опытных пользователей:

- значительное ускорение массового ввода информации благодаря функции «ввод по строке» и эффективному использованию клавиатуры;
- облегчение работы неподготовленных пользователей, быстрое освоение системы;
- удобные средства работы с большими динамическими списками, управление видимостью и порядком колонок, настройка отбора и сортировки.
- максимальное использование доступного пространства экрана для отображения информации;

Схема 1. Автоматизированная форма бухгалтерского учета

Источник: [4]

Внедрение «1С:Предприятия 8.0» в «Ж» выполняются силами партнеров - внедренцев и реализуют особенности деятельности конкретного предприятия или специальные пожелания заказчика. Внедрения и адаптации прикладных решений «1С:Предприятия 8.0» также могут выполняться и силами IT-специалистов заказчика, самостоятельно, или во взаимодействии с партнерами-внедренцами. Автоматизация бухгалтерского учета на крупном предприятии является рассмотрением этапов подхода к компьютеризации бухгалтерского учета, обзор рынка программных продуктов по автоматизации бухгалтерии, совершенствование учета на основе использования компьютерных технологий. 1С Предприятие 8.0 — это новейшая версия платформы для автоматизации управления и учета, отвечающая современным тенденциям развития рынка. Программа 1С:Бухгалтерия является универсальной бухгалтерской программой и предназначена для ведения синтетического и аналитического бухгалтерского учета по различным разделам. Программа предоставляет возможность ручного и автоматического ввода проводок. Все проводки заносятся в журнал операций. При просмотре проводок в журнале операций их можно ограничить произвольным временным интервалом, группировать и искать по различным параметрам проводок. Товарищество с ограниченной ответственностью «Ж» пользуется программой 1С предприятие. Система 1 С предприятие может быть использована для ведения любых разделов бухгалтерского учета в организациях различных типов. Разнообразие и гибкие возможности системы Устройство системы "1С:Предприятие" позволяет достаточно быстро вводить в курс дела новых специалистов и передавать поддержку прикладного

решения тому, кто сможет обеспечить наилучшее обслуживание. Таким образом, наличие реальной индустрии внедрения и поддержки решений системы "1С:Предприятие" является гарантией отсутствия проблем сопровождения и развития информационной системы. Наиболее полную реализацию функциональных возможностей системы программ "1С:Предприятие 8" представляет прикладное решение.

Автоматизация бухгалтерского учета и отчетности в некоммерческих организациях позволяет повысить степень аналитичности, точности, своевременность получения сведений. Оперативная обработка данных позволяет своевременно взыскивать дебиторскую и погашать кредиторскую задолженность, соблюдая сроки исковой давности. Оплата и получение денежных средств оформляется платёжными (банковскими) или кассовыми документами. Информация по этим документам обобщается в выписке банка по счетам или в отчёте кассира. С учётом вышеизложенного на ТОО «Ж», необходимо осуществить автоматизацию бухгалтерского учёта и отчетности в некоммерческих организациях, что позволит своевременно осуществлять контроль за состоянием расчётов, кроме того, освободит работников бухгалтерии от трудоёмких расчётов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана.
2. Закона Республики Казахстан от 28.02.2007 г. № 234-III «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности»
3. Международные стандарты финансовой отчетности. М.; АСКЕРИ, 2006.
4. Кеулимжаев К. Самоучитель по бухучету и налогообложению. - Алматы, БИКО

ӘӨЖ 339.94

ЕУРАЗЭҚ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ЖАҢА ҚАЛЫПТАСУ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ

Г.Б.Тулешова, э.ғ.к., доцент

Tuleshova_04@mail.ru

Шыныбек Асхан - магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Интеграциялық процестердің дамуы - елдер арасында берік өндірістік ынтымақтастық байланыстар құру және халықаралық сауда мен өндіріс факторлары қозғалысы жолындағы көптеген кедергілерді жою қажеттіліктерінен туындағаны сөзсіз. Мұны тек мемлекетаралық интеграциялық бірігулер шеңберінде ғана жүзеге асыруға болады. Мақалада ЕурАзЭҚ - қазіргі жаһандану жағдайындағы экономикалық интеграцияның жаңа бағыты ретінде қарастырылады.

Безусловно, развитие интеграционных процессов является результатом необходимости разрешения барьеров, возникающих в ходе международного сотрудничества и мировой торговли. Эти проблемы могут быть разрешены в рамках межгосударственной интеграции. В статье рассматривается ЕврАзЭС - как новое направление сотрудничества в условиях глобальной экономики.

Undoubtedly, the development of integration processes is the result of necessity of barrier solution that arises in the context of international cooperation and world trade. These problems can be solved in the context of interstate integration. Eurasian-Asian economic society as a new direction of cooperation in the context of global economics is considered in this article.

Түйінді сөздер: ЕурАзЭҚ, экономикалық интеграция, аймақтық интеграция, Орталық Азия мемлекеттері, кедендік одақ

XXI ғасырдың басында жаһандану жаңа заманның көрінісі ретінде терең экономикалық, саяси тәуелсіздікпен және мемлекеттердің бір біріне ықпалымен, шекара тартылғанымен, халықаралық интеграцияның кеңеюімен, аймақтық интеграциялық бірлестіктерді көрумен, өзара іс әрекеттерге жаңа рыноктық механизмдерді қосумен және осы үрдістерге әлемдік масштабтағы құралдарды қолданумен сипатталады. Экономикадан Нобель сыйлығының лауреаты Я.Тинберген өзінің «XXI ғасыр: жаһандық басқару» жұмысында «адамзат мәселелерін жеке елдердің үкіметтері шешуі мүмкін емес. Бізге әлемдік үкімет қажет. Бұл жерде жақсы басқарылатын елмен салыстыру тиімді болады, өйткені әлемдік экономиканың интеграциялық дәрежесі өсе түскенде, әлемдік табысты бөлу дамыған елдердегі процестерге ұқсатылуы тиіс» деген еді.

Интеграциялық үдерістердің шетелдік тәжірибелері, әлемде әртүрлі елдер мүдделерінің тоғысуына, географиялық, экономикалық даму деңгейлері және т.б. сипаттағы ұқсастықтарына қарай топтарға бірігу үлгілері де қазіргі кезеңде өміршендігімен мәнді. ЕурАзЭҚ елдерінің тарихи, географиялық, саяси және экономикалық ерекшеліктері мен шетелдік бай тәжірибесін ескере отырып, экономикалық интеграцияның еуразиялық үлгісін қалыптастыру бүгінгі күннің талабы десек болады.

Экономикалық интеграция үдерісінің өзі көмір мен болат өндіру бойынша Еуропалық бірігуден басталды. Бұл көмір және болат өндіру өнеркәсібіндегі ортақ нарықты құру жөніндегі сауда-саттық келісім болды. Ол соғыс аяқталуына пайда болды, ал көмір мен болат соғыста негізгі ресурстар қызметін атқарды.

ЕурАзЭҚ-ның қазіргі кезеңдегі басты қызметтерінің бірі жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуына, трансформациялық процестер мен жан-жақты реформаларды жүзеге асыру барысындағы қиындықтарды жеңуге көмек пен қолдау көрсету болып отыр. Әрине, бұл - Қазақстанға да қатысты мәселе. Қазақстанның 2010 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуі осының сенімді дәлелі.

ЕурАзЭҚ-тың бәсекелестік қабілетін нығайту мүмкіндіктері бар әлеуетті артықшылық тұстары төмендегідей анықталады:

-жер ресурстары – ауыл шаруашылығы жерлерінің ауданы. Бұл көрсеткіш бойынша біздің елдермен әлемде салыстыратындай нысан жоқ;

- ЕурАзЭҚ территориясы планетамыздағы бірден-бір энергетикалық жағынан үстемдік етуші аймақ;

- ЕурАзЭҚ сауда-саттық қатынастарда тиімді делдал ролін иемдену мүмкіндігі зор өте жоғары транзиттік әлеуеті;

- ЕурАзЭҚ шеңберінде ортақ ішкі транспорттық кеңістікті құру - қатысушы-мемлекеттердің маңызды транспорттық әлеуетін жүзеге асырудың қажетті шарттарының бірі [1].

Орталық Азиялық мемлекеттердің бірігуі мемлекеттердің жиынтық әлеуметтілікті барынша тез қолдануға, нарықтық негіздегі еңбек бөлінісінің аймақтық орналасуына, мемлекетаралық сауда-саттыққа, өндірісті мамандандыру мен көшірме жасауға, жалпаймақтық экологиялық мәселелерді шешуге, су ресурстарын бірігіп қолдануға, көлік-коммуникационды инфрақұрылымды, энергиямен қамтамасыз ету және экологияға қатысты сұрақтарды жедел түрде шешуге, сонымен қатар, барлық аймақтың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [2].

Еліміз бүгінгі таңда әлемдік қоғамдастықтың толық құқылы мүшесі ретінде халықаралық қатынастардың табыстылығына өз үлесін қосып келеді. Жаһандық жүйенің құрамдас бөлігі бола отырып, Қазақстан басқа мемлекеттермен өзара құрмет,

сенім және прагматизм негізінде толықканды және ұзақ мерзімді қатынастар орнатуға ұмтылады. Соның бірі Еуропалық Одақ елдерімен ынтымақтастық және экономикалық байланыстарынның орнауы.

ЕурАзЭҚ ұйымының ерекшелігі барлық макроэкономикалық көрсеткіштер бойынша ТМД мемлекеттерінің жағдайы, сонымен қатар, экономиканың салалық құрылымындағы үлкен айырмашылықтар болып табылады. Мәселен, Қырғызстан мен Тәжікстан аграрлы мемлекет қатарына кіреді, Қазақстан - индустриалды-аграрлы мемлекет, ал Беларусь және Ресей индустриалды мемлекет қатарында. Сондай-ақ, оның геосаяси және геэкономикалық өлшемдерін негізгі экономикалық орталықтары мен аудандарының дамуын көрсететін аса үлкен тартылыс күші. Олардың көбісі аралдың түбінде орналасқан, үлкен қашықтықта бөлінген, мысал үшін, Тәжікстан ЕурАзЭҚ-тың басқа мүшелерімен тікелей байланыса алмайды және тек Өзбекстан арқылы ғана хабар алуға мәжбүр. Бұның барлығы дерлік мемлекет араларындағы адамдар мен тауар айналымы кезіндегі тікелей жұмсалған шығынмен байланысты, сонымен қатар, қосалқы шығындар: сақтандыру, жол-жөнекей тауардың жоғалуы, нарықтағы баға жағдайының өзгерістері және т.б.

ЕурАзЭҚ мемлекеттері арасындағы өзара сауда-саттық байланыстарынан алуға болатын экономикалық әсері: ортақ нарықтың дамуы; көлік шығындардың төмендеуі; жүктің тез өтуі кедендегі әкімшілік іс-шаралар, энергетика, көлік, жоғары технология және т.б. аясындағы ортақ салалық жобаларды іске қосу, ұлттық тауарлардың және ортақ нарықтағы қызметтің бәсекеге қабілеттілігін арттыру [3].

Ынтымақтастық орнағаннан бергі жылдар ішінде Еуроодақ Қазақстан экономикасына қомақты инвестиция салып келеді. Бүгінде оның көлемі 10 млрд долл. асып отыр. Бұл инвестицияға Одақ бағдарламаларына сәйкес бірқатар жобалар жүзеге асырылу үстінде. Бұған нақты бір мысал, 2005 ж. жалпы көлемі 36,5 млн еуроның Еуропалық Одақ бюджетінен бөлінгендігі. Сондай-ақ, Еуроодақтың есірткі проблемалары жөніндегі аймақтық өкілдігінің офисі Орталық Азияның басқа елдерінде емес, Алматыда ашылуы Қазақстан мен Еуроодақ арасындағы тығыз қарым-қатынасты айғақтап тұр.

Қазіргі таңда Қазақстан Еуроодақтың Орталық Азиядағы ең ірі сауда және инвестициялық әріптесі болып табылады. Мәселен, екіжақты қарым-қатынас енді-енді орнай бастаған 1994 ж. Қазақстан мен Еуроодақ арасындағы тауар айналымы 1 млрд 84,5 млн. долл. құраса, қазір бұл көрсеткіш 25 млрд 287,2 млн долл. жетті. Еуроодақ елдерінің Қазақстанның сыртқы сауда айналымындағы үлесі еліміздің жалпы сыртқы сауда көлемінің 38,8% құрайтынының өзі біраз жәйттен хабар берсе керек [4].

Еліміздің Еуроодақ алдында салмағының артуына жер қойнауы байлықтарының, бірізді экономикалық реформалар мен соңғы жылдар бедерінде ішкі жалпы өнімнің тұрақты түрде жоғары қарқынмен өсуінің оң ықпал етіп отырғаны да шындық. Ал жоғарыдағы инвестицияларға ЕО бағдарламаларына сәйкес бірқатар жобалар жүзеге асырылса, бұл бағыттағы жұмыстар табысты жалғастырылу үстінде.

Еуропа Одағы елдерімен экономикалық және саяси қарым қатынас кеңею үстінде. Мемлекет басшысының ресми кездесулері нәтижесінде көптеген үкімет арасындағы және ведомство аралық келісімдерге қол қойылды. Мұның өзі ертенгі күнге деген үлкен сенім.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- Исингарин Н.К., Масакова С. Евразийское экономическое сообщество и проблемы вступления в ВТО Казахстана // Аль-Пари. - 2002. - № 3. - С. 24.
Примбетов С.Д. Центральная Азия: реалии и перспективы экономической интеграции. - М.: Издательство «НИК», 2005. - 504с.

Е.Винокуров, А.Либман Тренды региональной интеграции на постсоветском пространстве: результаты количественного анализа//Вопросы экономики, №7, 2011
Нұрпейсова К.Қ. ЕурАзЭҚ-тың интеграциялық әлеуеті. ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы. -2006. -26 б.

ӘӘЖ 338.4

ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАМА ШЕҢБЕРІНДЕГІ ДАМУЫ

Г.Б. Тулешова, э.ғ.к., доцент

Tuleshova_04@mail.ru

М. Бейсебаева, магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Қазақстанда қазіргі заманғы инфрақұрылым салаларының дамуына, соның ішінде туризмге үлкен мән беріледі. Туризм елдің тұтас өңірлерінің экономикасына белсенді ықпал етеді. Туризм саласында шаруашылық жүргізуші субъектілердің құрылуы мен жұмыс істеуі жол көлігінің, халыққа сауда, мәдени, дәрігерлік қызмет көрсетудің дамуымен тығыз байланысты.

В Казахстане огромное значение предается развитию отраслей современной инфраструктуры, том числе на развитие туризма. Туризм активно оказывает влияние на экономику целых регионов. Формирование субъектов хозяйственной деятельности и их деятельность тесно связано с развитием дорожного транспорта, оказанием народу торговой, культурной, медицинской услуг.

In Kazakhstan an enormous value gives way to development of industries of modern infrastructure, that number on development of tourism. Tourism actively has influence on the economy of whole regions. Forming of subjects of economic activity and their activity is closely related to development of travelling transport, providing of people to trade, cultural, medical services.

Түйін сөздер: инфрақұрылым, туризм инфрақұрылымы, инновациялық даму, туристік кластер, туризм экономикасы, туризм индустриясы

«Инфрақұрылым» термині ең алғаш рет 50 жылдарда Солтүстік Атлант Одағымен (НАТО) әскери мобилизация сұрақтарын зерттеу үшін енгізілген. Одан кейін «инфрақұрылымды» құрылыс саласымен байланыстырды. Латын тілінен «Infra» - асты, «structure» құрылыс, орналасуы деген мағынаны береді. Яғни белгілі элементтің негізі, бастауы дегенді білдіреді. Инфрақұрылым кез келген экономикалық жүйенің міндетті компоненті болып табылады. Нарыққа өту барысында, нарықтық жүйенің қалыптасуы жағдайында «инфрақұрылым» нарықтық инфрақұрылымға айналады.

Туризм инфрақұрылымы – бұл туризм саласы негізінде әрекет етіп, олардың дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ететін институттардың өзара байланысының жиынтығы, нарықтық экономика объектілерінің тиімді жұмыс істеуі мен олардың белгілі бір нақты нарықтық кеңістіктегі бірлігін қамтамасыз ететін туристік қызметтер түрлерінің жиынтығы [1].

Қазіргі таңда туризм экономиканың ең тиімді табыс көзі болып табылады. Мұны бүкіл әлем мойындауда. Өйткені қазір әлемдегі әрбір 9-шы жұмыс орнын туризм саласында еңбек ететіндер алады. Осы орайда, бүгінгі күнгі туризм – дүние жүзінде мұнай өнімдері мен автокөліктерді сатудан түсетін пайдадан кейінгі үшінші орында тұратындығын айта кеткен жөн. Ал, одан түскен салық жылына 800 миллиард доллар шамасында. Бұл – жер-жүзіндегі ЖҰӨ 10/1 бір бөлігі туризмнен түсетін табыстан келеді деген сөз. Сонымен

қатар, соңғы жылдары туризмнің валюта түсірудің және халықаралық байланыстарды кеңейтудің ең тиімді көзі ретінде маңызы артып келеді. Сарапшылардың есебі бойынша, 2020 жылға қарай, дүниежүзі бойынша саяхат жасаушылар, күніне 5 миллиард доллар жұмсайтын болады.

Ал, халықаралық туризм 3 есеге артады. Егер дәл осындай болжам расталса, болашақта туризм саласы, әлемдік экономиканы алға жетелейтін бірден-бір салаға айналмақ. Сондықтан да, туризмнің барлық түрін ұйымдастыруға толық мүмкіндігі бар Қазақстан, бұл мәселеге шеттеп қалуы мүмкін емес.

Статистика жөніндегі агенттің былтырғы мәліметтеріне сүйенсек, елімізге туризм саласына 30 миллиардтан астам теңге көлемінде табыс түскен, ал республика бюджетіне туризм қызметінен түскен табыс 6,5 миллиард теңгені құрады. Ал, биылғы жылдың соңғы 6 айында өткен жылдың осы мерзімімен салыстырғанда сыртқы туризм екі есеге өссе, ішкі туризм 2,8%-ға артқан. Сондықтан, бүгінде елімізде ең қажеттісі- ол туризм инфрақұрылымын дамыту. Бұл өз кезегінде еліміздің азаматтарына, шетелдік туристерге сапалы қызмет көрсетуге, туризм нарығында өзге мемлекеттермен бәсекелестік қабілет танытуға, еліміздің барынша шетелдерге туристік бейнесін қалыптастыруға мол септігін тигізеді.

Әр мемлекет өз елінде туризм индустриясын дамытуға ұмтылатын себебі: біріншіден, халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту жолының бірден-бірі осы туризм саласы; екіншіден, халықаралық ынтымақтастықты арқылы, яғни бейбітшілікті нығайтады. Қазіргі кезде туризм ғаламдық сипат алды. Туристік инфрақұрылым материалдық байлықпен бірге, еңбек ресурстарының, ақпараттық өзара қарым-қатынасты жақсартта түседі.

Туризм – бүкіл әлемдік құбылыс. Қазір туристерді қабылдамайтын, туристерін саяхатқа жібермейтін ел жоқ. Рекреациялық ресурс барлық жерде бар, оның деңгейі экономикалық теорияға сәйкес сұранысқа қарай анықталады, ол өз ретінде елдің туризм бойынша шығыны мен табысын белгілейді [2].

Қазіргі күнгі дүниежүзіндегі экономикалық дағдарыстар, халықаралық сауданың әрқилы жағдайларға ұшырауы елімізге де теріс әсерлерін тигізді. Осындай халықаралық экономикалық қатынастарда Қазақстанның экономикалық дамуы туризм саласының бәсекеге қабілеттігіне де байланысты болмақ. Бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатындағы мемлекеттік іс-шаралардың бірі – туризм инфрақұрылымын дұрыс іске асыру көзделіп, бұл өз кезегінде аймақ экономикасын тұтастай көтеретіндігі анықталып, жүзеге асырылу үстінде.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің туризм саласындағы белгілеген барынша маңызды міндеттерінің бірі - Қазақстанды Орта Азиялық өңірдегі туризм орталығына айналдыру. Мемлекеттік бағдарлама республикада қазіргі заманғы тиімділігі жоғары және бәсекеге қабілетті туристік индустрия құруға және экономиканың сабақтас секторларын дамытуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ол туризмді дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың стратегиясын, негізгі бағыттарын, басымдықтарын, міндеттері мен іске асыру тетіктерін айқындайды және туризм инфрақұрылымын дамытуды, осы саланы мемлекеттік реттеу мен қолдаудың тиімді тетігін құрудың, туристік әлеуетті арттырудың, елдің тартымды туристік имиджін, рекреациялық шаруашылық мамандануы бар аймақтар қалыптастырудың негізгі аспектілерін қамтиды. Еліміздің теңдесі жоқ табиғи және мәдени әлеуетіне негізделген қазіргі заманғы туристік индустрияға салынған капиталға қайтарымы жөнінен де тиімді салалардың бірі болып табылады.

Аймақтық туризмнің даму стратегиясы жаңа білім, инвестициялық жобаларды енгізу, оқыту арқылы аймақтағы стратегиялық мақсаттарды ынталандыруға бағытталған. Бұл өз кезегінде Қазақстанның әр түпкірінде, әсіресе өнеркәсібі дамымаған аймақтарда, шикізаттық емес өнеркәсіп-туризмді дамыту үшін өте қолайлы.

Сондай-ақ, туристік индустрия саласындағы қарым-қатынасты ретке келтіру мен жетілдіруге бағытталған заңнамалық және нормативтік құқықтық базаны қамтамасыз етілуі тиіс. Яғни, Қазақстан Республикасында және оның аймақтарында туризм инфрақұрылымының алғышарттары мен мүмкіндіктерін анықтау, қалыптастыру және дамыту мәселелері әлі де болса көкейкесті екендігі анық. Сонымен қатар, халықтың түрлі әлеуметтік-демографиялық санаттары мен топтары арасында әлеуметтік туризмді дамыту үшін қолайлы жағдай жасау қажет. Демалу құқығын пайдалануда халықтың аз қамтылған бөлігі ретінде әлеуметтік көмек көрсетілген оқушыларға, жастарға, зейнеткерлерге, мүгедектерге, соғыс және еңбек ардагерлеріне өзге әлеуметтік көмекке мұқтаж азаматтарға саяхат жасау үшін жағдай жасау мақсатында мемлекет мемлекеттік және мемлекеттік емес қорлардан, басқа да қайырымдылық ұйымдары мен қорлар әлеуметтік көмек көрсететін бюджеттен тыс қаржыландыру көздерінен қаражат бөлу арқылы әлеуметтік туризмді дамытудың экономикалық болашағы зор.

Бүгінгі таңда туристердің ұлттық мәдениеттің формаларына деген қызығушылықтары ұлғайып келеді. Мұны да біз туристерді қызықтыратын факторлардың біріне жатқыза аламыз. Этнографиялық мәдениетке халық сәулетшілігі, ұлттық үйлерді құру, тұрмыс жағдайлары мен халықтың көркем кәсібін, көркем өнері мен қолөнер кәсібі, еңбек құралдары мен шаруашылық формаларын, киімі мен әшекейлерін, салт-дәстүрі, ырымдар, мейрамдар, діни сенімі, фольклор, ұлттық тағамдарын, ойындар мен салт жоралары және басқаларын да жатқызамыз. Олардың барлығы дерлік халықтың мәдениет деңгейін көрсетіп, туристерді қарсы-алу қонақжай зонасын қалыптастыруға септігін тигізеді[3].

Туризм инфрақұрылымындағы екінші бір міндет - ілеспе инфрақұрылым мәселесі. Яғни, көптеген туристік аймақтар әлі күнге дейін сумен, электрмен жабдықталмаған. Бұл осы аймақта туризмнің өсіп-өркендеуін, гүлденуін тежейді. Ал, ішкі туризмді дамытуда бұл маңызды. Жаяу, демалыс күнгі саяхаттарда отбасымен серуендеген жергілікті халық әлі күнге дейін қоқыстарын, қалдықтарын шашып, не ластап кетуге жол беріп отыр. Туристік кешендерді, этнографиялық мұражайларды және демалыс аймақтарын құруды қолға алу қажет. Сондай-ақ, тарихи-мәдени және этнографиялық ескерткіштерді қалпына келтіріп оларды мұражайға айналдыру лазым. Себебі, осындай объектілер арқылы еліміздің тарихын, құндылықтарын, рухани байлықтарын келер ұрпаққа, өзге шетел туристеріне таныстырып, өз еліміздің беделін өсіру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гуляев В.Г. Туризм: экономика, управление, устойчивое развитие: учебник.-М.: Советский спорт, 2008.-280 с.
2. Экономика современного туризма / под ред. Карповой. М.: Финансы и статистика, 2005. - 225 с.
3. ҚР Туризмді дамытудың 2007-2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана. - 2007

ӨӨЖ 336

МАҚСАТТЫ АНЫҚТАЙ БІЛУ КЕРЕК

Қ.М. Нұрханов - Экономика пәндер оқытушысы

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы, kasenjir@mail.ru

Алдыға қойған мақсаттар алдымызға белгілі түрде бір талаттар қояды. Сонымен қатар мақсаттарды көре білу және нақтыландыру керек. Ал, басқару

процесі бұл әр уақытта шығармашылық процесс.Мақсатты алдын ала қоя білу – ол басқару өнері.

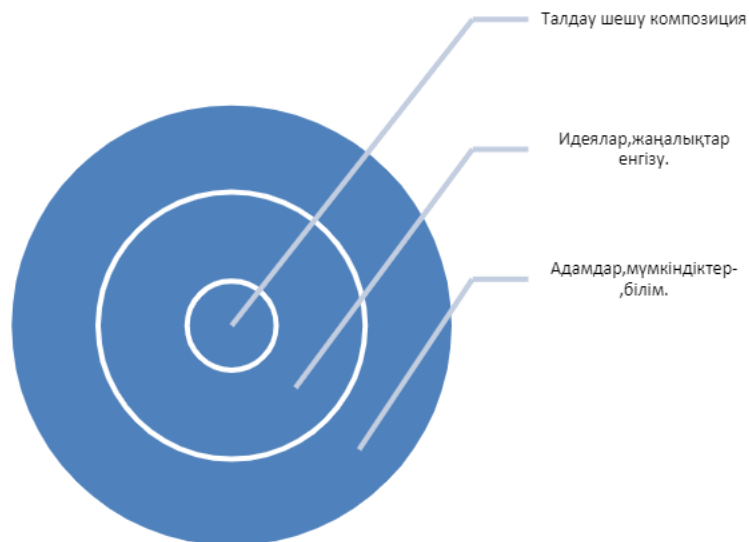
Поставленные цели требуют определенных критерий.Вместе с тем надо уметь видеть и конкретизировать цели.Процесс управления – это всегда процесс творчества.Уметь ставить перед собой определенные цели – это искусство управления.

These objectives require certain criteria. Together so you should be able to see and specify goals. Process management - is always a process of creativity. Umet to set specific goals - is the art of management.

Кілт сөздер: Белтерек, қазанған, иманбазар, серкебай, ділдә.

Қазақстанда қазіргі кезде салт-дәстүр бойынша, «Көкпар» тартуды жандандыра бастадық. Осы ойында азаматтардың жекпе –жек тартыста «Көкпарды», яғни серкені кім тақымына қысып, ойдағыдай тартысып жүріп «Көкпарды» кім алады, кім салымды ерте және епті жасай білетіндігінде. Сол секілді басқару процессінде алға мақсат қойып және жете білу керек. Сондықтан күнделікті қадамдарды алдын -ала жоспарлап және соған жете білу ең басты талап. Әйтпесе, талай уақыт пен шығын кетуі мүмкін ғой. Ол үшін алдыға мақсат қоя білу керек.

Экономикада өнім өндіруді жоспарлап және сол жоспарды ұйымдастыра білетін менеджер көптің алды болады. Ол менеджер мекемеде кімнің не үшін жауап беретіндігін (басқару процессінің структурасы) қандай тізбекте қимыл әрекет ету керек екендігін, қандай құралдармен қамтамасыз ету керек және т.б іс- әрекеттерді

жоспарлайды.

Басқару процессінің дамуы ендігі жерде ең маңызды тармаққа келіп тіреледі. Бұл өндірістегі немесе экономикадағы басқару процесімен өндірістік талаптар. Өнім өндіру процесі, әрине адамның немесе мекемені өз бетінше жұмыс істеуге мәжбүрлейді. Яғни, өнім өндіру мамандықтары соны талап етеді. Мысалға: токарь токарлық станокта немесе программист өз бетінше программа жасауы керек болады. Сол себептен біз кейбір алдыға қойылған мақсаттарды кей-кездері өз бетімізше шешуге тырысуымыз керек секілді. Бұл жерде бірақ принцип дәлелденеді: кім өндіреді - ол басқармайды, кім басқарады-ол өндірмейді.

Сол сияқты « кез-келген әрекетті басқа біреулердің қолдарымен істеу керек» деген басқару анықтамасы бар. Егерде біздің қол астымызда басқа біреулер бағынышты болса, біз олардың алдарында мақсат қоямыз. Әрине, ол мақсаттар біздің алдымызда да белгілі бір талаптар қояды. Олар: инструктаж жүргізу, тәжірибені үйрету, құралдармен қамтамасыз ету, керекті ақпарат алу. Бұл түсініктердің басым көпшілігі ынталандыруға жатады. Сонымен қатар, ең бастысы алдыға қойылған мақсаттарды көре білу және нақтыландыру.

Дәл осындай кезде «Өкілеттілік» деген түсінік пайда болу керек. Осы уақытта басқарушы өзінің ұсыныстарын «Өкілеттілікке» тапсырады. Бұл өндірістегі өнім шығаратын тұлғадан айырмашылық, яғни басшы кей-уақыттары қағаз жұмыстарын көбейтеді.

Ал, өндірістегі өнім шығаратын тұлға ол, өзіне қызмет жасайды. Кезіндегі Германия мемлекетіндегі соғыстан кейінгі экономиканы қалпына келтіру талпынысы, көп жағдайда өндірістегі өнім шығаратын тұлғалардың көп жоғарғы еңбектерінің арқасында жүзеге асты. Тек бұл адамдар бір нәрсені білмейді: олар басқаларға өсуге мүмкіншілік жасамайды. Өйткені, өндіріс өнім шығаратын тұлғалар басқаруды білмейді. Олар өздері жетістікке жетіп, сол жетістікке қанық болып басқаларға ондай мүмкіншілік бере алмайды.

Басқару - бұл басқаларды жетістікке әкелу

Басқару функциясының мөлшері мен көлемі бақылаумен шектеледі немесе қорытындыланады. Бұл жерде түпкі мақсатқа жетудің барлық функциялары бағаланады, қолдау көрсететін және мақсатқа жетуге кедергі болатын.

Мақсатқа жетуді қолдайтын немесе бөгет болатын факторлар олардың ішінде нақты және сырттай келген жайттар бір адам тұлғасында болмайды. Ең бастысы осыларды бағалап, болжайтын мақсатты алдыға қойып және соған жетуде жоғарыдағы тәжірибені қолдану керек. Кімде кім ең басында алдына қойған мақсатты дұрыс білмесе, ол мақсатқа қандай жолмен және қалай жететіндігін біле бермейді.

Қарым-қатынасқа шеберлік –менеджердің кәсібилік саласы

Басқарушылар, эксперттердің айтуы бойынша - бұл шешім қабылдап және сол шешімдерді жүзеге асыратын тұлғалар. Шешім қабылдаудағы ең бастысы ол, мақсат қою. Шешім қабылдаудағы дайындық ол ақпарат жинап және оны талдау. Шешім қабылдаған соң, ол басқарушылар мен қызметкерлерге жеткізу керек. Өйткені, олар сол шешімді жүзеге асыруда.

Басқару саласында бір ақиқат бар ол, ұжымдық басқару, бірақ ол тәжірибе жүзінде көп жерде жүзеге аспайды. Ұжымдық басқару –басқару түрі, бұл түрге сырттай қабылдауына байланысты көпшілік ұмтылады. Яғни, басқарушы бүкіл ұжымды ал, соның ішінде әр қызметтерді ортақ шешім қабылдауға мәжбүрлей алатын шеберлік танытса, онда ол түп нұсқасында үлкен пайда тауып, сол шешім қабылдауға кеткен уақыт пен күшті толықтырады.

Басқару процесі-әр уақытта шығармашылық процесс, ол жаңа идеяларды талап етеді, сонымен қатар, жанаруға дайын болу керек. Егерде «Біз әр уақытта солай істедік!» –деп айтса, бұл бюрократ сөзі, яғни ол басшы емес. Тек әр уақыттағы тәуекелділікке, ыңғайсыздыққа, өздерінің қызметкерлерін қолдап, ынталандыруға, шығармашылыққа бастап жүрген басшылық бар жерде, жоғарғы дәрежедегі басшылық деп айтуға болады.

Басқа сөзбен айтқанда басқару –бұл ғылым. Ол белгілі бір дәрежеде талап қояды. Егерде кімде-кім сол талаптарға сай болса жақсы. Әр қателік өте қымбат тұрады. Ең сорақысы ол сізге сенген адамдарға ауыр тиеді.

Сонымен қателіктер, адамдардың іштей тұйықталуына әкеп тірейді. Олардың ынталары жойылады, жұмыс істегілері келмейді. Сөйтіп, жұмыста әр –түрлі тартыстар (конфликт) пайда болады. Әр адам өз жұмыс орнына өзіне тән күш-қуатын әкеледі. Бұл күш-қуаттың болашақта іске асуы әрине, басшыға байланыста болады. Яғни сол басшы қалай сол қызметкерлерді өзінің маман ретінде толық жүзеге асырып қызметкерлердің қызметте білгілі бір жетістіктерге жетуге ықпал жасағандығында белгілі болады. Басшылардың мақсаты мекемедегі мамандардың күш-қуатын және тәжірибесін белгілі дәрежедегі мақсатқа жетуге бағыттай білу. Әйтпесе, ол мамандар дұрыс жетістікке жетпесе, денсаулықты жоғалтып, әр түрлі ұрыс керіске, немқұрайлыққа және тынышсыздыққа әкелуі мүмкін ғой.

Мақсат қалай қалыптасады?

Қоғамда, экономикадағы барлық басқарудағы әдіс пен түрлерін қолдану бұл мақсатты білгендіктен. Қалай және қалай мақсатты тауып қою керек?

Бұл жерде екі көзқарас болады. Ең бастысы ол – біз алдын ала өз мүмкіншіліктерімізді жобалап, болашаққа талпынамыз. Яғни, өз күштерімізге байланысты уақыт өте қандай жетістікке жетуге болады. Уақыт өте, көрсеткіш жоғарылайды немесе уақыт көптеген көрсеткіштер өзгеруі мүмкін. Мысалға: жұмыспен айналысатын қызметкерлер бар және құрал-жабдықтарды пайдаланып бір жыл ішінде басқаруды жақсартып, мекемедегі шығынды 3% азайтуға болады.

Мысалға: Егерде бір жыл ішінде мекемедегі өндіріс шығындарын 5% төмен түсіруге болмаса, онда белгілі дәрежеде қиындықтар туады. Бұл жерде құрал-жабдықтардың салмағын қалай ұлғайту керек, яғни ең қымбат тұратын құрал-жабдықтарға салмақ жасамау керек. Жоғарғы басшылық шығындарды азайту үшін, әдетте екінші мысалға сүйене отырып, мекемені өркендетуге ықпал жасайды. Бұл күнделікті өндіріс мекемелерінде кездесіп тұратын әдіс пен тәсіл.

Мақсатқа тек анық мақсаттар жеткізеді

Егерде әр уақытта біз мақсатты орындауда қандай дәрежеге жеткенімізді білгіміз келсе, біз әр кезде мақсатты белгілі бір сандық жүйеде, сонымен қатар уақыт пен сол уақыт мөлшерінде істелінген түпкі мақсаттың көрсеткішін білуіміз керек. Егерде ондай мүмкіншілігін болмаса, сол мақсаттың басқа көрсеткіштері мен сол мақсат объектісінің құрылысын суреттеуге болады. Мысалға: егерде білімгер ағылшын тілін үйренем десе, ол алдына мақсат қою керек. Яғни, жұмасына неше сөз жаттайтыны. Жылдың аяғында қанша ағылшын сөзін аударып беретініне алдыға мақсат етеді. Бұл білімгердің өз алдына қойған анық мақсаттары болып саналады.

Мақсатқа жету жақындаған сайын, ол адамды қимылдатады.

Негізінде қысқа уақыттағы мақсаттар, ұзақ уақыттағы мақсаттарға қарағанда адамды тезірек қимылдатады. Ал, егерде мақсат мысалға: бір жылға созылса, ол адамды сабырлатып, әлі уақыт бар ғой, - деп жайбасар қылады. Және ол әр уақыт өткен сайын мақсатқа жетуді шегере береді. Әр уақытта табылады: істейтін бір шаруалар. Және де көз алдында мақсат үлкен болып көрінсе, онда адамға ол мақсатқа жету ұзақ болып көрінеді. Сондықтан экономикада жылдық мақсаттарды кварталдық деп болжап көру керек. Бақылау осы мақсаттарға жетудің арасында жүргізеді. Не болмаса ай сайын бақыланады.

Әр уақытта мақсатқа жету жоспарлары керек пе екен?

Жоқ, әрине бұл өте үлкен қате болып саналар еді. Егерде кім бәріне ұмтылса, түбінде ештеңеге жетпейді. Ең бастысы біраз мақсаттарды орындауға топтасу керек. Бұл мақсаттың екі жолы, екі стратегиясы болады.

Бір стратегия, ол кей кездері бір тар жері бар стратегия болады, сол жерді икемдеген соң, басқасы толыққанды жүреді. Сонаң соң, жіберілмеген әдіс стратегиямен бұл белгілі бір мүмкіншілікті тандап, сол мүмкіншілікті қолдану керек болады.

Мақсат ең басты бағытта шоғырлану керек

Ең басты бағыт - деген не?

Бұл біздің өнімдерге сұраныс барма?

Қай өнім, қандай экономикалық формада сұранысы бар? Бұл сұрақтарға жауап беру, әр мекемеге қызмет маңызды. Егерде кімде - кім нарыққа емес, складқа өнім шығарса, ол жанып кетуі мүмкін, егерде жасанды демеуші болмаса. Сондықтан, қай мекеме болмасын ең басты мақсат – ол нарықтың сұранысын қанағаттандыру.

Әрине, шығарылатын өнімдерге байланысты мекеме өзінің келесідей сұраныстарын қанағаттандыруға болады. Ол, қоғам, нарық, экономика, мекеме, ұжым, бөлім, цех, жұмыс орны, қызметі. Мекеме белгілі дәрежеде нарықтың сұранысына керекті өнім шығаруды, белгілі бір тар жерлерге ұрынады. Бұл тар жерлер осы «системаның» ішінде болады. Тар жерлерге жататын: ең жоғарғы шығындарға қуат жетіңкіремейді, мамандықты дұрыс игермеген мамандар, маркетинг қызметінің әлсіздігі, қаржының жетіспеушілігі, басқару әлсіз. Сондықтан әр мекеме тез арада өзінің әлсіз жақтарын жоюға тырысады. Өйткені, сол әлсіз жерлер мекемеге шығын әкеледі. Қазір біз сол әлсіз жерлерді жою мақсаттарын айтуымыз керек. Ең басты мақсат системада орын алу керек. Мысалы мекеме өзінің бөлімшелері шығаратын өнімге сұраныс жасауы керек. Осы сұраныстарда ең өзектісі болады. Сонымен мекемеде «Сырттан» қарағанда мекеме әр уақытта өз өніміне сұраныс алады. Ал, егерде «Ішіне» қарағанда бөлімшелердің кейбір тар жерлерді айтқандарын көреміз: ол компьютерлерді жиі қолдануға болады, бірақ оларға программистер жетіспейді, не болмаса жалпы мамандар жетіспейді. Бұл мысалдар Негізінде әр басшыға өзінің бөлімшелер көлемінде тар жерлерді тауып және ол өндірісте өнім өндіруге бөгет жасамайтындай және сол аланды қалай айналып өту жайлы мақсат қоюды ойласа;

Тар жерлерді алып тастау системаға байланысты болады

Мұндай мақсат жоспарланған науқандар арқылы көп жетімді. Ең басты мақсатты іздеу – бұл нақтылы процесс. Көптеген мақсаттардың арасынан, бізге ғана тән мақсатты (біздің жайтта сұранысты қанағаттандыру) тандап алып және сол процестегі тар жерлерді жою керек.

Жоғарыдағы «Мақсаттардың жиынтығы» суретінен еңбек процесіндегі тар жерлерді анықтау керек. Бұл жерде ең бірінші қызметтің барлығын анықтаймыз. Келесі жұмыс орнында қызметші шебер болуы тиіс. Егерде шеберлік болмаса онда шеберлік ұлғайту мақсаты қойылады. Келесі жерде маманның шеберлігі ұлғайса онда тауқыметтер туындайды. Өйткені, шеберлігі жоғары маманға жұмысқа деген немқұрайлық туындауы мүмкін.

Сонымен қатар әр маман өзіне сұрақ қою керек, өзінің жұмыс орнында қандай қиындықтар туындауы мүмкін екендігін көрсетеді.

Бұл жанжалдық сәттер, телефонмен сөйлескен кездегі өз-өзіне сенімсіздік, қарапайым салғырттық және жұмыс орнындағы бей-берекетсіздік. Әрине, өзіне сұрақ қоюға болады ол, өзінің сәтсіздігі мен жетісдіктердің мамандық шеберлігінің қандай дәрежеде екен. Басқарушыға мамандық шеберлігінің сәтсіздігі, дер кезінде дұрыс диктофон қолдана алмағандығынан болады. Бұл жерде ол өзінің алдына мақсат қою керек, яғни күніне 20 минут диктофонмен жұмыс істеуге уақыт бөлу керек екендігін ескеру керек. Басқа біреу қолданылмаған әдіс стратегиясы, бұл белгілі бір мүмкіншілікті тандап алып, сол мүмкіншілікті қолдану керек. Мысалға жанадан

шыққан заң немесе ережеде, ертеден өзіне керектілерді тармақтарды таңдап алып, қолданса. Сонымен ол болашақта өз ісін жақсы білетін экспертке айналуы мүмкін ғой.

Мақсаттарды талқылап отыру керек.

Әр басқарушы өздерінің қызметкерлерімен бірге белгілі орындалатын мақсатты талқылап, әркімнің өз жауапкершілігін талдайды. Әр кәсіпкер немесе басқарушы біледі, әр ұжымдық мекемесі, оның сыртында болып жатқан жағдайды байқап отыру керек. Өйткені, алдына мақсат қойған адам, әрине өзі шешуге тырысу керек ол өзіне берілген уақытта сол мақсатқа жете ме, әлде жете алмай ма. Егерде өз күшін білсе, ол ары қарай да үлкен мақсаттар қою мүмкін. Бірақ білу керек, адам бес аспап болса да, бес істі бір уақытта тындыра алмайды.

Науқан кездерінде, мақсаттар нақтыланады

Енді ең бастысы мақсатқа жетуге науқандарды нақтылап алуымыз керек. Өмірлік тәжірибе дәлелдеген, жылдық мақсаттарды кварталдарға бөлуіміз бұл нақтылы мақсаттардың дұрыс орындалуына жеткізеді. Сонымен бұл әрекетімізде болашақ есеп-кисап сұрайтын кездер анықталады. Яғни квартал сайын істелінетін істер тұрып қалмау үшін, оларды нақтылы істер белгілі шығындармен байланысып жоспарлаймыз. Еш уақытта бір кезде қымбат тұратын науқандар жоспарламау керек. Мақсаттарды өндірістің мүмкіншілігімен салыстырып отыруымыз тиіс.

Мақсат- бұл әр уақыттағы сатылап жоғарылау

Сыншылар айтады: «Жақсы, бірақ екі мақсатқа жету, ол аз, мен өз жұмысымды әзер орындаймын. Менде жұмыстар деген көп! Менің қызметтік міндеттеріме қараңызшы! Бұл - ақиқат. Сондықтан менеджмент ғылымы жеткен мансаптар мен өндірістің мүмкіншіліктерін салыстырамыз. Әр мекеме, әр өзінің белгілі өндіріс дәрежесіне жетуі: - көлем, айналым, пайда, жұмысшылар саны, көрсетілетін қызметтер, жарнама, имидж және т.б. Әр ұжым өзінің жеткен жетістіктерін жоғалтып алмауға тырысуы керек. Сол себепті ұжым еңбек өнімділігін бақылап және өз қызметкерлерінің еңбек сапасын бірқалыпты ұстап отыруы тиіс. Ең басты көрсеткіштер келесідей тұжырымдануы тиіс: еңбек қорытындысы қанағаттанарлық, егерде...» (мысалға жіберілген қателіктер 2% жоғары емес болса, немесе сұрақтарға егеде бір күн өтпей жатып жазбаша жауап болса.).

Халайық: Алдыға қойылған мақсаттардың қарама қайшылығы!

Біз әр уақытта кей-кездері алдыға қойылған мақсаттардың, оларға жеткеннен соң, олардың қарама –қайшылық туғызатын кездері болады. Әрине, бұл мақсатқа жетуге болмайды деген түсінік туындамау керек. Мысалға қызметкерлердің табысқа кететін шығындарын азайту және жұмыс орындарын сақтап қалу. Бұл жерде шешім сан дәрежесінде талдау жасап барғаннан соң ғана қабылдануға тиіс немесе басқа тәсілдер қолданылуы керек ғой. Сондықтан, әр уақытта алдағы мақсат қойғанда, белгілі бір түсінік болуы керек. Кей кездері тұжырымдалып, мақсаттарға жеткеннен соң, бәрібір олар жалған болып шығады. Бұл түсінікті болады, сол уақытта мақсатқа жетесің, бірақ қанағат болмайды. Сол себепті түпкілікті мақсат әр уақытта үлкен ойдан өтуі керек. Мысалға кейбір мекемеге өз өнімінің өндірісін ұлғайтып керегі жоқ. Ал, олар қарапайым ғана өнімнің сапалық ұлғайтумен айналасуы тиіс шығар. Қайтадан басқа көп өнім шығара бермей, шығарған өнімді жақсылап сервистік қызмет көрсетсе және т.б. Ең басты қағида егер де әр адам өз алдына жеке мақсат қойса, онда ол тұлғаны үгіттеп керегі жоқ шығар. Сондықтан ұтымды, мекемеде әр қызметкер өз мақсатының дұрыс екендігіне сенімді болуы тиіс. Бұл ұжымда және мекемеде өте маңызды. Уақыт өте ұжымда және мекемеде мақсат қою процессінде көп қызметкерлер қатысса, онда оларды үгіттеу үшін көп күлшыныс керегі жоқ.

Жақсы басшы ұжым мен мекемедегі қойылған мақсатты, әр қызметкер өзіндікі деп ойласа, сонда үлкен жетістікке жетуі мүмкін. Мақсатты алдына қоя білу - ол басқара білу өнері болып саналады. Мақсатсыз жетістікке жету процесін бақылау мүмкін емес. Мақсатсыз қызметкерлердің еңбегін бағалауда мүмкін емес. Мақсатсыз шығармашылық жоғалады және бюрократия көбейеді. Әр уақытта есте болуға тиіс мақсатты ең бастысы ол мақсатты анықтай білу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахметов К.Е, Сағындықов Е.Н, Байжомартов Ү.С - Менеджмент негіздері. Ақтөбе-Орал. «А-Полиграфия», 2005. 509 бет. 95 бет.
2. Рахымбаев А.Б, Сабатаева Е.О, Белгібаев А.Қ - Менеджмент. Оқу құралы. «Заң әдебиеті» Алматы. 2008. 149 бет. 61-91 бет.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 1/14(075.8)

«ДІНТАНУ» МАМАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ

К.Н. Аликенова, философия ғылымдарының кандидаты, доцент

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ-сы.

Қазақстанның экономика, саясат, мәдени және рухани саладағы жетістіктерін өркендетті елдер мойындап, әсіресе руханият саласындағы табыстары, атап айтсақ, ұлтаралық келісім мен дінаралық сұхбаттастық және төзімділік мәдениетін қалыптастырған Қазақстандық модель әлемдік қауымдастық тарапынан оң бағасын алуда. Дінтанулық білімді беруші дінтанушыны анықтаудың формальды өлшемдеріне тоқталсақ, ол кәсіби білімнің болуы, сондай-ақ ғылыми ізденістері дінтанулық ғылым саласымен байланысты болуы керек.

Религиозный фактор влияет на экономику, политику, государство, межнациональные отношения, семью, на культуру через деятельность верующих индивидов, групп в этих областях. Освоение религиоведения относится к такого рода знаниям, которые способствуют становлению человека как личности, формируют его духовную культуру.

Religious factor affects the economy, politics, government, international relations, the family, the culture through the activities of religious individuals, groups in these areas. The development of religion to this kind of knowledge that contribute to the development of man as an individual, form its spiritual culture.

Кілт сөздер: Руханият, дінтану, төзімділік, сұхбат, ұлтаралық келісім.

Қазақстанның экономика, саясат, мәдени және рухани саладағы жетістіктерін өркендетті елдер мойындап, әсіресе руханият саласындағы табыстары, атап айтсақ, ұлтаралық келісім мен дінаралық сұхбаттастық және төзімділік мәдениетін қалыптастырған Қазақстандық модель әлемдік қауымдастық тарапынан оң бағасын алуда. Қазақстан Республикасының дінге байланысты мемлекеттік саясаты қолданысқа енген «Діни қызмет және діни бірлестіктер» заңында анықтала түсті, еліміз татулық пен бейбітшілікке негізделген, конфессияаралық келісімді ұстанатын мызғымас бағдарда екенін танытты. Діннің мемлекеттік немесе міндетті болмауы белгілі бір діннің екінші бірінен үстем болуына жол бермейді, яғни бір-бірімен заңдық тепе-теңдігі ескерілгендіктен, дінаралық келісімнің үйлесімділігінің орын алуына бастама болады. Мемлекетте кез келген діннің деңгейі заңдық тұрғыдан бірдей. Бұл шешім мемлекеттің зайырлылық принциптеріне сай дамып, мемлекет пен діни бірлестіктердің ара қатынасын ашып көрсетсе, «мемлекеттік мекемелерде, құқық және сот орындарында, әскери құрылымдарда, адамның денсаулығын қорғау мен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етумен айналысатын органдарда, зайырлы оқу орындарында құдайға құлшылық ету, миссионерлік міндеттерді атқару, дәни жораларды жасауға тыйым саынады» деген баптары да зайырлылық принциптерін ұстануда туындаған.

Заңда көрсетіліп отырған діни әдебиеттің сарапталуы ақпараттық қауіпсіздік үшін аса маңызды. Қазіргі ақпараттық қоғамда мәліметтер жан-жақтан келіп, сол ортада таңдампаздық танытпасақ, өскелең ұрпақтың, санасының улануына жол беріп алатынымыз анық. Бұл ретте дінтанушы ғалымдарға артылатын сенім жүгі ауыр екені анық.

Ендігі жерде бастысы осы заң аясында жасалатын жұмыстардың ауқымдылығы мен маңыздылығы, күрделілігі мен жауапкершілігі, осылардан туындайтын мәселелерде болып тұр. Атап айтсақ, кадрлар, мамандар жетіспеушілігі, бұл діни сала болсын, зайырлы мекемелерде болсын кезек күттірмес шешімдердің бірі болуы тиіс. Мәселен, мешіттерде білікті кадрлардың болмауынан жергілікті жердегі имамдар діни

мәселелерге және азаматтардың сауалдарына дер кезінде жауап бере алмайды, соның салдарынан халықтың бір бөлігі дәстүрлі емес діндерді жағалап жүр. Елімізде жастарды теріс жолға салып жүрген ислам дінінің атын жамылып жүрген және миссионерлік немесе дінге тартушылық сияқты қауіпті ағымдар, топтар аз емес. Дін тақырыбы – бұл күрделі, нәзік тақырып. Діни жағдайды қалпына ұстап тұрудың жолы – дінтану білімі арқылы қоғамдық сананы дұрыс қалыптастыруда болып тұр, себебі қазіргі кезде еліміздегі дінге сенушілер әр түрлі сенім жолын ұстануда. Әсіресе жастардың басқа діни ағымдарға кетуі ел болашағына нұқсан келтірері айдан анық. Өздерінің білім, ғылым іздеп, болашағына іргетас қалайтын шақтарында өз энергиясын болымсыз жалған діндерге жіберулері алаңдатады. Адақандар өз ортасына қайта оралуы оңай шаруа емес екені де белгілі, себебі жаңа діни ұйымдарға тартуда қолданылатын әдіс-амалдар ортаға келген адамның өз еркімен кете алмауын қамтамасыз ететіндей құрылған. Бір қарағанда қарапайым көрінетін нәрсенің астында басқа елдің саяси, экономикалық мүддесі, қазақ жерін саудалау саясаты жатқанын көбісі ойлана бермейді. Сондықтан осындай жағдайға қарсы күресуде төмендегідей шаралар қолдануға болады:

халықтың әлеуметтік, экономикалық жағдайын одан әрі жақсарту, тұрмысын түзелту; жастар мен балалардың тәрбиесіне, оқуына көңіл бөлу, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп өсулеріне жағдай жасау;

діни қызметкер мен діни тәрбиеге қажетті жағдайды жасау, оны тікелей үкімет қарамағына алғызу, діни қызметтерге жоғарғы білімді азаматтарды тағайындау;

құтқарушы, қамқоршы атын жамылып келген қара ниеттегі ұйымдардың халықтың сенімінің, болмысының бұзылуына себеп болатын әрекеттерге кедергі жасау.

Осы орайда діни сауаттылық, оған іргетас болатын дінтану пәні аса қажетті болып отыр.

Дінтану, қарапайым көпшілік санайтындай, діни білім беру емес және діндарларды дайындау курсы да емес. Дінтану зерттеу нысанына алған адамға қайсыбір сенімді қабылдау талабы қойылмайды, дінтанушы болу үшін белгілі бір дінді ұстанудың қажеттілігі жоқ. Дегенмен бұл дінді ұстанбау деген емес, діндар адамдар да жақсы дінтанушы бола алатынын айта кету керек: мұндағы басты талап академиялық ғылымның шеңберінен шықпау керек. Адамның діндарлығы объективті көзқараста болуына кедергі жасамау керек. Дінтанушы болу үлкен жауапкершілікті талап етеді. Дінге қызығушылық танытып, өзін дінтанушы ретінде анықтау аздық етеді. Дінтанулық білімді беруші дінтанушыны анықтаудың формальды өлшемдеріне тоқталсақ:

- кәсіби білімнің болуы, сондай-ақ ғылыми ізденістері дінтанулық ғылым саласымен байланысты болу керек (ғылыми дәрежесі);

- ғылыми, ғылыми-танымдық журналдарда кәсіби мақалаларымен танымал болуы тиіс;

- дінтанулық конференциялар, дін мәселесін сараптауға арналған халықаралық, аймақтық деңгейдегі ғылыми іс-шараларға қатысып, кәсіби баяндамаларын ұсынып отыруы тиіс;

- дінтанушы ретінде қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыруы;

- діни ілімдерді БАҚ арқылы дұрыс насихаттауы.

Дінтанушы осы өлшемдерге сай келетін дінтанушылардың еңбектеріне сілтеме жасап отыруы тиіс. Дінтанулық қауымдастықтар қазіргі дінтанулық білімнің жағдайын, мәселелерін ортаға салып, оларды шешудің жолдарын ұсына алады. Осындай жасалған іс-шаралардың барысында бірқатар мәселелердің мәні анықталады. Дінге байланысты ақпарат алғысы келген шақта, ақпараттың қол жетімді болмауы, яғни ақпаратты беруші дінтанушының болмауы мәселені күрделендіре түседі. Өйткені көптеген ақпарат дәстүрлі емес дінге таратушының позициясынан берілетін мәлімет.

Сондықтан қоғамда алып отырған көптеген келеңсіз жағдайларды қолға алып, бақылап, реттестіріп отыру әлі кеш емес. Бұл үшін:

- білікті дінтанушыларды дайындау ісіне қолдау көрсету;
- қоғамдық қажеттілікті ескере отырып, дінтанушыларға мемлекеттік гранттарды көбейту;
- халыққа дұрыс және толыққанды білім беретін, дінтанушы мамандар даярлау.

УДК 316. 3/4

«СТРАТЕГИЯ «КАЗАХСТАН – 2050»: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОДВИЖЕНИЯ ЖЕНЩИН»

А.Н. Калханова, кандидат исторических наук
ЖГУ им. И.Жансугурова, г. Талдықорған, k.alfia-68@mail.ru

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы ««Қазақстан - 2050» стратегиясына: мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясаттың мәселелері мен перспективасын бейнелеп көрсетеді.

Данная статья отражает проблемы и перспективы гендерной политики в РК в свете Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства».

This article reflects the problems and perspectives of gender policy in the Republic of Kazakhstan in the light of Address by President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": a new policy established state".

Ключевые слова: гендер, демократия, политические права, гендерное равенство

Вопросы гендерной политики находятся на постоянном контроле Президента страны Нурсултана Назарбаева. В своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»» Президент уделил особое внимание «женскому вопросу» и отметил, что необходимо создать все условия для повышения роли женщин в жизни страны.

Провозгласив себя демократическим, правовым и социальным государством, наша республика приняла обязательство придерживаться требований международного содружества относительно равноправия граждан, в том числе по половому признаку, тем самым признав объективную необходимость в проведении гендерных изменений, интеграции гендерной перспективы во все программы развития общества на принципах свободы, равенства и справедливости. Казахстан является участником более 60 международных договоров по правам человека. Наша страна присоединилась к Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, ратифицировала Конвенции «О политических правах женщин» и «О гражданстве замужней женщины», подписала международные пакты о гражданских и политических, об экономических, социальных и культурных правах.

В целях реализации принципов гендерного равенства во всех сферах жизни общества утверждена «Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы», которая является основополагающим документом, направленным на проведение гендерной политики, инструментом ее реализации, а также осуществления мониторинга со стороны государства и общества.

Если говорить о повышении участия женщин в политической и общественной жизни, то данный вопрос нашел отражение в Законе «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин», направленном на

предотвращение дискриминации по признаку пола. Закон предоставляет государственные гарантии равенства прав мужчин и женщин во всех сферах государственной и общественной жизни, в том числе равный доступ к государственной службе, в законодательной, исполнительной и судебной ветвях государственной власти, органах местного самоуправления.

Действующая нормативно-правовая база республики отражает суть гражданских инициатив в области гендерных преобразований, создает реальные условия для участия женщин в общественной и политической жизни страны, способствует разработке конкретных программ по созданию подлинно демократического государства, в котором права граждан будут подкреплены реальными возможностями их реализации.

Еще летом Международная организация SocialWatch анонсировала глобальный индекс активности женщин, согласно которому Казахстан, по сравнению с 2011 годом, поднялся на восемь ступеней вверх и занял 33-е место среди 156 стран мира.

Как считает политолог Г.Хасанова, которая провела сравнительный анализ участия женщин в работе политических партий мира: «В современной гендерной политологии основным показателем гендерного развития общества является уровень участия женщин в органах высшего государственного управления (правительство) и представительских институтах (парламент)». И действительно, для повышения политического представительства женщин нужно обязательно учитывать эти два взаимосвязанных уровня, который представляют «уровни взаимодействия государства и общества».

Обеспечение равных прав и равных возможностей всех слоев и групп населения на участие в политической жизни страны – необходимая предпосылка и условие построения правового государства. И в этом плане имеющая длительную историю борьба женщин за свои политические права, в первую очередь за активное и пассивное избирательное право, занимает одну из центральных страниц в истории человечества на пути к подлинной цивилизованности.

В Пекинской Платформе действий пункт 181, раздел G гласит: «Женщины, занимающиеся политикой и работающие на руководящих должностях в правительствах и законодательных органах, вносят свой вклад в пересмотр политических приоритетов, включение в политическую повестку дня новых вопросов, отражающих специфические женские проблемы, ценности, опыт и открытие новых перспектив решения магистральных политических вопросов».

Не может существовать истинной демократии, пока политические институты не включают в свой состав 50% женщин. Гендерное равенство совершенно необходимо для истинной демократии. Вместе с тем создается впечатление, что число женщин на выборных политических постах не увеличивается, а снижается. Исследование парламентов разных 179 стран, проведенном в Женеве показывает, что уровень грамотности среди женщин и уровень их доходов в большинстве развивающихся стран повышается, тем не менее, женщины продолжают занимать менее 10% мест в парламентах стран Азии, Африки и Латинской Америки и менее 2% в арабских странах. Все меньше женщин избирается в таких государствах как США, Великобритания и Канада. Лишь в 4 скандинавских странах женщины занимают более одной трети мест в парламентах. Почти 90% партий возглавляется мужчинами.

Статистика свидетельствует, что государства, имеющие в своих парламентах и правительствах меньше 25-30% женщин, плохо справляются с проблемами охраны материнства и детства, прав ребенка, социальной защиты. А это указывает на то, что соблюдение и обеспечение прав человека в соответствии с основными демократическими требованиями не выполняется в полной мере. Поэтому не удивительно, что борьба за подлинную демократию включает в себя очень важную составляющую – полное равноправие женщин вплоть до паритета с мужчинами в

правительствах, парламентах и во всех институтах государства, обеспечивающих социальную справедливость и стабильность в обществе.

Как уже отмечалось, в идеале представительство женщин и мужчин в органах государственной власти должно быть пропорционально численности лиц каждого пола среди населения страны. Наукой выявлен и минимум, необходимый для того, чтобы та или иная группа лиц, входящих в состав какого-либо органа или организации, могла реально оказывать влияние на его работу. Это 33% всего состава органа (организации).

Во всем мире женщины недостаточно представлены в парламентах своих стран и отстранены от уровня принятых решений. Хотя в каждой стране политическая среда характеризуется своими собственными особенностями, есть нечто общее для всех стран: политическое поле – неравное для мужчин и женщин, и оно совсем не приспособлено для женского участия. Женщины любой страны все еще сталкиваются с многочисленными препятствиями на пути формирования своих собственных интересов и их донесения их до сведения общественности. Так как интересы женщин базируются на интересах самого общества.

Женщин в мире живет свыше 3 млрд. В среднем они составляют половину или немногим более половины населения любой страны.

К концу 20 века более 95% всех стран мира даровали женскому населению 2 важнейших демократических права: право избирать и право быть избранными. Одной из причин малого представительства женщин в политике выступает то обстоятельство, что в большинстве считающихся развитыми стран Запада женщины получили право голоса и выдвижения своих представителей на всеобщих парламентских выборах на 60-200 лет позже, чем мужчины. Новая Зеландия стала первой страной, предоставившей право голоса женщинам. Это произошло в 1893 году. Вслед за ней Финляндия, первая среди государств предоставила оба связанных фундаментальных права – избирать и быть избранным – в 1906 году. В Великобритании в массовом порядке мужчины были допущены к избирательным урнам в 1867 году, тогда как женщины (и то с установлением возрастного ценза в 30 лет) – в 1918 году, и лишь в 1928 году они были уравнены с избирателями-мужчинами по возрасту. Только в 1919 году первая женщина вошла как депутат в палату общин британского парламента. В США первые федеральные выборы проводились в 1789 году, а женщины получили право голоса только в 1920 году (разрыв в 131 год), для Франции дистанция между первыми выборами и получением женщинами права голоса составила 155 лет (1789 и 1944 годы соответственно).

Среди всех парламентах мира мужчины составляют 88,3%, женщины -11,7%. Однако представительство женщин в парламентах различных стран варьируется. Это определяется экономикой, уровнем развития, культурой, религией и политической системой. Так, в таких странах как США, Бразилия, Великобритания, Франция, Тунис, Кения, Индия, Япония, Тайланд и Австралия, женщины составляют до 10% парламентариев. Следующая большая группа стран – это страны, где представительство женщин в парламентах составляет от 10 до 20%. В их числе Канада, Испания, Польша, Ангола, Ирак и Новая Зеландия. В группе, состоящей из 5 стран, женщины в парламентах составляют от 20 до 30%. Это Китай, Исландия, Нидерланды, Австрия и Германия. Наконец, к последней группе стран, где 30-40% женщин в парламенте, относятся Швеция, Финляндия, Норвегия, Дания, Куба и Гвинея.

Изменение представленности женщин в парламентах мира по годам происходило параллельно с увеличением числа парламентах в мире.

Представительство женщин в национальных парламентах

Страна	Год	Общее число депутатов	Из них женщины	Процент
Дания	2011	179	70	39,1%
Финляндия	2011	200	85	42,5%
Испания	2011	350	126	36%
Польша	2011	460	109	23,7%
Россия	2011	450	61	13,6%
Канада	2011	308	76	24,7%
Швейцария	2011	200	57	28,5%
Египет	2011	508	10	2%
Турция	2011	550	78	14,2%
ОАЭ	2011	40	7	17,5%
Казахстан	2012	107	26	24%
Иран	2012	290	9	3,1%
Греция	2012	300	56	18,7%

Как видно из таблицы, представительства женщин в парламентах на уровне одной трети достигли в 2011г. Дания (39,1%), Финляндия (42,5%), Испания (36%), Швейцария (28,5%). Казахстан в 2012г. достиг 24% представительства женщин в Парламенте.

Данные показывают, что многим странам удалось добиться представительства женщин в парламентах на уровне одной трети и более от общего числа депутатов. За вторую половину XX века процент женщин в законодательных органах власти в странах, имеющих парламенты, вырос в 4 раза.

По основным геополитическим регионам наибольшее представительство женщин (38,8%) характерно для Скандинавии, а наименьшее (4,6%) – для арабских стран. Мировым лидером является Швеция.

Конечно же, формальное равенство мужчин и женщин не способствует демократии и дальнейшему развитию общества. Незначительное число женщин во власти на уровне принятия решений снижает их роль в проведении реформ в стране. Недостаточная защита прав и законных интересов мужчин и женщин несет в себе угрозу достижению подлинного гендерного равенства.

"Прорыв" женщин в политическую сферу и изменение статуса женского населения как социальной группы в экономике - сегодня ключевые вопросы. Большой доступ к властным ресурсам женщин, как и любых других социальных групп, позволяет более ускоренно, эффективно влиять на изменение ситуации на разных уровнях жизни общества. Одним из наиболее известных и простых механизмов преодоления гендерного дисбаланса власти и достижения гендерного равенства является квотирование женщин в различных структурах власти (законодательной, исполнительной, в национальных и региональных структурах).

В настоящее время в Парламенте Республики Казахстан 21 женщина или 14% от общего числа депутатов. 4 женщины-заместители акимов областей, 3 женщины возглавляют районы. Среди заместителей акимов районов – 17% женщин, акимов сельских и поселковых округов – 11%. В самом высшем эшелоне власти – в составе правительства страны – 2 женщины-министра, 1 – председатель агентства, 1-заместитель руководителя канцелярии Премьер-Министра, 4 – ответственных

секретаря, 5 – вице-министров. На государственной службе доля женщин составляет 58%, на уровне принятия решений – 10,3%.

Стратегия «Казахстан-2050» – это документ о том, какой будет наша страна через несколько десятилетий. Она касается абсолютно всех сфер жизни и нацелена на сплочение общества. Сейчас все, начиная с видных политических деятелей до учащихся школ, говорят о Послании. Но вся глубина этого документа еще не осмыслена полностью. Нам следует сверять свои планы действий со Стратегией, и тогда мы обязательно выйдем на намеченные рубежи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», 14.12.2012
2. Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы, Астана, 2005 год
3. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года

UDK 39(574)

THE MATERIAL ARTIFACTS AND ETHNIC CULTURE OF THE MONGOLIAN ALTAI KAZAKHS

Nazgul Baigabatova, candidate of historical sciences
Zhetyssu State University named after I. Zhansugurov
Taldykorgan, bnk1606@mail.ru

Мақалада Монгол Алтайындағы қазақтардың заттай мәдениеті этникалық мәдениеттің негізгі бөлігі ретінде қарастырылады. Автор өзінің далалық зерттеулері негізінде қазақ диаспорасының қоныстану, тұрғын үй, киім, тағамдар жүйесінің ерекшеліктерін анықтаған. Негізгі этникалық топтан алыс тұрғанына қарамастан, Монғолия қазақтары әлі күнге дейін ұлттық қолөнері мен заттай мәдениетінің дәстүрлі төл түрін сақтап қалғандығы айқындалған.

В данной статье материальная культура казахов Монгольского Алтая рассматривается как составная часть этнической культуры. Автор на основе своих полевых исследований выделяет особенности системы поселений, жилищ, одежды, пищи казахской диаспоры. В статье отмечается, что, несмотря на длительную изоляцию от основного этнического массива, казахам Монголии удалось сохранить до настоящего времени самобытные традиционные формы народного декоративно-прикладного искусства и материальной культуры.

In this article, the material culture of the Mongolian Altai Kazakhs considered an integral part of ethnic culture. The author based on his field research highlights features of the system of settlements, housing, clothing, food of Kazakh diasporas. The article notes that, despite the long isolation of the main ethnic array Kazakhs of Mongolia managed to keep up to date, identity of traditional forms of folk arts, crafts and material culture.

Key words: Kazakhs of Mongolia, material culture, diasporas, ethnicity, identity

General information. Formation of the Kazakh ethnic enclave in Mongolia occurred in the course of their mass resettlement from China in the late 19th - the first third of the 20th centuries. Historical events of the 18th - beginning of 20th centuries, resulting in the forced

mass moving of the Kazakhs into China borders, played a significant role in the formation of the Kazakh diaspora. In addition, the Kazakh tribes, who had migrated during long time on the border of the Chinese holdings and had wintering on the territory of the Qing empire, appeared to be in the composition of China while contouring the Russian-Chinese border in the second half of the 19th century. One of the main reasons for the Kazakhs' migration from China to Mongolia should be considered as the availability of grazing land and open space for cattle-breeders who lead the traditional nomadic way of life [1].

Based on the materials of 2010 national Census, Mongolia is home for more than 100,000 Kazakhs. Currently they represent about 4% of the population of the country and are the second large ethnic group after the Khalkha-Mongols. Ethnic Kazakhs are residing on the territory of the 21 regions of Mongolia, in 181 settlements [2, pp. 57-70].

The Kazakhs chiefly inhabit the territory of West Mongolia in Bayan-Olgii aimag³ (88, 7% of the population) and Hovd aimag (11,5% of the population) [3; 4, 2008-2010], where the main fieldwork was carried out.

In the 40-50-ies of the last century a small part of the Kazakhs had moved to the central regions of the country and mastered the specialities for a job at the steel mill Erdenet, copper-molybdenum and coal mines in areas Nalaih and Sharingol. In the capital of Mongolia, Ulan-Bator, and its suburbs there are about 10 thousand of ethnic Kazakhs today. For example, the Kazakhs make up 90% of the population in the 4-th micro-region of Nalaih district, Ulan-Bator.

The birth rate of the Kazakhs of Mongolia is somewhat higher than among the Mongols. The Mongolian government is not interested in further emigration of the Kazakhs, as it is in need of human resources for the development of the sparsely populated Mongolia.

In the structure of modern farming of the Kazakh diaspora in Mongolia, cattle breeding, a semi-nomadic in nature, with traditional seasonal migrations kokteu-zhailau-kuzeu-kystau, breeding of all the main types of cattle (sheep, horses, cows, camels, goats), with the preservation of the basic techniques and methods of traditional animal husbandry and veterinary plays a major role. Cattle breeding farm is an important factor in the complex existence of many cultural components. Home arts and crafts are still important.

Features of material culture. System of settlements and housing. Stationary sedentary settlements include cities Olgii and Hovd (they are administrative centres of aimags) and somons (they are the centers of districts at the administrative level). The geographical environment peculiarities and semi-nomadic type of cattle-breeding economy led to development of 2 types of seasonal settlements here: temporal (spring, summer and autumn) and stationary - kystau (in the winter). Nomadic summer aul is characterized by unstable composition and size. Often it is the union of several closely related families. All the territories are included into the bak at the administrative level⁴.

The basic element of the first type settlement is nomadic dwelling - yurt – kiiz ui. In my, perhaps, subjective opinion, yurts of Mongolian Kazakhs look like a kind of museum exhibits, although they are everyday dwellings of the local population. High, spacious, clean yurts, in the interior of which is wonderfully easy to integrate traditional and modern objects.

In winter time pastoralist families are moving to wintering kystau. Wintering for one household is located mainly in the places well-protected from winds, mainly, in the mountains, suitable for grazing and with water supply. Basic building materials for the kystau construction and adjoining outbuildings including cattle pen are mainly clay and stone, in some somons – wood materials (partly in Tsengel, Bulgyn).

In places of the sedentary settlements stationary types of dwelling houses are built – ystyk ui (literally - hot house) which are adjoined by the various outbuildings. Depending on

³ Aimag – province (region)

⁴ For more information about administrative-territorial units see P. Finke's work [5].

the presence of natural material the stationary houses are built from clay or wood, and they are built without a foundation. The house and buildings are located within a very large yard *kahsa*, the average size of which is 40x50 meters. In the summer time, always within the court shall be established by a yurt, where the family moved for the summer period (this tradition - and in the cities).

Clothes. The study of the clothing revealed a number of its unique elements that are not occurring in the environment of the main ethnic massif. Field materials eloquently enough proves that samples of the Kazakh national clothes with the peculiarities of sewing, forms, names of well-preserved are here. The Kazakhs in Mongolia have such kinds of headwear that are widely spread among male population as *kerei tymak*, *pushpak tymak* - winter hats made of the fox's fur, skull-caps with embroidery - *kepesh*, traditional warm dressing-gowns - *shapans*. Mandatory for women of older age groups is to wear *kimesheks* – form of the headdress covering head and chest. One of the revealed unique types of clothes is "*beldemshe*" (productive from the Kazakh "*bel*" - lumbus, waist) - women's lap hinged clothes, samples of which are not even on the expositions in the museums of Kazakhstan and description of which have been preserved only in the ethnographic literature [6]. In general, the complex of traditional clothes more or less has been preserved and worn, mainly, by the older generation. Children, young people and average age group prefer wearing the purchased clothing. Although, in the cool evenings many people robe themselves in *shapans*.

Food and utensils. Meat and dairy products remain traditional food with pronounced seasonal nature. Milk of the cows, sheep and goats is used for the preparation of traditional dairy products. Grunting-oxen's milk is remarkable for its fatness. Meat abundantly is used, mainly, in cold times. The mass butchering on *sogym* begins in the 11th month. For winter 1 horse, 1 cattle, 10-15 sheep is butchered in average per family. Flour food is consumed almost very little (in addition to the traditional *boursaks* of rectangular shape and small size, fried in an animal fat). Plant food in the ration of the modern semi-nomadic Kazakhs of Mongolia is not common. The exception is wild onion which is gathered in the mountains in summer, exsiccated and sometimes added in some dishes. And not by everybody. The population of the same *somons* and *aimags* eats onion, potatoes, cabbage bought at the bazaar. The set of home utensils is characterized by the combination of modern (aluminum, plastic - pots, kettles, spoons) and traditional (wood, leather) dishes.

As it is known, the mark characteristics of an ethnic group are the result of historical, political, economical conditions and specific situations. In our case, economical, first of all. Exactly peculiarities of the management and functioning of culture in the specific conditions of environment are resulted in the accumulation of specific features, properties and attributes, which, ultimately, identified a unique combination of ethnic stereotypes and self-consciousness of the Kazakh diaspora.

Material artifacts of Kazakhs of Mongolia act not only as the means of keeping and the channel of communication of difficult complex of information (collective memory and cultural knowledge), but they are also the way of reproduction and demonstration of diaspora ethnicity. Semi-nomadic pastoralism stipulated the environment, determined the way of the life and models of cultural of life support of Kazakhs of Mongolia, following which used to be the compulsory condition of the social life of group. I asked them why they saved these differences, for example, in construction of yurt, in dress, in meal preferences and they answered: "Our ancestors – *ata-baba* did it so, that is why we also do it the same way". Automatization of reproduction and unconscious realization of underlying model of traditional ethnic culture is determining factor of their stability in these days.

Conclusion. Thus, nomads live contemporarily, despite the fact that their lifestyle in its basis remains the same as it was hundreds of years ago. Perhaps, for this reason preserved many elements of traditional culture largely has been preserved in the material culture of the

Kazakhs of Mongolia, caused, first of all, by the general preservation of archaic foundations of domestic and cultural activities.

Kazakh people have lived here for more than 150 years, they pastor cattle, bring their children up, they are engaged with everyday life not thinking, from the first sight, about their ethnic identity. However, living in the alien country with different cultural-value orientation but similar climatic conditions, Kazakh people could adapt there as well as save their language, and also original traditional folk arts and crafts and material culture, in short, everything that is included in the concept of ethnic culture, which in the conditions of the soviet Kazakhstan had been exposed to disappear as long ago as in 1950-60-ies [7, p. 26].

It is possible that the functioning the traditional material culture of the Kazakhs of Mongolia is caused by general preservation of the archaic grounds of economical activity, in the given case of semi-nomadic pastoralism. Partially agreeing with this point, in the planning study we only want to understand whether the features of economic activity has facilitated the conservation of the culture. At the same time Mongols living next to the Kazakhs are nomadic. However, their material culture, their ethnic outlook of the world is very different from each other. Our case shows that the Kazakhs of Mongolia from year to year, from one generation to another reproduce "their" culture.

However, already today in the conditions of a globalizing world position of the Kazakhs of Mongolia, which is not only characterized by modernization, but also the activation of ethno-cultural contacts, the migration mobility of the diaspora and the planning of life strategies with a focus on Kazakhstan, indicates less probability of preserving the fullness of "traditional" culture in historical perspective.

Bibliography

1. *Minis A., Sarai A.* 1960. Тауыелсіз Монғолиянын МҚХРдын казак халқынын тарихинан. Олгий.
2. *Mongol ulsyn yastanguudyn too, bairshild garch bui oorchloltuudiin asuudald.* 2010. Ed. M. Bayantor, G. Nyamdavaa, Z. Bayarmaa, Ulan-Bator. *Mongolthudyn tuuxsoelin atlas.* 2004. Ulan-Bator.
3. *Olgiu, Xovd* аймагийн уур ам`сгалын емхтгел. 2008-2010. Олгий, Ховд.
4. *Finke, Peter.* 2004. Nomaden im Transformationprozess. Kasachen in der postsozialistischen Mongolei. Köln.
5. *Zakharova I.V., Khodzhayeva R.D.* 1964. Kazakhskaya natsionalnaya odezhda (XIX - nachalo XX vv.). – Alma-Ata: Nauka. - 178 p.
6. *Azhigali S., Baigabatova N., Oshanov O.* 2004. Bayan-Olgiy аймагиндагы ethnografialyk zertteulerdin keibir natijelery. In: Kazakh diaporasy madenietin sertteluy. Almaty: 3-27 pp.

ӘОК 378.05:231

ЖАЛАЙЫР ҚОСЫМУҒЫ ҚАДЫРҒАЛИ - ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ҒҰЛАМА ҒАЛЫМЫ, АТАҚТЫ БИ

Қ.Н. Танкакова

Шұбар орта мектебінің тарих мұғалімі

М.А. Джетимов

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы,
make_d61@mail.ru*

Қадыр Әлі би еңбегінің қазақ халқының, қазақ хандығының қалыптасу процесін зерттеп білуде алатын орны ерекше. Жалайыр тайпасынан шыққан қазақтың бірінші ойшыл

ғалымы, жазушысы, өрнек қалдырған мәдениет мұрагері. Тарихымыздың бұл мәселелерін анықтау барысында тарихшылар оған әлі талай рет оралатын болады.

Қадыр Али би внес большой вклад в исследования казахского народа и казахского ханства. Он был первым казахом, вышедшим из рода Жалайыров, который являлся ученым, мыслителем, писателем и движущей силой культуры. Историки-исследователи еще не раз вернуться к этим историческим событиям.

Kadyr Ali had a pivotal role in the researches of the Kazakh people and the Kazakh khanate. He is the first Kazakh the Zhalayrov who has left a sort being the scientific thinker, the writer and a driving force of culture. Historians researchers yet time will return to these historical events.

Кілт сөздер: Батырлар, хандық, тайпа, шаһит, Жамиат.

Қайырғали Жалаири (Қадыр Әлі Қосымұлы би, арғытегі Жалайыр) деп аталған бұлкісі XVI-ғасырдың ортасымен XVII-ғасырдың басында өмірсүріп (1530-1605 жылдары), қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған. Туған жері—Қазақстан жеріндегі Сырдария бойы. Қадырғалидың ата бабалары Қарахандар әулеті билігін ен бері үздіксіз хан сарайында қызмет етіп, ханның ақылшы-кеңесшісі, қолбастар батырлары болған. Оның өз атасы Темшік Шығайханның батыры болса, әкесі Қосымбек лауазымын иеленген.

Ол қазақтың ұлы хандарының бірі Тәуекел сарайында қызмет етіп, ақылшы, кеңесшілік қызымет атқарған. Ана тілімен қатар араб, парсы тілдерін жақсы меңгергендіктен, асқан зор білімінің арқасында жас бекзадаларды оқытып, тәрбиелеген. Әсіресе оның үлкен үмітеткені—Оразмұхаммед сұлтан еді. Өзінің ғылыми еңбегінде бұл туралы былай дейді: «Менің аталарым Оразмұхаммед сұлтанның аталарына қызмет етті. Өзім Оразмұхаммедтің қасында болдым». XVI-XVII-ғасырларда жалайырлардың бір бөлігі Ұлытау, Көкшетау аймағында көшіп жүрген. Қазіргі географиялық картада, Арқа жақта Жалайыр, Наймандеген ұзыннан ұзақ бел-белестер бар. XVIII-ғасырдағы Жоңғар қалмақтары жасаған жойқын шабуылда («Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» заманында) Жалайырлар әуелі Бетбақдалаға ығысып, кейін құба қалмақтар жеңіліп, қазақтың кеңдаласы жаудан тазара бастаған соң, жылжи-жылжи Шу, Іле, Қаратал өзендерінің жағалауына келіп орналаса бастайды [1].

Қазақ хандарының қыстық қонысы Түркістанда болғанда, жазда Арқа жаққа, Көкшетауға көшіп барады екен. Хан-сұлтандар ол кезде аң аулауға жеке дара шықпайды, көп нөкер, саятшы ерткен. Бұл кезде бір орталыққа бағынып, жаңа күшейіп келе жатқан орыс патшалары оңтүстік шығыстағы көршісі қазақ хандығымен қарым-қатынасын кеңейтуге мүдделі-тұғын. Шығысында пайда болған үлкен мемлекет Жоңғар хандығы, оңтүстік батысында өзбек әмірлері, Жайық жақтан башқұр мырзалары тыныштық бермей отырған қазақ хандарыда орыстармен сыпайы саудасаттық қатынас жүргізіп жатқан. Оқта-текте Мәскеуге елшілері де барып қайтатын. Бірақ өздерін ішке кіргізбейтін. Сол кездердің өзінде-ақ қазақ хандығы әлсірей қалса, ұлан байтақ даланы иемдену сияқты түпкіарамойы бар орыс патшалары сол елдінішкі-сыртқы жағдайын, тарихын, салт-санасын, әскери күшін, қорғану қабілетін жете білуге тырысуы заңды еді. Осы мақсатпен олар ханның айналасындағы адамдардан тұтқын алуды бұрыннан ойлап жүрген. Жас сұлтан Оразмұхаммедтің аңшылыққа құмарекенін, жылма-жыл ерте көктемде, күзде Ертіс, Тобыл бойын жағалап ит жүгіртіп, құссалатынын жансыздары арқылы біліп отырған Сібірдегі орыс әкімдері (патшаның тапсырмасы бойынша) аңдып жүріп, Тобыл алқабында қаршыға салып, көңіл көтеріп жүрген Оразмұхаммедті, Қадыр Әлі бастаған саятшы, нөкерлерімен қоса тұтқынға алады, «аманат» ретінде Мәскеуге жөнелтеді. Бұл 1588 жыл еді. Оразмұхаммедтің хан ордасы адамы екенін, Қадыр Әлінің Шығыстарихын, мәдениетін

жақсы білетінін, көптілерді игерген ғұлама екенін сезген соң, орыспатшасы оларды жақсы қабылдайды, өзмаңайында ұстайды. Әскер өнерін жетік білетін батыржігіт Оразмұхаммед 1590-91 жылдары орыстардың Шведтерге, Қырым хандығына қарсы жүргізген соғыстарына қатысып, ерлік көрсетеді. Соны ескерген және оның хан тұқымы екенін білетін патша Федор Иоанович 1592 жылы Ока өзені бойындағы мұсылмандар мекендейтін бұрынғы Қасымов хандығынан Оразмұхаммедке жер бөліп береді, 1600 жылы ұлы патша Борис Годунов Оразмұхаммедті Қасымов ханы етіп тағайындаған. Өзінің арғы тегі жалайыр екенін білдіме, жоқпа—әйтеуір Қадыр Әлі бекте зор құрметке бөленіп, бас уәзірлік қызметін атқарады. Қазақ елінің тарихы жөніндегі ғылыми еңбекте Борис Годуновтың тапсырмасы бойынша жаздым деуі орынды. Себебі бұл еңбек ақпатшаға арналған және алғашқы тарауын да соның билік жүргізу жүйесін бейнелейді. Қадыр Әлінің бұл шежіресі ертедегі қазақтың жазылған тұңғыш тарихи еңбеккені аян [2].

Ш. Уәлиханов бұл кітаптың аңыздангері ақиқаты басымырақ деп бағалаған. Байұзақ Албани: «Тарихнамада оның есімі Әбілғазы, Бабыр, Бенаи сияқты ғұлама тарихшылармен қатар аталады. Орыс ғалымдары Н.И. Ильминский, И.Н. Березин, В.В. Вельяминов-Зерновның еңбегін жоғары бағалады», —дейді «Тарихи таным» атты кітабында. Оразмұхаммед пен Қадыр Әлі бастаған қазақтардың Ресейде болу оқиғасын көрнекті жазушы, көне тарихымыздың білгірі Мұхтар Мағауин «Аласапыран» атты романында кең және көркем баяндаған. Бұл романы үшін оған Мемлекеттік сыйлық берілгені белгілі.

Соңғы кездері Қадыр Әлінің еңбегін әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық Университетінің профессоры М. Қойгелдиев арнайы зерттеп жүр. Байұзақ Албани былай дейді: «Ол жырақта жүрседе, қазақ хандарының саяси-өлеуметтік жағдайлары, Қазақстан дарулық-патриархалдық қатынастардың қалыптасуы, хан төңірегіндегі сұлтандармен қаршылар, бектермен хафиздер т.б. жайында деректі мәліметтер жазып қалдырды. Автор жылнамада Шығыс елдеріне, оның шаһарларына шолу жасап, қазақ сахарасын мекендеген жалайыр, арғын, қыпшақ, қаңлы, найман, қоңырат, керейіт, алшын т.б. түркіру-тайпаларына тарихи анықтама берді. Ол Рашидад-Диннің парсы тіліндегі «Жамиат-тауарих» шежіре кітабына сүйене отырып, Шыңғысхан әулеті және оның өзі жайында аса мол деректер келтіреді, қазақ хандарының өмір баянына тоқталады. Онда қазақ жері, оның қалалары, XIII-XVI ғ. Аралығындағы қазақ жеріндегі оқиғалар, қазақ хандарының ішкі-сыртқы жағдайлары, әлеуметтік топтар және қазақ жерін мекендеген ежелгі рулар бірлестігі жайында деректер бар [3].

Қадырғали араб, парсы, түркі, орыс тілдерін бірдей жақсы білген... Қадырғали— Жалайыр тайпасынан шыққан қазақтың бірінші ойшыл ғалымы, жазушысы, өрнек қалдырған мәдениет мұрагері. Өзінің жазуында да жалайыр тайпасын жоғары көтеріп ардақтаған: «Алаш мыңы арасында ұлығы тарақ тамғалы Жалайыр болған. Оның жазғандарын қазақ жазу мәдениетінің бірінші үлгісі деп тану керек».

Соңғы жылдары қазақ ғалымдарының күш салуы арқасында Қадыр Әлі еңбегі өз халқымыздың алтын қазынасына айналғанын айта кеткен жөн. Еңбек үш бөлімнен тұрады: 1. Борис Годунов билігін бейнелеу. 2. Рашидад-Диннің «Джамиат-Таварих» атты еңбегінің қысқаша аудармасы. 3. Орыс ханның Оразмұхаммед сұлтанға дейінгі қысқаша аудармасы. Бұларға қосымша алтын-ордалық ірі қайраткер Едігебатыр жайында дастаны берілген. Қадыр Әлінің бұл еңбекті жазудағы негізгі мақсаты—өз әміршісі Шыңғысхан ұрпағы Ондан сұлтанның баласы Оразмұхаммедтің хан тағына лайық екенін дәлелдеу. Екінші бір мақсат: «...патша Борис Федоровичтің мәңгі әділдігін, ақтығын айту және тағы жоғары мәртебелі Оразмұхаммед ханды жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын көрсету үшін жазылды» [4]. Одан әрі Қадыр Әлі былай дейді: «...бүкіл орыс патшасы Борис Федоровичтің үкім

жарлығымен оңды-солды қаршыларды, құрметті бектерді отырғызып, көше-көше, орам-орам мылтық андаздар мен маңғазданып және саясатпен қол қусырып, бас иіп, игі жақсылар тұрды. Осындай салтанатпен Оразмұхаммед Ондан Сұлтанұлын аса құрметтеп, көрініске алып, бұл жерде патша хазіреті таққа отырғызды» (Қасымов қаласында). (Қасым хандығы Мәскеуден 250 шақырым Оң түстік шығыста, Ока өзенінің солжағалауына орналасқан.) Орыс хан туралы былай деген: «Оны барлығы аға тұтып, патшалыққа отырғызды. Одан соң Орысхан Алатау төңірегіне қоныс тепті. Ол жер өте үлкен және биік тау еді. Онда жақсы жайылымдар, сулар мен бұлақтарда көп болған. Отырар, Сайрам шаһарлары, Шу, Талас, Ыстықкөл, Теклі көуләттары болған. Халқы өте көп, іргелі, мықты, даңқты және батыр болған». Қадыр Әлі бұдан кейін Құйыршық хан, Барақсұлтан, Кіші Жәнібек, Қасым хан жайында баяндайды. «Оразмұхаммед Орысханнан Жәнібек ханға дейін төртінші буын еді», — дейді. «Шығайхан батырлығымен мәлім болды. Оның ұлы Ондан сұлтан ер жүрек, батыр, садақ атудың керемет мергені еді. Әрқашан сыртқы жауларға қарсы күресте көп ерлік көрсетті. Ақырында қалмақтар мен шайқаста отыз жасқа келген жігіт шағында шаһит болды. Оның қабірі Қожа Ахмет Яссауи (қасында) жерленді». Жалпы, Қадыр Әлі еңбегі қай сұлтанның, қай ханның, қай жерде шаһит болғанын, жерленгенін көрсетуімен де құнды. Тәуекел ханды «Ислам мемлекетінің басшысы» деп атаған. Онда сұлтан шаһит болғанда Оразмұхаммедтің он үш жаста жетім қалғанын айтады. «Оналты жасында жалпы христиан басшысы Борис Федоровичке қызметі стеуге дайын болды» дейді (Оразмұхаммед 1610 жылы Лжедмитрий мен Василий Шуйский арасындағы қантөгісте ерлікпен көзжұмған). «Қадыр Әлі би еңбегінің қазақ халқының, қазақ хандығының қалыптасу процесін зерттеп білуде алатын орны ерекше, бұл мәселелерді анықтау барысында тарихшылар оған әлі талай рет оралатын болады, — дейді одан әрі М.Қойгелдиев. — Мәселен, Қадырғали бидің сол тұстағы қазақ елін «Алаш мыңы» атау себебі ғылыми әдебиетте әлі күнге дейін жан-жақты баяндалған емес. Аса маңызды тарауларының бірі — «Орыс хан дастаны». Бұл дастаннан біз басқа еңбектерде кездесе бермейтін мынадай фактілерді байқаймыз: бірінші ден, Жәнібек ұлысының, яғни күдіретті Алтын Орданың ыдырау барысы, оған Фетка Науақрат бастаған әскердің «қосқан» үлесі, Фетка Науақрат деген кім, қайдан келген — бұл әлі анықталмаған мәселе. Екінші ден, осы Фетка Науақрат салған алаңнан кейін Орысханның Алатаужаққа кетіп, сонда орын тебуі. Ал бұл Орысхан қазақ хандары династиясының негізін қалаушы болғандығы мәлім. Үшінші ден, Қадырғали би бұл дастанында Жетісудың солтүстағы (XIV-ғасыр) қалаларын атап, әскерін сипаттап, елінің ірі, ержүрек келетіні туралы да айтқан». «Қазақ тарихы» журналының сол нөмірінде Қадыр Әлі еңбегінің «Орысхан және оның ұрпақтары» деген тарауы берілген. Жалпы, Қадыр Әлі еңбегі қолдан қолға көшірілгенде көп қателер кеткені анық, сонда да оған әлі талай тарихшы айналып соғары сөзсіз [4].

Шығыс жылнамашыларының, әсіресе, Рашидад-Диннің, Әбілғазының, Хайдар Дулатидің, Қадырғали Жалайыридін тағы басқа ғалымдардың жазбаша еңбектерін оқып отырғанда ағайын-туғандар бақ-дәулет, атақ-даңқ үшін қаншама ғасырлар бойы өзара қырғын соғыстар ашқанынақ сөз жеткізу қиын емес. Бірақ, бұл — тарих. Ал тарихтан келер ұрпақ сабақ алып, өсіп-өркендеуге тиіс. Ол үшін өткен тарихқа жиі-жиі көз жіберіп отыруымыз керек. Қадыр Әлі бидің еңбегі — бұл салада айрықша көзге түсетінін інжу-маржан.

Қадырғали Қосымұлы (1530-1605 ж.ж.) қазақтың орта ғасырда өмірсүрген ғұлама ғалымы әрі атақты биі. Қадырғали бидің түптегі ұлы жүздің тарақ таңбалы Жалайыр тайпасынан шыққан. Сондықтан да ол көбінесе «Қадырғали Жалайри» аталып кеткен. Ата-бабалары ертеде Сырдария бойын мекен етіп көшіп-қонып жүрген. Кейін Ескелді, Балпық билер, Орақ сияқты батырлардың басшылығымен Жалайыр әулет осы күнгі Талдықорған облысына келіп қоныс тепкен. Қадырғали бидің ата-

бабалары Қарахан дәуірінен бері ел басқарған ықпалды кісілер болған. Әкесі Қосымда беделді би. Оның әкесі Темшік, баһадур Анжы баһадур Адым шейх мырза ағасы, Қарашбек Құбай Қамбар мырза, Айтаулыбек Шейх Софыбек, Тебребек Саба баһадур Сартақ ноян бәрі-бәрі батыр, бек, би болыпты [5].

Ата, әке жанында жүріп, олардан тәрбие алған Қадырғали жас кезінен-ақ хан ордасындағы жас бекзадалардың ақылшысы, кейіннен ханның ордасындағы жас бекзадалардың ақылшысы, ал кейіннен ханның кеңесші биі болады. Жалайыр елін қалмақтар шауып, берекесін алған жылдары оның аталары Көшім ханның қоластына барып қосылады. Онда барған соң да ол ханға ақылгөй би боп тұрады. Қадырғали би өзінің «Жамиат-тауарих» («Жылнамалар жинағында») кітабында: «Менің аталарым Ораз Мұхамед сұлтанның аталарына қызмететті. Әзім Ораз Мұхамедтің қасында болдым» деп жазады. Осыдан-ақ оның атақты Ораз Мұхамед пен қызметтес болып, орыс княздігімен қарым-қатынаста жүргені аян. Сібір сұлтаны Сейдектің кеңесші биі болып тұрған. 1588-1598 жыл аралығынды Қадырғали Ораз Мұхамедпен бірге Мәскеуде патша сарайында қызметте болады. Орыс патшалығы мен шведтер және Қырымхандығы арасындағы соғысқа қатысады. Сол соғыста ерлік көрсеткені үшін орыспатшасы Ораз Мұхамед Сұлтанға Ока өзені жағалауынан жер бөліп беріп, өз алдына хандық құруға рұқсат берген. Ол хандықтың орталығы Қасым қаласы болған. Қадырғали сол Ораз Мұхамед басқарған хандықта уәзір, би болып қызмет атқарады. Қадырғали би сол жылдардан бастап ғылым мен айналыса бастайды. 1600-1602 жылдары Қасым қаласында ол өзінің «Жамиат-тауарих» атты кітабын жазып бітіреді. Енді оның атақ-даңқы осы тарихи шежіре кітабы арқылы бүкіл дүние жүзіне мәшһүр бола бастайды. Түріктілінде жазылған, бұл еңбегінде қазақ сахарасында өмір сүріп, тіршілік еткен Үйсін, Жалайыр, Арғын, Қыпшақ, Қаңлы, Сіргелі, Қоңырат, Керей, Найман, Алшын т.б. түрік тектес ру-тайпалардың түп ата-тегін таратып ғылыми талдау жүргізеді. Оғыздармен Қарахан дәуіріне сипаттама береді. Ерте дегі және одан бергі хан дар дәуірін әсіресе Шыңғысхан және оның әулетімен қазақ ұлыстарынан шыққан хандар, сұлтандар, бектер және олар билеген қазақ халықтарының ішкі-сыртқы шапқыншы жаулар мен күресі т.б. саяси-әлеуметтік жайлары баян етілген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Миллер Г. Ф. Описание Сибирского царства и всех происшедших в нем дел. СПб. 1750
2. Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. Казань, 1972. С. 45
3. Сибирские летописи. изд. «Книга» Москва, 1923г. с. 293-294
4. Даланың дара діл марлары .-Алматы: ЖШС«Қазақстан» баспауы», 2001, – 592 бет. ISBN 5-7667-5647
5. Березин И.Н. «Библиотека восточных источников». I том, Казань, 1854.

ЯЗЫҚ И ЛИТЕРАТУРА

ӨОЖ 811.512

АВТОРЛЫҚ БАЯНДАУ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

(С. Мұратбеков шығармалары негізінде)

А.Қ. Ахмежанова

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы

Мақалада авторлық баяндау тіліндегі фразеологизмдердің қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. С. Мұратбеков шығармаларынан алынған мәтіндер арқылы дәлелденеді. Фразеологиялық мәтінтүзушілік сипаты ашылады.

В статье рассматриваются особенности употребления фразеологизмов в языке авторского повествования. Доказывается на примере произведения С. Муратбекова. Раскрывается текстообразующая сущность фразеологизмов.

The article considers the using peculiarities of phraseologisms in author's reporting language. It is proved in S. Muratbekov's work's. Also is opened the phraseologics text forming.

Кілт сөздер: авторлық баяндау, кейіпкер тілі, фразеологизмдер, этнографизмдер, құлпытту, синонимдер.

Көркем әдебиет тілі туралы сөз болғанда, оны құрайтын екі компонент міндетті түрде аталады. Олардың бірі - авторлық баяндау тілі, бірі – кейіпкер тілі. Автор тілі мен кейіпкер тілі дегеніміз – шығарма композициясын құрайтын бірліктер. Авторлық баяндау кейіпкерге қатысты оқиғаларды баяндап, сипаттап, әңгімелеуге құрылады. Осы баяндауда жазушы көркем сөзді, көркемдегіш құралдарды, фразеологизмдерді, мақал - мәтелдерді, экспрессивті-эмоционалды сөздерді орынды қолдану арқылы мәтіннің «көркін» арттыра түседі.

Қазақ әдеби тіліндегі әсірелеу, көркемдеу тәсілінің ішінде фразеологизмдердің алатын орны ерекше. Фразеологизмдер – көркем шығарма тілін жандандырып, астарлап бейнелей суреттеудің тілдегі дайын құралы. Бұлар – халық даналығына суарылған образды ойлау үлгісі. Халықтың талай ғасыр сомдап, шындап шығарған тұрақты тіркестерін – тіл қазынасының бір бөлшегін өз қажетіне, шығарма мақсатына сай қолданбаған бірде – бір жазушы, суреткер жоқ. Ақын-жазушы – сөз шеберлерінің бір сыналар жері де, өзін-өзі көрсетер тұсы да осы – сөз қолданысында. «Дертпен тең» сөз өнерінің шырқау биікке көтерілуі, ең алдымен жазушыға қойылатын үш шарттың – сөздерді дұрыс қолдану, сөз байлығын жете меңгеру және тіл нормасын сақтау – толық орындалуына байланысты. Көркем сөз негізгі жетігін сөз қолданыста деп білсек, оның екі түрі бар екен: біріншісі – сөзді орнымен, өз жүйесімен дұрыс қолдану да, екіншісі – сөзді дұрыс қолдану кезінде әсем де, әсерлі етіп қолдану. Біріншісі – елдің бәріне қойылатын жалпы талап болса, екіншісі – ақын-жазушылар үшін міндетті де ерекше талап. Көркем шығармада сөз барлық бояу нақышымен, экспрессивті-эмоционалды реңкімен, қысқа да нұсқа үнемділігімен көрінуге тиіс. Оны көрсетіп, сөз құдіретін танытатын – жазушы. Жазушының тіл байлығы оның қолданған сөз, сөз тіркестерінің аз-көптігімен бағаланбаса керек. Бар сөзді қолдану, «құлпытту» ерекшелігімен өлшенсе керек.

Біздің алдымызда ескі, жаңа сөздердің құрылған сөз мұхиты жатыр, осы мұхиттан сөз тандап алуға ұстамдылық, қанағат сезімі, талғам керек. Өр нәрсе өз орнында жарасымды, мәселе – сол орынды таба білуде. Шын еңбек осында. Осы бағыттағы – сөз қолданыстағы тұрақты сөз тіркестерін қолдану, оны «әсем де әсерлі» қолдану тұрғысынан жазушымыз Сайын Мұратбеков әңгімелеріне «барлау» жасап көрелік.

Халық «Орнын тапқан сөз - асыл» деп бекер айтпаған. Сайын Мұратбеков қолданысында (әңгімелерінде) «асылға айналған» фразеологизмдер саны біршама. Олардың қолданылу принциптері, әдіс-тәсілдері, таңдау-талдау амалдары да әр қилы. Алдымен осы фразеологизмдерді семантика – тақырыптық жағынан топтастырамыз: 1. Сөйлеу, ойлау фразеологизмдері; 2. Көңіл-күй фразеологизмдері; 3. Қарым-қатынас фразеологизмдері; 4. Адамның физиологиялық қалып-сапасын білдіретін фразеологизмдер, т.б. ең негізгілері осылар [1]. Осы фразеологизмдерді атқаратын функциясына қарай жіктейік. Біріншіден, образ жасау, кейіпкерге мінездеме беруде, екіншіден, белгілі бір жағдайға (ситуация) қорытынды жасауда, үшіншіден, әзіл-оспақ, әжуа-күлкіні аңғартуда, төртіншіден, адамның әртүрлі психологиялық жай-күйін білдіруде қолданылатыны байқалады. Жазушы қай әңгімесінде де кейіпкердің көңіл-күйлерін **жағымды – жағымсыз эмоцияға байланысты жан құбылыстарын** оқты көзімен ату, қаны қараю, ыза болу, қабақ шыту, мырс етіп күлу, зығырданы қайнау, көңілі су сепкендей басылу, жымың-жымың қағу, іші удай ашу, зәресі ұшу, жүрегі зу ету, тіс қайрау, үрейі ұшу, төбе құйқасы шымырлау, көзі шарасынан шығу, екі көзі боталау, көңілдері жарасу, жүрегі сыздау, көзі шатынау, көзі жасаурау, сай-сүйкі сырқырау, тамағына жас тығылу, ала көзімен ату, екі езуі екі құлағына жету, шала бүліну, зәре-құты қалмау, езу тарту, қабағынан қар жауу, т.б. тұрақты тіркестерді пайдалана отырып жеткізеді [2].

Кейіпкерлерінің қалып-сапасын суреттеуде: сай-сүйегі сырқырау, міз бакпау, бесіктен белі шықпай жатып, көзі ілініп кету, үстінен ауыр жүк түскендей болу, бір уыс болып бүрісу, кежегесі кейін тарту, қара терге түсу, мұрттай ұшу, кірпігі айқаспау, қара басу, қызып қалу, жақ жүндері үрпю, екі көзі төрт болу, сең сокқандай, қол қусырып отыру, ат жалын тартып міну, демін ішіне тарту, кірпідей жиырылу, кілт тоқтау, ұйқысы шайдай ашылу, тер басу, қалпақтай ұшу, айызы қану, иегі иегіне тимеу, т.б. қолданады [2].

Ой –сезімді білдіретін фразеологизмдер жалпы, қазақ тілінде көп емес. Десек те Сайын Мұратбеков оларды кейіпкер іс-әрекетін баяндауда жиі қолданып, оқырман мен кейіпкер арасындағы байланысты қоюландыра түседі. Көз тастау, құлағын тосу, қалың ой, ойға бату, асау сезім, көз жіберді, көз қиығын салу, құлақ аспау, үш ұйықтаса ойына кірмеу, кірерге жер таппау, құлақ тұру, секем алу, күдікпен қарау, сырттай есту, есіне түсу, көзі тайып кету, көңілге тоқу, есінде жоқ, көрген түстей, сыр білдірмеу, қабырғамен кеңес, ой түбіне жете алмау, үш ұйықтаса түсіне кірмеу, т.б. [2].

Табиғат құбылысы, негізінде, авторлық суреттеулерде баяндалады. Сайын Мұратбеков әңгімелеріндегі ауыл, табиғат көріністері, табиғат құбылыстарын сипаттауда жиі кездесетін фразеологизмдер: таң қылаң бере, көз байлану, ақша бұлт, ала қыстай, қазбауыр бұлттар, көз тұндыру, қоңыр салқын, өкпе тұс, қоян жон (жоталар), хош иіс, көз байлану, жеті түн, тас қаранғы, ымырт үйірілу, қас қараю, көзге түртсе көргісіз, тастай қаранғы түн, жалғыз аяқ жол, төте жол, екі кештің арасында, күн ұясына қонғанша, күн райы бұзылу, күн ұясынан шығу, сары шұнақ аяз [2].

Этнографизмдер де жазушы шығармаларында қолданылады: жат жұрттық, сүйекке таңба, от жақ, оң жаққа салу, жылу жинау, сыбағасын жеу, ат суыту, басын құбылаға беру, сүйінші сұрау, сегіз өрім қамшы, қара шаңырақ, құтты орнына қондару.

Кейіпкер портретін мінездеу, сипаттауда: қара қайыстай қату, арыстай азамат, бармағынан бал тамған, пісте мұрын, қып-қызыл нарттай, қаз мойын, көздің жауын алу, ұрты суалған, түрі суық, ақ жарқын, жағы суалу, ер мінезді, салт басты, түсі суып сала беру, шымыр денелі, жылы шырайлы, екі иығына екі кісі мінгендей, қара торы, іші бауырына кіру, түлкідей бұлаңдау, қанын ішіне тарту, т.б. халық аузындағы, жиі айтылатын тұрақты теңеуге айналған фразеологизмдер қолданылып, авторлық баяндаудың «әрін» кіргізеді [2].

Сөйлеу мәнді фразеологизмдер: тілінің уын төгу, тіл қату, аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығу, артық ауыз сөз, әңгіме басын шалу, тіл қатпау, дәті жетпеу, ауыз жаппау, жер-жебіріне жету, шер таркатысу, арыз-армандарын айту, ернін қыбырлату, баж ете түсу, жағы тынбау, жан дауысы шығу, есіп сөйлеу, тіс жармау, сөзге ілінісу, шымбайға батар сөз, суық хабар, т.б. Хабарлау, сырласу, сөзге келісу сияқты сөз қызметтерін атқарып, «айтты», «де, деп, деді» тәрізді етістіктердің орнына жұмсалады [2].

Қозғалысты білдіретін фразеологизмдер: үкідей ұшу, зыта жөнелу, дедектей жөнелу, т.б.

Фразеологизмдерді көркем әдебиетте қолданудың екі түрлі тәсілі бар:

Фразеологизмдерді өзгеріссіз, қаз-қалпында қолдану;

Фразеологиялық тіркестердің жаңғыртылып қолданылуы.

С. Мұратбеков авторлық баяндауда бұл екі тәсілдің екеуін де қолданады.

Соғыстан кейінгі жылдарда армияда талай нәрселерді біліп, көп жерді аралап, көп дүниені көріп, *көңілге тоқып* қайтқан сияқты еді, қазір соның анық бәрі есінде жоқ. Көрген түстей ғана еміс-еміс қана оралады. Сол есіне түсіп, әуелде көңілі біраз *секем алып қалды*. Мойындарына ақша мінген адамдардың өстіп шопандардан *жылу жинайтын* әдеттері. Күсен де атын тарағанын тоқтатып *құлақ тұрген*: машинаның дүрілі естілді (Күсен - Күсеке). *Қыз үрейі ұшып*, қалшылдап, *көзі шарасынан шығып*, екінші қолымен кабинаның есігін қармай берді. *Ұзақ от жаққа* өзі жатқан соң, көкірегін толтыра тыныстап, *тың тыңдады*. *Қыздың тамырын басып* байқап көрмек оймен әзілдеп, бір-екі *тіл қатты*. *Тамағына тас тығылғандай боп көзі жасаурап* жұтына берді. *Ұзақ кінәлі пішінмен жалтақтап әкесіне бірер рет көз қиығын салған*. Өз баласын бауырына сыйғызбаған қытымыр атанып, бүкіл ел-жұрттың алдында *сүйекке таңба болар* дәл осындай қорлықты кешу қай ата-анаға жеңіл тиер дейсің. Әкесі қайтып *тіл қатқан жоқ*. Танаға деп айтқандарының бәрі өзінің зағын да аяздай қарып жатқанын сезбей ме екен?... тек таң алдында ғана *көзі ілініп*, бір сәтке тынығып еді. Осы кезде атасының ащы дауысы шықты (Отау үй). Әкесі сонша әлжуаздығына зығырданы қайнайды. Жанай сілейіп отырып қалды. Енді Бақыттың көңілі *су сепкендей басылды*. Оның долбарлап сөйлегенінен әдебиет жапа шекпес-ау, ал шаруашылықтың жапа шегіп жүргені хақ. Сауыншылар сиырлардың алдына жем-шөп салған болып, енді кешкі сауынға кіріскелі халаттарын киіп, шелектерін жуып, үй мен қораның ортасында *қолды-аяққа тұрмай зыр жүгіруде*. Сөйтіп, бүгін түнде көп жұртқа дабыра қылмай қызды құтты орнына қондырудың қамы басталған көрінеді. Жаңағы айтқандарының *шыбын шаққандай* да қауқары болған жоқ (Көкорай).

С. Мұратбековтің фразеологизмдерді жаңғырта, өзгерте, арасына сөз кіріктіре қолданатын тұстары жиі кездеседі.

Ыза кернеу – ашуға булықты, күйіп-жанды деген мағынаны білдіреді. «Кенет Жанайдың бойын әлдеқандай бір ыза, ызақорлық кернеді» деген сөйлемде «ыза кернеу» тұрақты тіркесін жазушы өз баяндауында ашу-ызаға булығымен қатар, кейіпкер бойында ызақорлық қасиеттің барлығын сыйыстыра беруді көздеген. «Мысалы бұрын ауылдағылар Жанайды түктің исі кірмейтін боқмұрын бала ғой деп есептеп келсе, ендігі жерде оған деген көзқарас мүлдем басқаша» сөйлемінде «мұрнына иіс келмеді», «түктің иісін сезбеді» - ештеңеден хабары жоқ, дәнене білмейді мағынасындағы мәндес тұрақты тіркестерді «түктің исі кірмейтін» деп өзгерте отырып, ол сөз тіркесті «боқмұрын» кемсіту мәніндегі сөзбен толықтырып, қиыстырады да, фразеологизмдердің бастапқы мағынасына қосымша реңк береді.

Бұрынғы жағымсыз істі қайта еске салды, өткен-кенткенді қайта қозғады мағынасындағы «ескі жараның аузын ашу (тырнау)» тұрақты тіркес жазушы баяндауында: Әрине, әзіл орайына қарай әзілдеп айтты. Бірақ жараның аузын удай ашытып, тырнап кетті. Бұл сөйлемде тұрақты тіркес сынарларының арасына экспрессивті сөздер (удай ашыту) кіріктірілген, бұл кіріктіру тіркес экспрессиясын

қоюландырып, мақсатты стильдік қызмет атқарып тұр. Айтылған тәсілді С. Мұратбеков жиі әрі орынды қолданады: Қылау жоқ, қылтанақ жоқ томпиған қоян жон кішкене жоталар бірінен кейін бірі қалып жатыр (Қылау). Өзін қойшы оның көзінен жас емес, қан аққанына қарамастан атып тастасаң, обалы жоқ (Қылау). Осы сәтте ғана байқады Ұзақ: әкесінің жасаурай беретін шүңірек көкшіл көзі отқа түскен тұздай шатынай қызарып, кемпірін жеп қоярдай ежірейе қадалып қапты (Отау үй) [2].

С. Мұратбековтің фразеологизмдерді авторлық баяндауда қолдануына байланысты мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Жазушы фразеологизмдерді халық тілінде қалыптасқан күйінде, даяр күйінде пайдаланады.

Мең-зең болған күйде біраздан соң басын көтерген, кешкі аспанның ымырт пердесінде, ауылдың батыс жағындағы биік жотадан үкідей ұшып, асып бара жатқан біреу көрінді (үкідей ұшу – көз ілестірмей жүгіру, қашу). Сөйтіп, әжем екеуіміз тобылғыны дәу бір арбағып шауып қойып, терең сайдың ішінде шер тарқатысып, күн ұясына қонғанша отырдық (Ананың арманы). «Шіркін, ұл-ай!» дегенде ішкен астарын жерге қойып, көкіректері қарс айырылып жүрген ата-анасы бұл туғанда мұны қателесіп туған ұлға балап, атын Ұлтуған қойыпты (Ұлтуған). Былай шыға бере, долы тиектің аузын қайта ағытты, аузына ақ ит кіріп, көк ит шығып, бүкіл көшені басына көтеріп барады (Ұлтуған) [2].

2. Кейбір фразеологизмдердің бір сынарын басқа сөздермен алмастыру арқылы мағынасын сақтай отырып, жаңғыртады.

Тек Темірқазық қана қаққан шегедей (қазықтай) сол бір орнында бедірейіп тұр (Ананың арманы).

3. Фразеологизмдердің экспрессивтілігін, эмоциялық бояуын қанықтыру мақсатында тіркес компоненттерінің арасын алшақтатып, арасына, алды мен соңына сөз қосып, өзгертеді.

Тана сол үйде отырған киімімен зытып алды да жөнелді (зыта жөнелу – тырағайлап тез қашты, тайып тұрды) (Отау үй) [2].

4. Синонимдес, вариант фразеологизмдерді бір сөйлем ішінде, немесе іргелес сөйлемде қолданады.

Ауылдан ұзаған соң, ымырт үйіріліп, қас қарайды. Көзге түртсе көргісіз тастай қараңғы түн орнады (Отау үй). Тіпті мінезі бір тоға, көп үндемейді дейтін құдағиының өзі де мақтанышын жасыра алмай ділмарсып кетті (Құданың фоексы).

5. Сөз бен фразеологиялық тіркестер арқылы жасалған синонимдерді қолданады.

Ендігі жерде Ұзаққа секем алып, күдікпен қарайтын сияқты. Қатша бұл түні ұйықтаған жоқ, атар таңды көзімен атқызды (Құданың фокусы) [2].

6. Екі фразеологизмдерді кіріктіріп қолданады.

Жалғыз аяқ төте жол жота-жотаны асып, ирелендеп құзға да түсті, шамамен ауылдан он шақырымдай жер (жалғыз аяқ жол – тек жаяу адам ғана жүретін соқпақ жол; төте жол – тіке, қысқа жол) (Отау үй). Кіріктіру тәсілі арқылы төте соқпақ жол ұғымы сәтті берілген.

Жазушының халық тіліндегі фразеологизмдерді мақсатты түрде өзгертіп айтуы мәтін тілінің әсерін күшейтіп, сөз өрнегінің жүзі өткірлене түсуіне мүмкіндік береді.

Дайын тілдік материалдар – фразеологизмдерді мағынасын «құбылта» қолдану тәсілдері автордың сөз саптау ерекшелігін, авторлық даралықты көрсетеді.

Фразеологизмдердің көркем шығармада атқаратын қызметі сан алуан: образ жасау, кейіпкерді мінездеу.

С. Мұратбеков баяндау тілінде тұтастай фразеологизмдерден құралған, не бір сөйлемде бірнеше фразеологизмдерді кездесіп отырады. Білек сыбанып, сырттай долданып, қызыл өңеш боп күпілдегендер, біріне-бірі ерсілі-қарсылы айбат шегіп, дос пен қасқа айнала қалған адамдар (Көкорай). Қап-қара көзі ойнақшып, екі беті қып-

қызыл нарттай боп, бал-бұл жанып, аппақ ірі тістерін көрсетіп сақылдай күлді (Үскірік). Мүлдем кірпігі айқаспай қойды (Отау үй). Етінен ет кесіп алсаң, қабак шыту дегенді білмейді. Үкідей ұшып, сар желіп келеді. Соңғы сөйлем толығымен фразеологизмдерден құралған, бірақ сәтті қолданыс деу қиын.

Жазушы қолданған фразеологизмдер көркемдегіш құрал қызметін атқарады: тұрақты эпитет, тұрақты теңеу, тұрақты әсірелеу, тұрақты литота, шендестіру, дамыту, параллелизм, анафора сияқты поэтикалық синтаксиске құрылған фразеологизмдер мольнан кездеседі. Әрине, бұлардың бәрі тек жазушының баяндау тілінде емес, жалпы шығарма бойында ұшырасады.

Мәтін түзуде фразеологизмдердің орны бөлек. Тұрақты сөз тіркестерінің дағдылы, қалыптасқан түрлерімен қатар, оларды мақсатты түрде өзгертіп қолданумен қатар, жазушы өзі де жаңа тіркестер тудырып отырады. Ол заңды да. Мұның бәрі – тіл заңдылығы, тіл байлығы, тіл мүмкіндігі. Тың тіркестер – міндетті түрде бейнелі, образды, көңіл күйі туғызған әсерлі тіркестер.

Жер түстен кейін-ақ қаспағын қырған қазандай алақ-жолақ боп шыға келді (Көкорай). Шаңқай аппақ қар көзді суырып тұр. Бір ойдан бір ой қоздап, қат-қабат жайлар көз алдына тіркеле берді (Көкорай). Өткен кеш пен бүгінгі түнді оқиға ойынан кетер емес. Айналған ұршықтай орала берді (Көкорай).

Автор қаламынан туған ерекше қолданысты – окказионал қолданыс деп білеміз. Бұл қолданыс – С. Мұратбековтің қазақ тілін байыту, көркейту, қырлап айшықтау бағытындағы еңбегі, ізденістерінің жемісі.

Біздің мақсатымыз С. Мұратбеков қолданысында фразеологизмдердің мәтінтүзушілік мүмкіндіктерін анықтау болғандықтан, қайсыбір басы ашық мәселелерде, тұжырымдарды қайталауды жөн көрмедік. Десек те,

С. Мұратбеков шығармаларындағы фразеологизмдерді арнайы зерттеу, синтаксистік, морфологиялық, семантикалық тұрғыдан тереңдете қарастыру қазақ тіл білімінде қыруар тіл фактілерін берері анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сарбасова Қ. Қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдер. Астана, 2008.
2. Мұратбеков С. Таңдамалы шығармалары 1, 2 том. Алматы, 1982.

ӘОЖ 811. 512. 122 373

ТІЛ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАТТЫҒУ ЖҰМЫСТАРЫ

Қ.Б. Дармишева

Пограничник орта мектебі. Мектепке дейінгі шағын орталығы мен коммуналдық мемлекеттік мекемесі

Мақалада қазақ тілі сабақтарындағы жазба жұмыстар қарастырылады. Атап айтқанда, жаттығу жұмыстарының түрлері ажыратылады. Тіл сабақтарындағы орындалатын жаттығу жұмыстарына қойылатын талаптар, орындау шарттары көрсетіліп, мұғалім іс-тәжірибесімен бөліседі.

В статье рассматриваются организация и проведение письменных упражнений на занятиях казахского языка. Они классифицируются по видам. Указаны требования к письменным заданиям, способы выполнения. Эти задания взяты из опыта работы преподавателя.

The article deals with the written tasks at the lessons of Kazakh language, also shown the types of written tasks. Demands on written tasks at language classes, the ways of doing tasks. The teacher deals with her practice at a given article.

Тірек сөздер: тіл сабағы, жаттығу жұмысы, тепродуктивті жаттығу, шығармашылық мазмұндағы жаттығу, фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік жаттығулар.

Тақырып түсіндіргеннен кейін, жаттығу жұмыстары орындалады дедік. Дұрыс ұйымдастырған бұл жұмыстың нәтижесі біріншіден, оқушының білімін нақтылайды әрі нығайтады. Екіншіден, өздігінен жұмыс істеуге жаттықтырады, ой қабілетін арттырады. Үшіншіден, қажетті кезінде алған білімін тәжірбиеде қолдана білмеуіне қолдауларын қалыптастырады. Сонымен, сабақтағы жаттығу жұмыстарының басты мақсаты – білімнің берік те тиянақты болуын қамтамасыз ету.

Грамматикалық сабақтардағы жаттығу жұмыстарын ұйымдастырушы, басшылық етуші – мұғалім. Ол жаттығулардың орындалу сипатына қарай: көру сезімі арқылы, есту сезімі арқылы, түсінудің әртүрлі жолдары арқылы орындалатын жаттығулар болып бөлінетіндігін және белгілі бір үйлесімділікте сабақта қолданылуы керектігін естен шығармайды. Оқушының *орындау қызметіне қарай* репродуктивті және шығармашылық мазмұндағы жаттығулар, *орындалу тәсіліне байланысты* ауызша, жазбаша, жазбаша-ауызша жаттығулар болатындығын, *тақырыптың қамтылуына байланысты* жаттығулардың фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, т.б. болып бөлінетіндігін, әрқайсысының өзіндік міндеті, сонымен қатар, бір-бірімен ұқсас және айырым белгілерінің барлығын жақсы білуі шарт. Жаттығудың сипаты, міндеті, дидактикалық талаптары анықталған соң, мұғалім шешетін басты мәселенің бірі – сабақтың мақсатына сай жаттығулар іріктеу. Іріктеу барысында шамамен мынадай талаптар қамтылуы тиіс.

Жаттығудың өтілген тақырыпты пысықтауға, бекітуге бағытталуы;

Жаттығу кездейсоқ болмай, белгілі бір ретпен келуі, жүйелі ұсынылуы;

Жаттығу оқушының қызығуын, ынтасын арттырарлық болуы;

Өз беттерінше жұмыс істеуге дағдыландыруы;

Шығармашылық сипаттағы жаттығулардың (түсіну сезімі арқылы) болуы.

Бұл талап – тілектердің орындалу-орындалмауы мұғалімнің қабілетіне және оқулықтағы жаттығулар сапасына да байланысты.

Ендігі жерде мұғалім орындалатын жаттығудың неден басталып, немен аяқталатынын анықтайды. Оқушыға жаттығуды не үшін орындайтынын түсіндіреді, жаттығу шартын түсінуге көңіл бөледі. Керек деп есептесе, жаттығудың орындалу үлгісін көрсетеді. Орындалуын бақылап, бағалайды.

Сыныптағы жаттығулар көбіне ұжымдық түрде орындалады: бірге талданады, түсініксіз болса, мұғалім тарапынан бағыт-бағдар беріледі. Қандай қиын жаттығуды да табандылықпен орындауға мүмкіндік бар. Жаңа тапсырманы оқушылардың менгеру дәрежесі де біршама белгілі болады.

Ал үйге берілетін жаттығулар қандай болуы керек? Мазмұны мен сипаты жағынан оқушыға таныс, орындалуы аса қиындық келтірмейтін, жалықтырмайтын, тым ұзақ емес әрі тәсіліне қарай аралас тұрғыда болғаны жөн. Үйге үнемі жазбаша жаттығулардың берілуі дағдыға айналып кеткенін жасыра алмаймыз. Осындай біржақтылық оқушының ауызша жауап беруге дағдыланбауына, талдау жұмысын (жаттығу шарттары бойынша) жүргізудегі шұбалаңқылыққа әкеп соғады: Неге? Не себепті? Қалай?... сияқты «жетелеу» сұрақтары болмаса, бала жауабына қанағаттану мүмкіндігі болмайды.

Мұғалімнің оқулық жаттығуларымен шектеліп қалмай, шығармашылық бағыттағы тапсырмаларды өз тарапынан беруі тәжірбиеде кездеседі. Ол көбінесе... қатыстырып сөйлем жаз, көркем шығармадан теріп жаз, сұрақтарға жауап бер, жанұя мүшелерінен сұхбат ал, ішінен тап, талда т.б. сипатта болды. Ара-тұра берілетін бұл іспеттес жаттығулардың басы артық болмасы анық.

Құрастыру, талдау, салыстыру, табу, топтау, дәлелдеу, қорытынды шығара білу дағдыларын қалыптастыратын жаттығулардың әр сабақта жүргізілуі мұғалімнің шеберлігіне, қабілетіне, табандылығына байланысты.

Мектеп оқушысының сауаттылығын арттыруда сөз таптарының дұрыс жазылу емлесін меңгерудің орны ерекше. Бағдарламада пунктуациялық және емлесілік сауаттылыққа арнайы сағаттар бөлінбейді. Тыныс белгілері синтаксистік тақырыптар аясында, сөздердің жазылу емлесі сөз таптарын, фонетикаға қатысты тақырыптармен бірге беріледі. Оқушының емлесілік және пунктуациялық тұрғыдан сауатты жазуын қамтамасыз ету үшін, емлесілік ережелерді меңгеруі үшін, мысалы, сөз таптарын өткенде арнайы сағат арнап, жаттығу жұмыстарын түрлендіріп берген орынды әрі нәтижелі болмақ.

Тілімізде қимылдың, іс-әрекеттің әртүрлі белгісін, амал-тәсілін, мекенін, мезгілін, себебі мен мақсатын білдіретін сөз табы үстеудің емлесін меңгеруде пайдаланып жүрген жаттығулар мен тапсырмаларды әріптестер назарына ұсынамын. Үстеудің сөз табы ретінде лексика-грамматикалық сипаты меңгертілгеннен кейін, өз тәжірибемде, оның жазылу емлесіне сағат бөліп, сабақ барысында төлемегендей жұмыс түрлері орындалады. Тапсырма шарттары жеңілден ауырға, жалпыдан жалқыға қарай қағидаларына негізделеді. Жаттығу, тапсырма шарттары, мәтіндер, көрнекіліктерді әр сабақта әр мұғалім өз тұрғысынан өзгертіп отыруға мүмкіндіктері бар.

1. Үстеудің мағыналық түрлерін қайталау үшін жаттығу. Тапсырма шарты: «адасқан» үстеулерді өз тобына қайтару.

Мезгіл: амалсыздан, сонша, бекерге, бірталай

Мекен: қыстыгүні, бүгін, бірте-бірте, артта

Сын-қимыл: әдейі, бірқыдыру, кілең, осында, босқа (бейне)

Мөлшер: әрең, бұрынғыша, ертең, ала жаздай

Күшейткіш: өйтіп-бүйтіп, әрі-бері, әрмен

Мақсат: мүлдем, емін-еркін, осылай, қолма-қол

Себеп-салдар: бірталай, сәл, әжептәуір, ендігәрі

Бұл жаттығуды таблицаны карточка, перфокарта түрінде таратуға, немесе интерактивті тақта көмегімен орындауға болады.

2. Үстеу сөздерді орынды қолдану дағдысын қалыптастыруға арналған жаттығу. Тапсырма шарты: берілген сөйлемдердегі үстеулерді мәндес үстеулермен алмастырып, салыстыру.

Көзінді ашып жұмғанша айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызды (ЫА).

Өтірік, өсек, мақтаншақ

Еріншек, бекер мал шашпақ (А).

Ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес далаға...

Жоғары-төмен үйрек-қаз ұшып тұрса сымпылдап...(А)

Ертегідегі жан-жануарлар адамша сөйлейді.

Ерен еңбегі үшін ардақтаймыз ананы.

Ала жаздай егіс басындамыз. Мұнша байлық оңай өсірілмейді. Нағыз бақыт – еңбекте.

Кілең сайдың тасындай ауыл азаматтары осында.

3. Берілген үстеулердің синонимдерін тауып, қатарларды толықтыру.

Әдейі - ...

босқа - ...

Ілгері - ...

амалсыздан - ...

Қыруар - ...

жылдам - ...

Тым - ...

әжептәуір - ...

4. Тұрақты тіркестердің қайсысы үстеу мәніне ие, үстеу сөзден баламасын табуға бола ма?

Көзді ашып-жұмғанша. Қас пен көздің арасында. Қол созым жер. Ат шаптырым жер. Сүт пісірім уақыт. Қозы көш жер, т.б.

5. Үстеудің емлесін меңгерту үшін орындалатын жаттығу. Емлесі ережені толықтырып, мысалдармен дәлелдеу.

- 1) • Негізгі және туынды үстеулер _____ жазылады. Мысалы: _____
- Сөздің бірігуінен жасалған үстеулер _____, _____ күйінде жазылады. Мысалы: _____
 - Түбір тұлғасын сақтап жазылатын күрделі үстеулер: _____, _____
 - Қос сөз түріндегі үстеулер _____ арқылы жазылады. Мысалы: _____
 - Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі үстеулердің әр сыңары _____ жазылады. Мысалы: _____

2) Берілген үстеулердің емлеге сай жазу, (бірге, бөлек, дефис арқылы)

Таңсәріде. Бірғыдыру. Таңертең. Қыстыкүні. Келесала. Қаннен – қаперсіз. Қолмақол. Бүрсүгүні. Бір талай. Орсан зор. Не дәуір ұзын. Алды артын. Тектен тек. Ертеден – қар кешке. Күнұзаққа.

3) Кестені толтыру. Өз ойыңнан бірнеше сөйлемдер жазу.

Бірге жазылатын үстеу	Бөлек жазылатын үстеу	Дефис арқылы жазылатын үстеу үстеу
-----------------------	-----------------------	------------------------------------

6. Ойнайық та ойлайық. Мақал-мәтелдерді үстеулермен толықтыру. Жұмбақтар шешу. Өлең жолдарын толықтыру.

Еріншекке ... оңай; Жалқаудың ертеңі бітпес.

... тұрған жігіттің ырысы артық, ... әйелдің бір ісі артық. Қатты жауған күн ... ашылады.

Таңертең төрт аяқты
Түсте екі аяқты
Кешке үш аяқты
Түнде бармын,
Кешке жоқпын
Ең ақылды баламын,
Тым ерекше баламын,
... ..
... ..

7. Ой ұшқырлығын дамыту. Жадында сақтау мүмкіндіктерін қалыптастыру мақсатындағы жаттығу. Ауызша орындауға негізделген. Әр оқушыға не топқа бағытталады. Жауап «жок», «иә» түрінде берілуі тиіс.

- Ала жаздай біріккен үстеу ме?
- Қолма – қол бірге жазла ма?
- Әдейілеп себеп-салдар үстеуі ме?
- Лезденің синонимі соншалық па?
- Бала зат есімінен үстеу тудыруға бола ма?
- Бағана мен әлгіде антоним бе?
- Өнтектің мағынасы сәл ме?
- Қыруарды талаймен ауыстыруға бола ма?
- Баяғыдан мөлшер үстеу ме?
- Лажым қалмады үстеу ме?

Жоғарыда атап өткеніміздей, ұсынылған жаттығуларды ауызша, жазбаша, тақтада, кестемен, үлестірмелі кеспе карточкаларымен, интерактивті тақта, басқа да техникалық құралдар көмегімен орындауға болады. Нәтижелі кабинет жабдығына, мұғалім тәжірибесіне, сынып дайындығына байланысты.

Айтылғанның бәрі мұғалім үшін жаңалық емес. Бірақ, қайта бір соғып, «Нені үйреттім?», «Қандай дағды мен іскерлік қалыптастырдым, жаттығудың орны және қызметі қаншалықты?» деген сияқты сұрақтарға үнілсе деген ойдан туған пікірді ортаға салдық.

ӘОЖ 378

ҚЫТАЙ ТІЛІМЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Жұмағали Қаныша

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бұл мақалада қытай тілі мен қазақ тілінің грамматикасы және олардың айырмашылықтары, ерекшеліктері қарастырылған. Қытай тіл білімінің дамуы, сөз таптары, сан есімдері туралы айтылған. Жалпы тіл біліміне еңбек сіңірген ғалымдарының зерттеу нысанасы, еңбектері, пікірлері қарастырылған.

В этой статье рассматриваются особенности и различие грамматики китайского и казахского языков. В статье изложены развитие лингвистики китайского языка и части речи. Также рассматриваются мнения заслуженных ученых в сфере языкознания.

This article discusses peculiarities and differences of Chinese and Kazakh languages. This article devoted to the development parts of speech and linguistics of Chinese language. Here are used scientific researches, views, manuals which are done in the field of general linguistics.

Тірек сөздер: парадигма, лингвистика, лексика, грамматика, нумеративті сөздер, синхронды, контрастивтік зерттеу принциптері

Жүйесі бір-біріне ұқсамайтын тілдердің негізгі ерекшеліктерін салғастырмалы зерттеудің жалпы тіл білімімен қатар шет тілдерін оқыту жұмыстарында да мәні зор, маңызы жоғары. Біздің зерттеу тақырыбымыз қытай тіліндегі мөлшер сөздерді қазақ тілімен салғастыра қарастыруымыз осындай қажеттіліктен туындап отыр.

Қытай және қазақ тілдеріндегі мөлшер бірліктері туралы қазақ тіл білімінде шағын мақалалар мен азын-аулақ лингвистикалық зерттеулер жарық көргені болмаса, толықтай зерттелді деп айту қиын. Осыған орай қытай және қазақ тілдеріндегі мөлшер сөздерді ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, олардың лексикалық, грамматикалық қырлары бойынша тілде қалыптасқан заңдылықтар аясында салғастыра отырып, халық игілігіне жарату тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Зерттеудің өзектілігі сөйлеушінің ақиқат шындықтағы мөлшер мағынасының қазақ тілінде берілуін кешенді түрде зерттейтін жұмыстың қажеттілігімен және осыны білдіретін тілдің әр түрлі деңгейлік құралдарының парадигмасын айқындауға, семантикалық құрылымын зерттеуге арналған еңбектердің болмағандығымен айқындалады.

Контрастивті салғастырмалы лингвистика – тіл біліміндегі ең жас саланың бірі. Өлем тілдерін жоспарлы түрде синхронды салғастыра зерттеу ХХ ғасырдың 60-70-жылдарында көптеген ғалымдардың, әдіскерлердің еңбектерінде бастау алған болатын. Салыстырмалы лингвистика мәселелеріне деген ынта-ықыластың өсуін шет елдік Р.Ладо, В.Матезиус, В.Скаличка секілді ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Құрылымы әр түрлі тілдерді салғастыра зерттеудің маңыздылығына ең алғашқылардың бірі болып академик Н.Л.Марр терең мән берген еді [1, 410]. Ол былай

дейді: «... нам нужны черты не только роднящие, но и разъединяющие, нам нужен анализ парносближаемых языков и в их расхождениях». Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, И.И. Мещанинов секілді көрнекті ғалымдар өздерінің еңбектерінде салыстармалы және салғастырмалы зерттеудің тіл білімінде алатын орны зор екендігін айқындап берді.

Жалпы тіл білімінде салыстыра және салғастыра зерттеу барысына көп еңбек сіңірген ғалымдар: М.М. Копыленко, С.Е.Исабеков, З.К. Ахметжанова, Э.Д.Сүлейменова, М.Т. Сәбитова, Т.А.Аяпова, Қ.Т.Рысалды, Н.С. Пак, К.К. Дүйсекова, А. Ислам, В.У.Махпиров, Г.Сағидолдақызы, Ж.Есеналиева т. б.

Салғастырмалы тіл білімін өзінің зерттеу нысаны, нақты мақсаты мен міндеттері бар дербес сала деп дәлелдеген У.К.Юсупов контрастивтік зерттеудің принциптерін атап көрсетті. Ғалым З.К.Ахметжанова салғастырмалы зерттеудің алты принципін айқындап берді. Ол әр түрлі тілдерді салғастыра зерттеудің ең басты принциптері ретінде семантикалық және функционалдық ұстанымдарды айрықша негіздеді және олар кейінгі зерттеулерге арқау болды, осылардың негізінде жан-жақты ашыла түсті.

Дж. Буранов лингвистиканың типологиялық салалары ретінде генетикалық типологияны, құрылымдық типологияны, ареалды типологияны, салыстырмалы типологияны өзара ажырата келіп, салыстырмалы типологияның контрастивті лингвистикамен ара-жігін айқындап берді [2, 440].

Қазақ тіл білімінде қытай тілі мен қазақ тілін салғастыра зерттеуге арналған Ф. Дәулетованың «Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы» (1999 ж.) атты кандидаттық диссертациясы, Т.Қалибекұлының «Қытай және қазақ тілдеріндегі сөз тіркесінің құрылымы мен семантикалық ерекшеліктері» және Ж. Тұрсыналиқызының «Қытай және қазақ тілдеріндегі жай сөйлемдердің құрылымдық мағыналық топтары» деген еңбектерін атауға болады.

Тіл білімінде сандық және мөлшер мағыналы сөздер мен сөз тіркестері «түсіндірмелі сөздер» немесе «сандар мен зат атауларының арасында қолданылатын сөздер» (Гордлевский В.А.), «нумеративті сөздер» (Кононов А.Н. , Щербак А.М.), «сметтік есімдер» немесе «сметтік сөздер» («сметные имена», «сметные слова») (Баскаков А.Н., Кайдаров Ә.Т.) деп аталса, кейбір ғалымдар лексиканың бұл бөлігін атауда «сан-мөлшерді білдіретін сөздер» (Зейналов Ф.Р.) «мөлшерлік сөздер» (Летягина Н.И.), «есептеп шығарылатын» (считаемый), «есептеп шығарылмайтын» (несчитаемый), «санауға келетін» (исчисляемый), «санауға келмейтін» (неисчисляемый) сөздер, метрологиялық лексика, классификаторлар (Молчанова Л.А.), мезуративтер (Копыленко М.М., Акуленко В.В., Букреева С.А.), «халықтық номенклатура» (Дементьева Т.В.) деп атайды.

Зерттеуші Т.Г.Бугаева мөлшер, өлшем мағыналы сөздер мен сөз тіркестерін ішкі семантикалық құрылымдарына қарай *классификаторлар, сметтік сөздердің жиынтығы, өлшемдік атаулармен байланысы бар құрылымдар* деп үш топқа бөледі. Бұл терминдердің өзіндік ерекшеліктерін көрсетіп, әрқайсысына жеке-жеке анықтама береді [3, 273].

Қытай тіл білімінің дамуы ертеден басталған, дегенмен көне заман қытай тілі грамматикасы туралы біршама жүйелі жазылған еңбектердің аз екендігі шындық. Бірақ бұл қытай тілі грамматикасы мүлде сөз болмады дегенді білдірмейді. Қытайдың бектер заманы ғылымның өркендеген дәуірі деп саналады. Тіл білімінің алғашқы өркендеуі осы кезден бастау алады. «Мөлшер сөз» атауының мағынасына келсек, ол *мөлшерлеу, шамалау* дегенді білдіреді. Қытай тіл білімінде 1898-1952 жылдар аралығындағы ғылыми еңбектерде мөлшерге берілген атауларда бірізділік жоқ екенін байқауға болады. 1898 жылы Ма Цзенчжүн (马氏文通) «Грамматика сауаты»

кітабының есім сөздер тарауында былай деген: «Өзі сөз емес, бірақ зат санымен қабысып келетін сөздер болады. Мысалы, *ат, арба* деген

Тек XX ғасырдың 50-жылдарынан кейінгі уақытта ғана қытай тіліндегі сөз таптарының құрамында ол жеке сөз табы болып, ресми атау алды. 1954–1956 жылдары құрастырылған «Қытай тілінің мектеп грамматикасының уақытша жүйесі» оқулығында: затты немесе кимылды білдіретін мөлшер сөздерге «сандық мөлшер сөз» деген анықтама берілген. Пекин университетіндегі «Қазіргі қытай тілінің грамматикасы» оқулықтарында мөлшер сөздерді қытай тілінің сөз таптары құрамына енгізу мәселесі бойынша кейінгі жылдарда мөлшер сөздерді зерттеушілер Хе Жие мен Го Сианжын мен Ли Үймин еңбектері аталады. Мөлшер сөздерге қатысты пікірлерді Жао Юанрен, Паул Кратович еңбектерінен кездестіруге болады.

Қытай Ұлттар Университеті филология факультетінің қытай тілі бөлімінің оқытушылары құрастырған «Қытай тіліндегі мөлшер сөздердің қолданылуы» деген еңбекте мөлшер сөздерді заттық мөлшер сөздер, етістік мөлшер сөздер, күрделі мөлшер сөздер деп үш топқа бөліп, «заттық мөлшер сөздер заттардың санын мөлшерлеуді білдіреді», «етістік мөлшер сөздер әрекеттің немесе кимылдың ретін санауды білдіреді», «ал күрделі мөлшер сөздер екі мөлшер сөздің бірігуі арқылы жасалып, күрделі бір бірлікті білдіреді» деген анықтамалар берілген. Оны Жаң Ванчи (1992), Го Сианжын (1987) еңбектерінен табуға болады. Лүй Шусяң (吕叔湘) «Қазіргі қытай тіліндегі 800 сөз» деген кітабында мөлшер сөздерді: *жекелік мөлшер сөздер, жинақтық мөлшер сөздер, бөлшектік мөлшер сөздер (часть) (部分量词), сыйымдылық мөлшер сөздері (容器量词), уақытша мөлшер сөздер, өлшемдік мөлшер сөздер, тәуелсіз мөлшер сөздер, қимылдық мөлшер сөздер, күрделі мөлшер сөздер* деп топтастырады.

«Қазіргі қытай тілінде етістік пысықтау түрінің екінші бөлігі мөлшер сөз бола алмайды», дейді С.Е.Яхонтов және оны өз кітабында нақты мысалдармен дәлелдейді [6,102]. Мәскеу тіл білімі мектебінің мөлшер сөздерді зерттеушілері ғалым В.М.Солнцев пен оның ұстазы Н.Н.Коротковтың еңбектері ерекше орынға ие екендігін атап айта аламыз. Өз кітабында В.М.Солнцев жеке аффикстерден зат және нәрселердің мөлшерін немесе өлшемін білдіретін сөздерді бөлу қажет деп біледі. Мұндай сөздер тәуелсіз мағыналы сөздер болып, жекелік аффикстерінің алдында келіп, анықтауыш сипатына ие болуымен ерекшеленеді деп, оған *一碗茶 [yi wan cha] бір кесе шай, 一大碗茶 [yi da wan cha] бір үлкен кесе шай*, т. б. деген тәрізді мысалдар ұсынады. В.И. Горелов, О.М.Готлиб, В.А.Курдюмов және О.А.Омельченконың еңбектерінде қытай тіліндегі мөлшер сөздер «счетные слова» деп қарастырылған. Орыс қытайтанушыларының еңбектерінің басым бөлігінде мөлшер сөздерді «классификатор (счетные слова)» деп атаған.

Қытай тіліндегі заттық мөлшер сөздерді сауыт-сүйек жазбаларынан(甲骨文) кездестіреміз. Бұлар заттық мөлшер сөздер тұрмыстағы қажет бұйымдардың, саудасаттықта қолданылатын сөздердің негізінде пайда болғандығының дәлелі.

Ең алғашқы пайда болған мөлшер сөздердің өзіндік ерекшеліктері бар, яғни олар зат есімнен жасалғандығы анық байқалып тұр.

Ежелгі Қытайда ұлудың қабығы мен асыл тастар ақша бірлігі ретінде қолданылған. Сондай-ақ, ол табиғи көріністердің мөлшерін білдіру үшін де пайдаланылған. *羌百羌 [qiang bai qiang] қяннан жүз қян (ян-қытайдың бір ұлты), 田十田 [tian shi tian] атыздан он атыз* алдыңғы 田 [tian] заттың өзін білдірсе, соңғы田 [tian] мөлшерін білдіріп тұр.

Металл жазбаларында [金文] мөлшер сөздердің қолданылуы заттық мөлшер сөздер ретінде ғана кездеседі. Бірақ сауыт-сүйек жазбаларындағы мөлшер сөздерге қарағанда,

олардың мазмұны күрделірек, саны да көп. Ол мөлшер сөздер өлшем, ақша, сыйымдылық бірліктерін білдірген. Мыс.: 浮牛三百五十五牛 [fu niu san bai wu shi wu niu] *Сыырдан үш жүз елу бес бас. 羊廿八羊 [Yang nian ba yang] Қой басы жиырма сегіз тұяқ.*

Бір зат есімге ұқсамайтын бірнеше мөлшер сөз қолданылады, мыс.: 车[che] арбаға 两 [liang] , 乘 [cheng] мөлшер сөздері қолданылды: 浮车十两[fu che shi liang] *Он екі машина.*

Заттық мөлшер сөздердің дамуы аса күрделі, әрі ұласпалы. Себебі қоғамда мөлшерді өлшеудегі бірліктердің көбеюіне байланысты өлшем бірліктері де көбейген. Табиғи көріністерге, заттардың бейнелеріне қарай 个 [ge], 口 [kou], 张[zhang], 年[nian] жиі қолданылатын жекелік мөлшер сөздер пайда болып, дамыды.

1. Зат есімдердің мөлшерін шамалағанда, сан есімді қолдану әдісі әлі кең көлемде жүйелі арнаға түспеген кез;

2. [数词+量词] «сан есім + мөлшер сөз» құрылымы зат есімнің алдында қолданылған, бірақ салыстырып қарағанда, бұл құрылымының әлі де зат есімдердің соңынан қолданылуы жиі кездеседі;

3. Мөлшер сөздер әлі де кемелдену деңгейіне жетпеген, орны нақтыланбаған мөлшер сөздердің біразы әлі де болса сақталып қалған. Бір-біріне ұқсамайтын зат есімдерді бір сөйлемнің ішінде мөлшерлеген кезде, оны тек қана бір мөлшер сөзбен білдіруге болады. Мысалы, 车马二百五十五匹 [che ma er bai wu shi wu pi] *Арба атымен – 250.* Бұл мысалда атқа да, арбаға да匹[pi] мөлшер сөзі қолданылған. 将万二千人骑 [jiang wan er qian ren qi.] *Он мың әскер, екі мың ат.* Адамға да арбаға да бір мөлшер сөз қолданылған.

Лю Шыжу: «Қытай тіліндегі кимылдық мөлшер сөздер Вэй жин оңтүстік, солтүстік (魏晋南北) дәуірінде пайда болды немесе сол кездерде біртіндеп пайда бола бастады»,– дейді. Сондай-ақ Қытайдың Цинь дәуірі кезіндегі жазбалардан да кимылдық мөлшер сөздердің де қолданыста болғаны аңғарылады. Мыс.: 小乐正立于西阶东, 乃歌鹿鸣三终。 [Xiaole zhen li yu xi jie dong, nai ge lu ming san zhong], *ге лу өлеңін үш қайтара айтып шықты. 罗人欲伐之, 使伯嘉谋之, 三巡数之。 [Luoren yu fa zhi, shi bo jia die zhi, san xun shu zhe.]*

Ал қазіргі қытай тілінде бұл сөз мөлшерлік қызмет атқармайды, «终zhong» сөзіне сәйкес «遍 bian» мөлшер сөзі қолданылады. 2-мысалда «三巡数之 san xun shu zhe» «巡 xun» сөзіне қазіргі қытай тіліндегі «遍 bian» сөзі сәйкес келеді.

Көне қытай тіліндегі шығармаларда көп кездесетін тағы бір мөлшер сөз «一成yi cheng» «ұрып болу, соғып болу» деген етістіктік мағынаны көрсетеді. «一成yi cheng» сөзінің қазіргі қытай тіліндегі мағынасы «一下yixia» іс-әрекеттің қысқа мерзімде істелуін білдіреді. «一成yi cheng» «击之ji zhi» тіркесінің соңынан жалғасып толықтырғыш (补语) болып, іс әрекетті білдіретін «击ji ұру, соғу» кимылының мөлшерін білдіріп тұр.

一下xia – кимылдық мөлшер сөзі кимыл-әрекеттің қысқа уақытта және сол әрекеттің төмен қарай бағытталған рет санына қаратылады. Мыс.: 母乃仗祥背及两脚百余下。 [Mutai zhang xiang bei ji liang jiao bai yuxia]. *Шешесі қолына таяқ алып, Сиаңның арқасынан және екі аяғынан нешеме рет ұрды.*

遍Bian – іс-әрекеттің басталғаннан аяқталғанға дейінгі барысының мөлшерін білдіреді. Мыс.: 但读千遍, 自得其意。 [Dandu qian bian, zi de qi yi.] *Мың рет оқысаң, мағынасын өзің түсінесің. 画眉千度拭, 梳头百遍擦。 [Huamei qian du shi , shu tou bai bian liao.] Қасын мың рет сызып, шашын жүз рет тарады.*

Әлемнің тілдік бейнесін танудағы негізгі ұғым-түсініктердің біріне мөлшер, өлшем мазмұны да кіреді. Қытай тілі мен қазақ тілінде, ауызекі тілде де, жазба тілде де белсенді қызмет атқаратын мөлшер лексемаларының аясы ауқымды болып келеді. Қалыптасқан үрдіске сәйкес қазақ тіл білімінде сандылық категориясына, әдетте, өзара ұқсас, бірақ белгілі бір тұрғыдан тәуелсіз екі ұғымға: көптік ұғымы мен мөлшер ұғымына байланысты құбылыстар жатқызылады.

Қытай тілі аса күрделі тіл болғандықтан, онда мөлшер сөздердің саны көп және әрбір мөлшер сөздің ойды анықтайтын, толықтайтын, сипаттайтын өзіне тән қызметі бар. Сондықтан олардың бірінің орнына бірін ауыстырып қолдануға келмейді. Қытай тіліндегі мөлшер сөздердің қолданылуы сөз тіркесіндегі немесе сөйлемдегі білідретін мағынасы жағынан, мөлшерлік мағынасымен, құрылымдық қызметі жағынан жіктеліп, ерекшеленеді. Ал қазақ тіліндегі мөлшер сөздер жеке сөз табы ретінде қарастырылмағанымен, тілде атқаратын қызметтеріне қарай олар сан есімдердің құрамындағы нумеративті сөздер немесе өлшем сөздер, шетті сөздер, есептік сөздер деп аталып жүр.

Мөлшер сөздердің сезімдік, формалық және тілдік ренктерін нақты білу мөлшер сөздерді дұрыс қолдануымызға көмектесіп қана қоймай, оларды шебер тандай білуімізге көмектеседі, тілді одан да көрікті қыла түседі.

Қорыта келгенде, шетел тілінің жүйесін саналы түрде меңгеру барысында ана тілімен салғастыру қазақ тілінің ерекшеліктері мен айырмашылықтарын жүйелі түрде, тереңірек түсінуге, меңгеруге, пайымдауға жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Буранов Дж. Сравнительная типология английского языка и тюркских языков.— М.,1983. 264 с.
2. Ма Цзен Чжун [马氏文通]. Грамматика сауаты. —Пекин,1898.
3. Яхонтов С.Е Категория глаголов в китайском языке.— Ленинград, 1957
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. — Алматы, 1991. - 384 б
5. Лүй Шушян Қытай грамматикасының қысқаша очеркі. —Пекин, 1956. — 290 б.

UDC 378.147.2:811.112.2.

USING COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Katenova M.R., Kalizhanov N.N.

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan city

kalizhanovn@gmail.com

Мақалада бүгінгі таңда шет тілін оқытудағы компьютерлердің қолданылуы жайлы сөз қозғайды. Күннен күнге жаңарып, өзгеріп жатқан технологиямен бірге заманға сай жүру қиынға түсуіне байланысты, технологияның соңғы жылдары қалай өзгеретінін болжау оңайға түспейді. Алайда сыныптарымыздағы білім алушылар дәл солай қалады. Сондықтан, осы технологияның қалай дамитынын талқылаудың орнына, оның қабілеттерін анықтап оқытуда қолдану методикасын ойластыру дұрыс болар.

Следующая статья затронет тему об использовании компьютерных технологий в изучении иностранного языка. Очень трудно идти в ногу со временем с таким развивающимся технологией. В то же время аудитория, изучающая иностранный язык, останется тем же. Будет разумнее выявить способности компьютера и изучить, как оно может быть использовано в обучении иностранного языка.

Nowadays, the technology is changing so rapidly, one just cannot follow its rate. It will be more reasonable to focus on the abilities of the machines rather than the hardware. Yesterday we had Pentium 3 computers. Today we have small laptops, notebooks, i-phones, etc. The question is how we will use them in our education.

Key words: computer, development, teaching a foreign language, classroom activities, communication.

Coming to the twenty first century, we all know that, it is the generation of development and high technologies. Today we have so many devices to help in our studies that we even sometimes hesitate which one to choose. Starting from PCs to our cell phones, mp3 players (the gadgets used in everyday life and which could be used in education as well) are good examples. These gadgets are of a great use and very practical making the teacher's tasks very easy to carry out. Visual aids, listening materials, visual audio, etc. are more accessible through electronic devices rather than finding cards, posters required for the lessons. The continuously advancing technology has been making our studies much easier lately. You don't have to spend much time preparing maps, cards, pictures, etc. Just open your computer and "GOOGLE" any material you need. Thousand tones of information are available from anywhere in the world through the World Wide Web.

Since the late 1980's it has become more apparent that computers are going to replace most of the classroom's materials. This was because of the growing interest of the educators in applying technology in the classroom and making predictions about how it would affect the modern education. Today more and more of this can be seen in our classrooms: computers in every classroom, projectors, sound systems, etc. This goes true mainly for western and European countries. In countries like Kazakhstan located in central Asia it started in late 1990's. Now that globalization has started, in many countries worldwide, computerizing is taking place throughout these countries.

Unfortunately, with the technological development there comes out the financial barrier. Everybody realizes that rapid growth of the technology but the finance and the bureaucratic support do not always fit the requirements for the whole classes. For instance, if we take our schools into consideration we can apparently say, that it is equipped well enough for a students' demand for learning. But during the course of learning, most teachers realize the software or hardware are not up to date or either do not meet the standards of a modern classroom.

In our schools, most of the classrooms are equipped with computers, active boards and projectors. But the active boards are not used for what they are for. They are mainly used as 'blackboards' and background for projectors. In rare classrooms they are used for the instructions. Most of our schools still use the 'blackboard and white chalk', whereas in developed countries 3D holograms are used to teach many students at a time (of course, this is not very common for all of the European countries).

However, the quality of education mainly does not depend on the forms and functions of the technology. According to *Maggie Sokolik*, in "Computers in Language Teaching", good teaching methodology depends more on sound pedagogy than on access to any particular form of computer technology. There is also the fact that today's technology is growing so fast one cannot just follow its rapid change. So the main focus will be set mostly on methodology rather than the hardware.

In forecasting the technological future, it is essential to take into consideration the capabilities of computer in teaching, and what can be done in the language classroom which will remain current even if the technology does not [1].

The computers however are not, of course, capable of fully replacing the teachers. There are still some fields which should be upgraded. They are: text translation, providing a good feedback, essay making (everything concerning making sentences), grammar checking.

There are hundreds of translating tools and software for translation, although it has not been realized for the most part. These translating machines make such mistakes that a native speaker would consider it not even idiomatically or grammatically correct. These programs are capable of translating simple sentences with little idiomatic usage. Any deviations from these formula cause serious breakdowns in the comprehensibility of machine-translated text.

An example of a machine translation, completed July 21, 2000, is presented on the previous page. The text is taken from the opening of the play *Cyrano de Bergerac*, written in French by Edmond Rostand (1987). The first column is the original text, the second, a translation done by a human translator, and the third, an example of machine translation. (*Teaching English as a second or Foreign Language Third edition, by Marianne Celce-Murcia, p. 478-479*).

It is obvious that the machine fails in some features. Firstly, it does not have the required database for nineteenth century idiom. Moreover, essential issues are disturbed too: the inability to distinguish plural forms (“Riders, middle-class man, lackey, pages”) and the misinterpretation of the preposition à as “with” rather than “at” (“A Representation with the Hotel of Burgundy”).

From this example you can clearly see that computers are fully capable of neither making nor translating full texts [2].

Nevertheless, there are a lot more activities and forms of study where machines are of a good use and even surpass human abilities in some points. Gathering and storing big data, drill exercises, adaptive testing, distant communication where human memory may be deficient, or where human patience may be exhausted. Simple classroom video, recording and reviewing are the examples of machine’s advantages over humans.

Much of language learning is maintained by repeating, whether it may be a sound, a word or a phrase. Unlike a human, who can get tired of repeating the same sentences, words or sounds, a computer is tireless and can repeat anything hundred times if needed. McCarthy (1994) says that computers have special advantages: organization of material and random presentation, scoring and record-keeping, graphics and animation.

But the most common use of the computers is the Internet. It is to say that computers are mainly used as a means communication making it a good choice for learning a foreign language. We call it Computer Mediated Communication (CMC) [3].

Communication through computers exists in two types synchronous and asynchronous (real-time). E-mailing is considered as asynchronous. It is a good choice for an activity outside the classroom. Many things have been said about this and many activities have been designed for such kind of communication.

ORIGINAL	HUMAN TRANSLATION INTO ENGLISH	MACHINE TRANSLATION INTO ENGLISH
<p>Acte I. Une Representation l'Hotel de Bourgogne. <i>Scene I.I.</i> Le public, qui arrive peu à peu. Cavaliers, bourgeois, laquais, pages, tire-lane, le portier, etc., puis les marquis, Cuigy, Brissaile, la disturbutrice, les violons, etc.</p> <p>(On entend derrière la porte un tumulte de voix, puis un cavalier entre brusquement.) LE PORTIER (le poursuivant): Hola! Vos quinze sols!</p> <p>LE CAVALIER : J'entre gratis ! LE PORTIER : Pourquoi ? LE CAVALIER : Je suis cheveau-leger de la maison du Roi ! LE PORTIER : (à un autre cavalier qui vient d'entrer) : Vous ? DEXIME CAVALIER : Je ne paye pas ! LE PORTIER : Mais... DEUXIEME CAVALIER : Je suis mousquetaire.</p> <p>PREMIER CAVALIER (au deuxième): On no commence qu'à deux heures. Le pqrterre est vide. Exerçons-nous qu fleurent.</p>	<p>Act I. A Representation at the Hotel de Bourgogne. <i>Scene I.I.</i> The public arriving by degrees. Troopers, burghers, lackeys, pages, a pickpocket, the doorkeeper, etc., followed by the marquises; Cuigy, Brissaile, the buffet-girl, the violinists, etc.</p> <p>(A confusion of loud voices is heard outside the door. A trooper enters hastily.) THE DOORKEEPER (following him): Hollo! You there! Your money! THE TROOPER: I enter gratis. THE DOORKEEPER: Why? THE TROOPER: Why? I am of the King's Household Cavalry, 'faith! THE DOORKEEPER (to another trooper who enters): And you? SECOND TROOPER: I pay nothing! THE DOORKEEPER: How so? SECOND TROOPER: I am a musketeer.</p> <p>FIRST TROOPER (to the second): The play will not begin till two. The pit is empty. Come about with the foils to pass the time.</p>	<p>Act I. A Representation with the Hotel of Burgundy. <i>Scene I.i.</i> The public, which arrives little by little. Riders, middle-class man, lackey, pages, footpad, the gatekeeper, etc., then marquis, Cuigy, Brissaile, the saddle jib crane, violins, etc.</p> <p>(One hears derrière the a tumult of voice, then a rider enters abruptly.) The GATEKEEPER (the prosecutor) : Hola! Your fifteen grounds!</p> <p>THE RIDER: I enter gratis! The GATEKEEPER: Why? THE RIDER: I am cheveau- light house of the King! The GATEKEEPER (with another rider who has just entered): You? SECOND RIDER: I do not pay! THE GATEKEEPER: But. SECOND RIDER: I am a musketeer.</p> <p>FIRST RIDER (with the second): One starts only at two hours. The floor is empty. Exert we with the foil.</p>

E-mail Activities [4].

Teacher ↔ Teacher	Teacher ↔ Student	Student ↔ Student
Use e-mail discussion lists for peer support	Submit assignment by e-mail rather than on paper	Discuss current events among groups of geographically dispersed students
E-mail mentoring with master and pre-service teachers	Class announcements	Peer Collaboration on assignments
Receive resources such as syllabi and class materials from other instructors	Question and answer sessions outside of class time	Group work conducted electronically

Concerning digital video it is found to be the most satisfying way of communication allowing the learners not only to focus on the target language, but also combines both listening and speaking skills using images. Moreover, most of the students of all age find it interesting.

In conclusion, we can honestly say that computers have equipped educators and instructors with a lot of tools which can be of a very good use in language learning.

The invention of the Internet has made us change our minds about computer based teaching. Electronic journals, online assignment, assessment, e-mail, etc. all of these are widely used throughout our country today.

But, machines nowadays are mainly used as a means of communication rather than bringing drill exercises or other activities. Thus most classroom activities are centered on the Internet. Millions or even billions of e-mails are sent everyday among computer users.

An enormous amount of information can be found on reading on any topic you wish which are available 24 hours a day on the Web and the chance of communicating with people from all walks of life motivates people to learn and study.

We cannot apparently say anything about the future technology but it could be said that we can no longer ignore its growing power and force which is changing cultures worldwide.

Besides, the government, in its turn, is providing the conditions for development of informational technologies, supplying educational centers and classes with computers, interactive technologies and multimedia classrooms.

REFERENCES

- Teaching English as a Second or Foreign Language. (Third edition) by *MARIANNE CELCE – MURCIA 2004*
- New Ways of Using Computers in Language Teaching by *BOSWOOD T. 1997*
- Dave Sperling’s Internet Guide by *SPERLING D. 1998*
- Teaching English as a Second or Foreign Language. (Third edition) by *MARIANNE CELCE – MURCIA 2004*
- В.Л. Каушанская *English grammar* (1986).

ӘОЖ 88.015.39

«ЕЛ БҮГІНШІЛ, АЛ ОЛАРДІКІ ЕРТЕҢГІ ҮШІН...»

Ш.А. Кыяхметова, ф.ғ.к., доцент

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., Aset_Shara@mail.ru

Мақалада ХХ ғасырдың бас кезіндегі саяси-әлеуметтік оқиғалар, олардың мәдениеттің, әдебиеттің дамуына тигізген әсері, ұлт зиялыларының ерен еңбектері жайлы айтылады.

В статье излагаются социально-политические события начала ХХ века, их влияние на развитие культуры и литературы, а также о значимых трудах национальных деятелей этого периода.

The article deals with the socio-political events of the 20th century and their development in the culture and literature and also is said about the work of nation authorities.

Тірек сөздер: Әдебиет, мәдениет, баспасөз, жанр, қайраткер.

Кез келген әдебиет бір күннің төңірегінде өрбитін немесе белгілі бір тарихи кезеңнің оқиғасын баяндайтын тар ұғымды дүние емес. Мәдениеті бай елдердің әдебиеті де қаз тұрып, қалыптасқанша қоғамның дамуы секілді толып жатқан өзгерістерді қорытындылай келіп, алдымен өз халқының, кейін жалпы адамзаттың ортақ игілігіне айналады. Бұл - заңды құбылыс.

ХХ ғасыр – қауырт қоғамдық құбылыстар ғасыры. Қазақ халқының тарихында бүкіл қоғамдық даму өзгеріске ұшырап, Ресей патшалығы әдейі тұмшалаған ой-сананың ояну дәуіріне жол ашқан кезең. Тарихи ұлттық сана түлеп, жаңғырықты. Бұл кезеңде өмір сүрген қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, Ә. Ермеков, Ж. Ақбаев, т.б. танымал тұлғалар ұлтты басқа халықтармен терезесі тең даму жолына бастай білді. Ұлт зиялылары қазақ қоғамының оянуына атсалысып, халықтың құқықтық, эстетикалық санасы мен өнегелі ой-өрісіне зор ықпал етті. Қазақ зиялылары өздерінің мақалалары мен көркем шығармаларын Қырым татарларының «Тәржіман», Еділ бойы татарларының «Шора», «Уақыт» сияқты басылымдарында жариялады. Онда патша үкіметі әкімшілігінің қазақтардың ежелгі заманнан бергі ата қонысын тартып алу саясатын сынады. Мақала авторлары сонымен қатар қазақ халқына христиан дінін күштеп таңып, оларды шоқындыруға, қазақтың ана тілін қолданыстан ығыстырып шығаруға тырысқан келенсіз әрекеттеріне қарсы күресті.

Бұл дәуірдегі ақын-жазушылардың, білікті азаматтардың бәрі дерлік медреседе білім алып, саяси көзқарасы қалыптасқан, ел қамын жейтін қайраткер дәрежесіне дейін көтерілген еді. Ресей империясының отарлау ісі дін мен тілге ауыз салып, елдіктен кетіре бастаған тұста, Байтұрсыновша айтқанда, «Енді жату жарамастың» кезі келді. Қоғамдық ойға көшбасшы жаңа тұрпатты қоғамдық-саяси әрі әлеуметтік күш қажет болды. Бұндай күш алғашында ана тілінде сауат ашып, сонан соң медреселерде оқып, өз ұлтының тарихы мен ұлттық ерекшелігін жете танып-білген, түркі тектес ғұламалар мен ойшылдар танымынан тағылым алған, кейіннен орыс оқу орындарында тәрбиеленіп, білімін жетілдірген, сөйтіп, елі үшін қызмет етуге даярланған, яғни «Шығыс» пен «Батысты» тең игерген алғашқы қазақ зиялылары болатын.

ХХ ғасыр басында биік даму сатысына көтерілген «Ғалия» медресесі Ресейдегі алдыңғы қатарлы оқу орны болған. Осы оқу орнында дін сабақтарымен қатар математика, физика, химия, тарих, философия және басқа да пәндер оқытылған. «Ғалия» медресесінен талай қазақ балалары білім алып, ұлттық рухты, ұлттық сананы

оятуға аянбай еңбек етті. Ғалым Ахмедовтің деректеріне сүйенсек, оны 70-тен аса қазақ балалары бітіріп шыққан. Олардың ішінде М.Жұмабаев, А.Мәметов, Б.Майлин, т.б. аса талантты да дарынды қазақ ұлдары бар. Ал Орынбордағы «Хүсәйния» медресесінде Қ.Жұбанов, Ш.Сарыбаев, Б.Сүлеев, Х.Болғанбаев сынды азаматтар оқыған. Осы азаматтардың ғылымда, әдебиетте, қоғамдық өмірде атқарған қызметтері Алаш қауымына белгілі. Бұлар өз білімдерін медреседен алған еді.

«Галия» отличалась от многих медресе не только постановкой учебного процесса, но и Свободолюбимым Духом. Здесь были диспуты, лекции, литературные вечера, издавались рукописные журналы на татарском, казахском, узбекском языках. Учащиеся живо откликались на революционные события. Крупная забастовка шакирдов состоялась в 1912 году» [1,36] деген мәнді хабарлар мен деректер біраз жайдан мағлұмат берсе керек.

Сонымен «Галия» медресесі 12 жыл өмір сүрді. Профессор Қайыржан Бекхожин «Қазақ баспасөзінің даму жолдары» деген еңбегінде [2] «Галияны» бітірген 154 қазақ шәкірттері төте оқу мектептерін ашып, бала оқытқандары жайында тиянақты дерек келтіреді. Одан кейінгі екі оқу жылын қосқанда ең аз дегенде екі жүздей қазақ жастары жоғары оқу деңгейіндегі медреседен білім алып, елге пайдалы еңбек етті деп шамалауға болады.

1913 жылы Ә. Бөкейханов ұлт-азаттық қозғалыс жетекшілері А. Байтұрсынов және М. Дулатовтармен бірге тұңғыш жалпыұлттық баспасөз ұйымы - «Қазақ» газетін ұйымдастырды. «Қазақ» газеті апталық басылым болып жарық көрді. Ол Орынбор қаласында шығып тұрды. А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейхановтар барша қазақ елінің мүддесін білдіретін ғасырдың ұлттық газетін құра білді. Олар «Қазақ» газетінің төңірегіне Шәкәрім Құдайбердіұлы, Халел Ғаббасов, Хайретдин Болғанбаев, Ғұмар Қарашев, Райымжан Мәрсеков, Мұхтар Саматұлы сияқты көптеген көрнекті қайраткерлер мен ақындарды топтастыра білді. Баспасөз қызметінің қаншалықты зор болғандығының бір белгісін біз М.Әуезовтің мына бір сөзінен ұғамыз. «Жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын – «Қазақ» газеті. «Қазақ» газетінің мезгілі әдебиетте ұлтшылдық туын көтерген мезгілмен тұстас» [3,231], - дейді ұлы жазушы, ғұлама ғалым. «Қазақ» газеті ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының стратегиясын анықтап берді. Газет бетінде жарияланған мақалалардың едәуір бөлігі тіл мен әдебиет, мәдениет пен тәрбие, халық санасын жетілдіруге арналды, халық ағарту, кітап шығару мәселелеріне басымдық берілді. Ә. Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары отаршылдықтың мәнін ашып көрсетті, газет мұсылман діні мәселесі бойынша ғылыми негізделген бағыт ұстанды. «Қазақ» газеті қазақ халқы тарихының бетбұрысты кезеңінде шығарылды, өз ұлтының көкейкесті мүдделеріне адал қызмет етті. Ол бүкіл қазақ халқын өзінің төңірегіне топтастыра білген ұлттық-саяси және ғылыми-әдеби басылым болды.

Газет беттерінде халыққа білім беру, ұлттық сана-сезімді ояту хақында көптеген құнды дүниелер жарық көрді. Ә. Бөкейхановтың қаламынан көптеген тарихи және этнографиялық туындылар, атап айтқанда, «Қазақтар», «Сұлтан Кенесары Қасымовтың тарихына қатысты материалдар», «Қарқаралы уезіндегі қырғыздардың рулық құрылымы» және Абай қазасына арналған «Абай Құнанбаев» атты қазанамалық мақаласы, тағы басқа зерттеулері жарық көрді.

Қоғамдық ой-сана мен әлеуметтік дамудың айнасы баспасөз десек, аталмыш кезеңде оянған сананың ұясына айналған көрнекті басылымдар мәдениет рухын септі. Ресейде болған төңкеріс дүмпі нәтижесінде қазақ газеттерінің екінші бір үлкен шоғыры, жаңа сипаттағы еркін басылымдар дүниеге келді. «Серке» (1907), «Қазақ» (1907), «Қазақстан» (1911-1913), «Ешім даласы» (1913), «Қазақ» (1913-1918), «Сарыарқа» (1917-1918), «Алаш» (1916-1917), «Бірлік туы» (1917-1918) т.б. басқа газеттер қазақ ұлтының саяси-әлеуметтік ой-санасына түрткі салып, заманның

көкейтесті мәселелерін қозғады. Бұл басылымдар елдегі жаңалықтармен қоса орыс классиктері, зерттеуші ғалымдары, саяхатшылары, атақты адамдар жөнінде жазылған материалдармен солардың шығармаларынан үзінділер жариялап тұрды.

Олар отарлық саясаттың езгісінде отырған қазақ халқының бостандығы мен азаттығын аңсап, ел-жұртын ғылымы мен білімі өркендеген халықтар санатында көруді қалады. Қазақ халқының дүниетанымына әсер етіп, көзқарасын кеңейтіп, прогрессивтік, ағартушылық, бағытта қызмет атқарғанын анық байқауға болады.

Қазан төңкерісі қарапайым халықтарға азаттық әкелгенімен, қазақ жұртшылығы сан жылдар бойғы отаршылдық қамытынан босай алмады. Алаш арыстарының бірі А. Байтұрсынов «Революция және қазақтар» атты мақаласында қазақ халқының Ақпан және Қазан төңкерістерін қалай қарсы алғандығы жөнінде баға бере келіп, большевизмді қабылдауға еш дайын еместіктерін ескертеді. Сонымен бірге ол: «Россияның орталық аудандарында большевиктік қозғалыстың қалай өткендігі ең, қазақтарға белгісіз, ал шет аймақтарда барлық жерде зорлық, қиянат жасау және ерекше диктаторлық өкімет билігімен қатар жүргізіліп отырды. Тоқ етерін айтқанда, ол қозғалыс шет аймақтарда революция емес, барып тұрған анархия болды... Егер мұны бұрын патша чиновниктері атаған адамдар тобы жүргізіп отырса, енді мұндай әрекеттерді большевиктер, коммунистердің атын жамылған адамдар тобы жүргізіп отырды» деп революция шындығын алдымызға жайып салады.

Жаңа дәуір әдебиеті өзінің даму, кемелдену арнасына біржолата түсті. Реалистік, романтикалық сарын жарыса өрілген, ұлттық тарихи сананың оянуына бастаған, жаңашылдық рухындағы әдебиет бірте-бірте көш түзеп, қазақ қоғамының рухани тіршілігінде басымдыққа жетті. Әдебиет белгілі деңгейде ұлтты дамытудың әмбебап құралына айналды. Әдебиет тарихынан мәлім әр жанрдағы көркем әдеби мұраларға, көркем әдеби, публицистикалық жазбаларға қарағанда, XX ғасырдың басындағы ширек ғасыр қазақ әдебиетінің бәз қалпында даралық танытқан, халық тағдырының өртіне түсіп, санасынан сартап болған ұлттық мүденің тізгінін қолға алған сәті деп қараған дұрыс.

«XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті – ұлы дәуірдің: ілгерілеулер, күрес, көтерілістер, сұрапыл соғыстар, қиян-кескі төңкерістер дәуірінің әдебиеті. Күрделі көп қырлы әдебиет» [4,212], – деп тұжырымды баға берді профессор Бейсенбай Кенжебаев.

Қазақ қоғамының оянуына, сілкінуіне сол кезеңдегі қазақ баспасөзі өлшеусіз үлес қосты. Бұл қатарда ұлттық қозғалыстың серпінді болуына, қарқынды өрістеуіне зор ықпал жасаған «Қазақ» газеті. «Қазақтан» кейінгі алаштық идеяны Х.Ғаббасов пен Р.Марсеков шығарушылары болған «Сарыарқа» газеті және М.Шоқай шығарған «Бірлік туы» газеті өрістетіп отырды. Бұл газеттер қазақ баласының бойына ұлттық сезімді, ұлттық ождан мен абыройды сіңірді. Қазақ ғылымының тууына Алаш зиялыларының тікелей ықпалы тигені бәрімізге белгілі. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының басында Ахмет Байтұрсынов тұрса, медицина, биология, табиғаттану салаларынан Х.Досмұхамедов, математикадан М.Дулатов пен Ә.Ермеков, психологиядан Ж.Аймауытов, педагогикадан М.Жұмабаев, ауыл шаруашылығынан Т.Шонанұлы, Қ.Кеменгерұлы арнайы еңбектер жазды.

Қазақтың жазба әдеби тіліндегі публицистикалық стильдің қалыптасуы 1905-1918 жылдар аралығында баспасөз құралдарының көбейе түсуімен түсіндіріледі. Осы тұстағы баспасөз беттерінен тілімізде публицистикалық стильдің қалыптаса бастағанын көреміз. «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Алаш», «Жас азамат» газеттерінен және «Айқап» журналынан т.б. баспасөз құралдарынан қазақ сөзінің қоғамдық-әлеуметтік саланың әртүрін көрсететін лексикасының стильдік реңктерге ие бола бастағанын байқаймыз.

Қазақ кітаптарының даму тарихына арналған еңбектерде ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ кітаптарының сапалық жағынан да, сандық жағынан да күрт өсуі дәлелді айтылған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің 1907 жылы үш бірдей жинағы (Қазан, «Хал-ахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқа кімдікі екендігі») оқырмандар қолына тиді. 1909 жылы Санкт-Петербургте ұлы Абайдың өлеңдері мен А. Байтұрсыновтың «Қырық мысал» атты кітабы жарық көрді. Осы жылы Қазан қаласында М. Дулатовтың атакты «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы басылып шықты. Кейіннен «Бақытсыз Жамал» романы, «Азамат» және «Терме» атты шығармалары жарық көрді. Ғ. Қараштың «Бала тұлпар» (1911), «Қарлығаш» (1911), «Тумыш» (1911), «Аға тұлпар» (1914), «Тұрымтай» (1918) атты өлеңдер кітабы іркестіркес жарық көрді. Нұржан Наушабаевтың «Алаш» (1910), Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» (1911), Мағжан Жұмабаевтың «Шолпан» (1912), Бекет Өтетілеуовтің «Жиған - терген» (1914), Сәкен Сейфуллиннің «Өткен күндер» (1914), Сәбит Дөнентаевтың Уфада «Уақ-түйек» (1915) жинақтары дүниеге келді.

ХХ ғасырда қоғамдық қарым-қатынастардың жеделдеуі, баспагерлік істің қанат жаюы, әдебиеттегі әртүрлі көркемдік-жанрлық терең түлеулер эстетикалық танымның жаңашылдығына бастады. Осы тұста кәсіби әдебиетке тән басты жанрлардың бәрі де әртүрлі деңгейде көрінді. Прозаның кесек жанрлары, әдеби сын, әдебиеттану, аударма, драматургия жедел даму үрдісін танытты.

Өткен ғасыр басындағы ақындар алдында қазақ даласының саяси-әлеуметтік жағдайынан, рухани-психологиялық ахуалынан туындайтын сан-алуан тақырыптар тұрды. Мұның өзі лирикалық идеяға көп міндет жүктеді. Халық өмірінің әрбір сәтін қалт жібермеуге ұмтылатын лирика жанрының маңызы ерекше артты.

ХХ ғасырдың басында идеялық мазмұны жағынан басым жырланғаны – саяси-әлеуметтік өлеңдер. ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясындағы зар заман ағымының заңды жалғасы болған әлеуметшіл, заман сырларын халықтың бүгінгі мен болашақтағы тағдырымен қоса толғайтын ақындардың ағартушылық-демократиялық көзқарастарында сыншыл реализм көркемдік әдісіне негізделген өткір туындылар туды. Зерттеуші М.Базарбаевтың ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы осы құбылысқа байланысты айтқан: «Саяси-әлеуметтік өлең-жырлар – кезеңдік поэзияның саяси мәселелерді көтеріп, әлеуметтік мақсат-мүдделерді паш ететін саласы. Қоғам өзгеріс алдында, бұқара толғаныс үстінде тұрған алмағайып кезеңде саяси-әлеуметтік өлеңдердің белсенділігі арта түсетіні белгілі. А.Байтұрсынов, М.Дулатовтардың отаршылдық езгі, қазақ қамы туралы өлең, жырлары – соның айғағы» [5,253] деген пікірі шындық.

Шәкәрім Құдайбердиевтің «Бостандық туы жарқырап», «Бостандық таңы атты», Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», «Сөз иесіне», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ», «Шағым», «Сырым», «Жас қазақтар, қайдасындар», «Тұңғыш құрбан», «Алашқа», Мағжан Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма», «Тез барам», «Мен жастарға сенемін», «Бостандық», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Арманым», «Жарлау», «Міне, алақай», «Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына», «Сарыарқаның жаңбыры», «Алаш ұраны» және т.б. осы сарында жазылған. Қазақ лирикасының саяси-әлеуметтік белсенді сарынға көшуі - ұлттық оянуға түрткі болған поэзияның әртүрлі ықпалдылығын күшейте түскендігінің белгісі.

Зерттеуші М.Базарбаевтың пікірі де осы ойымызды дәлелдей түседі: «Қазақтың демократиялық мәдениетінің өсіп-өркендеу сәті қазақ интеллигенциясының қалыптасу кезеңі еді. Әлеуметтік құрамы жағынан да, саяси көзқарасы жағынан да әдебиет және оқу-ағарту қайреткерлері сан түрлі күйді басынан кешті. Олардың түсінігінде айқын бір-ақ мәселе болды, ол - бостандыққа, теңдікке ұмтылу, халқының мәдениеті мен бақыты үшін күресу».

Алаштың қалам қайраткерлері қазақтың тұңғыш романдары мен драмалық шығармаларын, алғашқы әдеби-сын мақалаларын дүниеге келтірді. Қазақтың сөз өнерін жанрлық жағынан да, идеялық-көркемдік жағынан да байытып, жазба әдебиетін қалыптастырды. Алаш қаламгерлерінің ерен қабілеті, ұлтына деген ерекше махаббаты, туған жұртының бүгінгісіне көңілі толмаған күдігі мен азат болашағына сенген үміті кейінгілерге үлгі боларлық әдеби туындыларды өмірге әкелді.

Поэма жанры да биік белеске көтерілді. Мұхаметжан Сералиннің реалистік, романтикалық сипаттағы «Топжарған» (1900ж.), «Гүлһашима» (1903 ж.) поэмалары, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың азаматтық рухы күшті, реалистік сарыны басым «Таныстыру» (1918), «Адасқан өмір» (1918), «Кедей» (1919), «Қайғы» (1919) поэмалары, Ығылман Шөрековтың тарихи реалистік суретке толы «Исатай-Махамбет» поэмасы, Шәді Жәңгіровтың «Назым чәһар дәруіш» (1913), орыс-қазақ тарихи қатынастарының шынайы шежіресіне негізделген «Ресей патшалығында Романов нәсілінен хұкмыранлық қылған патшалардың тарихтары һәм ақтабан шұбырыншылық заманынан бері қарай қазақ халқының ахуалы» (1912), «Тарихнама», «Ибраһим пайғамбардың хикаясы», «Назым Сияр Шәриф немесе Пайғамбардың ақ жолы туралы», Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Гүлшат-Шеризат», «Жер мен көк», «Хаятбақшы», «Миғраж», «Қиямет күн», «Пайғамбардың дүниеден өтуі туралы», Шәкерім Құдайбердиевтің «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу», «Ләйлі-Мәнжүн» дастандары. Осы кезеңде заман талабына орай поэма жанрының реалистік, тарихи, азаматтық, философиялық сипаты, ұлттық рухы айқындалып, күшейді.

Ұлттық драманың алғашқы туындылары ХХ ғасыр басында бірте-бірте ел ішінде тарала бастады. 1914 жылы Семейде өткен әдеби кеште Біржан- Сараның сахналанған көрінісі, Атбасарда 1916 жылы М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы сахнаға қойылған. Ал Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасы (1917 ж.) - қазақтың алғашқы сахналық қойылымы.

ХХ ғасыр басындағы әдеби дамуға қарап отырып, проза жанрының өркендеуін жанрдың ұшталуымен ғана емес, соған сәйкес көркем мазмұнның пайда болуымен, көркемдік жағынан ерекшеленуімен де түсіндіруіміз керек.

Мерзімді баспасөзде жарық көрген шығармалардың басты тақырыптары: оқу ағарту, жастардың, әсіресе, қазақ қыздарының бас бостандығы, қазақ халқының Ресей отарлау саясаты салдарынан ата-қонысынан айрылу, сауда-саттық, ақша қатынастарының ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрді бұзуы, т.б. Кейіпкерлер портреті, әрекеті, мінез-құлқы сирек суреттеледі. Олар тап болған жайдың трагедиялық сипатын аша түсу үшін автор ара-тұра шегініс жасайды, әңгімеге өз эмоциясын қосу арқылы заманға назасын білдіреді.

Алғашқы әдеби сындар ХХ ғасыр басында жаңа сапалық қырынан өрісін кеңейтті. Оған ұлттық баспасөз бен кітаптардың жиірек шыға бастағандығы ықпал етті. Баспасөз беттерінде жарық көрген кітаптарды сипаттаған, мазмұндаған, жарнамалаған хабар-ошарлар жарық көре бастады.

Қазақ әдебиетінің тарихына, теориялық мәселелеріне, тіл тазалығына, тіл тарихына, фольклорлық мұралар жайына, эпос, батырлық жырлар секілді әдеби мәселелерге тереңдеп барған А. Күзембаевтың «Қырық мысал», «Бақытсыз Жамал», «Оян, қазақ!», «Гүлқашима», «Топжарған», «Шайыр» кітаптарына жазған сыны, Райымжан Мәрсековтың «Қазақ әдебиеті жайынан» мақаласы, Әлихан Бөкейхановтың «Қара қыпшақ Қобыланды» сияқты ғылыми пайымдаулары да кездеседі.

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті – халық тарихының ең бір биік белесті, шешуші кезеңінің күрделі шындығын суреттеген, бүгінгі күні жалғаса зерттеліп келе жатқан «Алаш ұранды әдебиет» (Р.Нұрғали).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. История Уфы. – Москва: Наука, 1981 г.
2. Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің жаму жолдары. – Алматы: Қазақстан, 1964. – 263б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
4. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1998. – 307б.
5. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. – Алматы: Қазақ университеті. 2001 – 1- к. – 467 б.
6. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғыл. баспа орталығы, 2001. 448 б.
7. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474б.
8. Қозыбаев М. Аласұрған XX ғасыр // Қазақстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. – Алматы: Ғылым, 1993. – 167б.

ӘОЖ 88.015.39:

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Н.М. Малаева, магистрант

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., janko@mail.ru

Мақалада Ілияс Жансүгіровтің ауыз әдебиетінің ұсақ және ірі жанрларын: мақал-мәтелдер, жұмбақтар, лиро-эпостық жырлар, батырлар жырлары, ертегі, аңызды жинауы, зерттеуі жайлы айтылады.

В статье говорится о сборе и исследовании Ильяса Жансугурова мелких и крупных жанров фольклора: пословиц, загадок, сказок, были, лиро-эпосы и эпосы.

In this article discussed about collections and researching works of Iliys Zhansuurov, about small and major genre of folklore: proverbs, tales, myths, liro-eposes and eposes.

Тірек сөздер: Ілияс, фольклор, жанр, жыр, ертегі, аңыз.

XX ғасыр басында ұлттық мәдениетіміздің ұранын көтере келген, әрқайсысы әдебиетіміздің бір-бір ұстыны дерлік ұлы тұлғалар қазақ халқының әдебиеті тарихына қайталанбас құбылыс болып енді де, аттары алтын әріппен жазылды. Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатов, Ғұмар Қарашев, Мұхамеджан Сералин, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Сәбит Дөнентаев, Құдайберген Жұбанов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин Мұхтар Әуезов, және т.б. Солардың бел ортасында Ілияс Жансүгіров те болды.

Қазақ әдебиетінің тарихында Ілияс Жансүгіров тек ақындық, жазушылық, драматургтік, аудармашылық еңбектерімен ғана емес, ұлттық ауыз әдебиеті мұраларын, тарихымызға, әдет-ғұрпымызға байланысты деректерді жинаушы, әрі зерттеуші фольклорист, этнограф, тарихшы ретінде де ерекше орын алады.

Ілияс Жансүгіровтің проза, поэзия, драматургия мен журналистика саласындағы әдеби мұрасы жұртшылыққа кеңінен таныс. Ақиық ақынның қазақ әдебиетінің тарихындағы өзіндік орны, оның дамуына қосқан үлесі көпшілікке белгілі. Әдеби мұрасының зерттелуі жайы да аян. І.Жансүгіровтің шығармалары арнайы зерттеліп, өз бағасын алғаныменен, айтылар сөздің әлі де таусыла қоймағандығы жалпыға аян. Сондықтан біз бұл мақаламызды ардақты азаматтың қыруар еңбегінің бір қыры - Ілиястың ел әдебиетін жинауы мен саралауы жолындағы зерттеушілік қызметіне арнап отырмыз.

Ілияс Жансүгіровтің ғылыми шығармашылығының бір саласы қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиетін жинап, жариялап, зерттеуі.

Фольклордың даму жолдары мен проблемалары жекелеген ғылыми монографиялардың, көптеген сын-зерттеу мақалалардың, арнаулы диссертациялардың нысаны болды.

«Қазақ фольклористикасының тарихы» деген еңбекте [1] ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ фольклорын, ауыз әдебиеті мұрағаттарын жинаушылар мен жариялаушылар және зерттеушілер өмірі мен шығармашылығын жан-жақты таныту көзделіп, ол мақсат тыңғылықты орындалған. Фольклор мұраларын жинаушылар, жариялаушылар және оған қатысты өз пайымдауларын тасқа басып қалдырғандар қатарында, әлбетте, Ілияс Жансүгіров те бар. Дегенмен, фольклорға қатысты зерттеулерді қарастыра келіп, Ілияс Жансүгіровтің фольклористика саласындағы еңбектері ғылыми зерттеулерде сөз арасында айтылып кеткенімен, осы уақытқа дейін арнайы қарастырылмай келген, фольклорды дамытудағы Ілияс Жансүгіровтің орны әлі күнге ғылыми тұрғыдан сараланбаған.

Ильфа Ілиясқызының «Айқын» газетіне берген сұхбатында: «Ілияс шығармашылығы туралы бұрынғы кеңестік замандағы зерттеу еңбектер ескірді. Ілияс шығармашылығы, өмірі туралы жаңаша сөз айтылуы тиіс. «Ілияс және фольклор», «Ілияс және музыка», «Ілияс және театр», «Ілияс сөздігі» атты зерттеу еңбектер қолға алынуы керек. Мәскеуде оқып жүргенде жазған конспектілері, мақалалары, аудармалары, біраз шығармалары жарық көруін күтуде. Жалпы, оқырман қолына жетпеген мұрасы өте көп. Әкемнің мұрағаты өте ұқыпты сақталған. Мұндай мұрағат басқа ешкімде жоқ. Бірақ әлі күнге жете зерттелмеген. Оның себебі әкем 60-жылдарға таман бір-ақ ақталды. Бұл кезде арабша хат танитындар сирек еді. Ал қазір болса, Ілиястанумен ешкім шұғылданбайды» [2,3] - деп, екіншісін білдіруі заңдылық.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық мұрағатының қолжазбалар қорында кезінде Ілияс жинап кеткен, бірақ әлі күнге дейін Ильфа Ілиясқызы айтқандай қол тимей жатқан қыруар мұра бар. Бұл туралы Ілиястанушы ғалым М.Иманғазинов: «Негізінен, Ілияс Жансүгіровтің мұрағат материалының үштен бір бөлігі - қазіргі кезенге дейін жарық көрген шығармаларының түп дерегі, жазылу жайының күретамыры. 15-ке тарта қалың бумаларда (папкаларда) Ілиястың өз қолымен жазған 12 қойын кітапшалары мен дәптерлері жатыр. Оны оқып қараған адамға әлі де болса талай тың деректің ашылатыны сөзсіз» [3,156] - деп, ескерткелі де ширек ғасырдай уақыт өтті. Аталмыш қолжазбалар 1984 жылы ғылыми-техникалық өңдеуден өтіп, №1368 жеке қор тізбесі жасалаған. Онда ақынның өлеңдері, очерктері, пьесалары, сатиралық шығармалары, өмірбаяндық деректері, фотосуреттері және І.Жансүгіровтің шығармашылығы туралы басқа авторлардың жазған зерттеу мақалалары бар. Ол жинаған мол мұра ішінде ұзақ оқиғалы хикаялар, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері, атап айтқанда, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен ертегілер аңыз-әңгімелер мен айтыстар, эпикалық жырлар мен шешендік сөздер, тарихи жырлар мен шежірелер т.б. Ілиястың сонымен бірге ел аузынан жазып алған тапқырлық, шешендік сөздері мен қағытпа, әзіл-қалжыңдары бір төбе. Халықтық толғау, термелер, қара өлеңдер де жетерлік.

Қазақ фольклорының көрнекті өкілі Ілияс Жансүгіровтің фольклоршылдық қызметін зерттеу қазақ фольклоры тарихын қамтумен бірге қазақ халқы мен көршілес елдер әдебиеті тарихымен байланысын, туысқан елдер әдебиетінің бір - біріне ықпалын, олардың тамырлас, ортақ рухани бастау көздерін ашуға септігін тигізеді.

«Тұрмыс-салтқа байланысты туған шығармалар» тобынағы өлең жырлар ауыз әдебиетінің көне нұсқаларына жатады. Алайда әр заманның өз салт-сана, әдет-ғұрпы бар, соған байланысты туған шығармалар да көп, Демек, бұл үздіксіз

дамып, өзгеріп, жаңарып келе жатқан жанр. Автор осы саладағы шығармалардың бастыларын ғана атап көрсетеді.

Үйлену салтына байланысты туған өлеңдер (жар-жар, той бастар, сынсу, жұбату, беташар), діни ұғымдарға байланысты өлеңдер (бәдік, арбау, жалбарыну, бақсы сарыны) ғылыми дәлелді, ұғымды баяндалған. Келтірілген мысалдар, түсінік-тұжырымдар, ешқандай күдік туғызбайды.

Төртінші топқа жатқызылған қоштасу, естірту, көңіл айту, жоқтау өлеңдері басқа авторлардың зерттеулерінде «Мұң-шер өлеңдері» деп те аталады. Әрине, халық өлеңдерінің бәрі де көңіл күйінің айнасы екені рас.

Мақал-мәтел, жұмбақтар - фольклордың ұсақ жанры десек те, қамтитын тақырыбы, мәселесі жағынан ауқымды да жан-жақты шымыр туындылар. Қазақтың мақал-мәтелдері алғаш рет 1874 жылы Орынборда басылып шыққан. Содан бері толықтырылып әлденеше рет баспа жүзін көрді. Автор мақал-мәтел, жұмбақтардың жиналу, жариялану тарихына тоқталған.

Мақал мен мәтелдің ұқсастығын, айырмашылығын айта келіп, бұларға ғылыми анықтама береді. Мақалдар мен мәтелдердің басты тақырыбы халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, дүниетанымы, әлеуметтік көзқарасы, кәсібі мен шаруашылығы, қысқасы өмірдің алуан түрлі құбылыстары, көріністері болып келеді. Соған байланысты халықтың тәжірибесі, ақыл-өсиеті, ғылыми тұжырымы түйіп айтылады. Мақал-мәтелдер адалдыққа, ерлікке, отаншылдыққа, сыпайылыққа, тазалыққа, ынтымаққа, білімге, еңбекке үндейді. Сонымен бірге жарамсыз мінез-құлықтан, жөнсіз іс-әрекеттен сақтандырады. Мақал-мәтелдің ескірмей қай заманда болмасын рухани өмірімізге қызмет ете беретіні де сондықтан. Жұмбақ та мақал-мәтелдер сияқты тақырыбы жан-жақты болып келетін шығарма. Бұл да адамға игі қасиеттерді орнықтыру мақсатынан туады. Адамды, әсіресе жастарды білімге, тапқырлыққа үйретеді. Табиғат құбылысынан бастап, заттың, өсімдіктің, жан-жануардың бәрі де жұмбаққа тақырып бола береді. Өнер-білім, техникаға байланысты кейінгі замандарда пайда болған жұмбақтар да көп. Жұмбақтар өлең немесе ұйқасты кара сөздер түрінде көбірек кездеседі. Сондықтан есте сақтауға, жаттап алуға ыңғайлы болады. Оның тапқырлықтан басқа бір ерекшелігі - нақтылық. Тұспалдау, салыстыру, теңеу, бейнелеу арқылы түсіндіреді. Жұмбақтың дамыған түрлері ақындар айтысында, дастандарда, аңыз әңгімелерде бар. Зерттеуші жұмбақтың әлеуметтік маңызын, өмірге деген көзқарасты білдіретін қоғамдық сипатын, жаңадан туып, молайып, дамып отыратын өміршең қасиетін сөз етеді.

Ауыз әдебиетінің прозалық жанры - ертегілер өзге жанрлар сияқты ерте заманда пайда болған, тіршілік, қоғам өзгерістеріне байланысты шытырман оқиға - тартысқа құрылған көлемді шығарма болғандықтан өлең-жыр сияқты оны екінші бірі жаттап айта бермейді. Ертегінің желісін есінде сақтап, мәнерлеп жеткізетін адамдар болады. Міне, осындай ертегішілердің шығармашылық ерекшелігі де осында баяндалған. Автор қазақ ертегілерін мазмұнына, тақырыбына қарай ішкі жанрларға жіктейді.

Қиял-ғажайып ертегілеріне тән сипаттарды жүйелеп баяндағаннан кейін олардың ішінен «Ер Төстікті» даралап талдайды. «Керқұла атты Кендебай», «Күн астындағы Күнекей қыз», «Жеті өнерпаз», «Ағаш ат» тәрізді ертегілерге тоқталады. Халық қиялынан туған ғажайып оқиғалар, образдар халықтың ілгерішіл мұратын, игілікті аңсарын білдіреді. Ол әлеуметтік өркениетке, техникалық процеске түрткі, мұрындық болады. Автор қиял-ғажайып ертегілердің осындай ерекшеліктерін ұтымды көрсетеді. Ал, хайуанаттар жайындағы ертегілердің көне замандарда туған нұсқаларында мифтік сарын көбірек ұшырайтыны мәлім. Ертедегі адамдардың ұғымында қасқыр жарылқаушы бейнесіндегі («Ақ қасқыр», «Көкжал», «Жігіт пен қасқыр», т.б.) алынса, кейінірек пайда болған ертегілерде («Сырттандар», т.б.) жыртқыш кейпінде суреттеледі. Ертегілердің неғұрлым бертінірек шыққандарында өмір

шындығы айқынырақ көрініс табады. Ол төрт түлік мал мен жыртқыш хайуанаттарды қарама-қарсы кейіпте суреттеу арқылы да беріледі. Үй жануарлары ұнамды бейнеде суреттеледі. Әсіресе, жылқы мен түйе адамға қамқор, ақылды түлік болып есептеледі. Автор бұл жерде «Алтын сақа», «Бозінген», т.б. ертегілерді мысалға алады. Жыртқыш, айлакер бейнесінде суреттелетін қасқыр, түлкі сияқтылар адамның жауы ретінде көрсетіледі. Бұл да белгілі дәрежеде халықтың әлеуметтік көзқарасын аңғартса керек.

Тұрмыс-салт ертегілері қашаннан бергі халық өмірінің айнасы секілді. Одан халықтың, қоғамдық дамудың әр кезіндегі сана-сезімі, мақсат-мүддесі, тағдыр-талабы аңғарылады. Мұндай ертегілердің оқиғасы нақты өмір болмысынан алынады. Автор пікірін дәлелдеу үшін «Аяз би», «Қарттың өсиеті», «Үш ауыз сөз», «Жақсы әйел», «Қарт пен тапқыр жігіт», «Хан қызы мен тазша», «Қыдыр, бақ, ақыл», «Қаңбақ шал» тәрізді белгілі ертегілерге жүгінеді. Ұлағатты өсиет, мысқыл күлкі, сықақ түрінде айтылатын қызықты оқиғалы ертегілер қашанда тәрбие-тәлімдік мағынасын жоймақ емес. Автор осы орайда салмақты ой түйеді.

Аңыз әңгімелерді І.Жансүгіров ертегілерден оқшаулап алады да: «Оқиғасын реалистік болмыстан, шындық өмірден алып, ауызша шығарған қазақ халқының көркем шығармаларының елеулі бір саласы» деген анықтама береді. М. Әуезов «Ертегілер» атты монографиясында аңыз әңгімелерді салт ертегілерінің құрамында қарастырғаны белгілі [4].

І.Жансүгіров Алдар Көсе, Жиренше, Асан қайғы, Қожанасыр сияқты тарихта қашан болғаны, нақты өмірбаяны белгісіз тұлғалар жөніндегі аңыздардың да өмірді өзінен алынғанын, оқиғаларының нанымды екенін тілге тиек етеді.

Халық өзінің сүйікті перзенттерін немесе қиялдан туған кейіпкерлерін дәріптеп, кейінгі ұрпаққа үлгі етіп отырған. Аңыздың сюжеті де, көлемі де ертегідей күрделі емес, шағын да шымыр болып келеді. Ертегілер мен аңыздар жазба әдебиетіміздің, оның ішінде проза жан-рының тууына ықпал жасағаны анық. Сюжет құру, образ жасау, тіл байлығы, көркемдігі жағынан ертегі-аңыздардан үйренбеген қаламгер кемде-кем болса керек. Жазушылар оған әрдайым зер салып көңіл бөліп отырады.

Батырлар жырының ел өміріндегі тарихи оқиғаларға қатысы туралы мәселе де көптеген талас пікірлер туғызып жүрген мәселе болатын. Бұл жайында ғалымдар қазақтың ертедегі батырлар жыры тарихи кезеңдердің, ұлы оқиғалардың елесін беру негізінде туып қалыптасқанын, яғни оның деректі құжат емес, көркем бейнесі екенін айтады. Бұл пікірін ол тарихи оқиғаларды және оған байланысты пайда болған жанрларды салыстыру арқылы дәлелдейді. Әрине, жыр бір оқиғаға байланысты туғанымен жылдар өте ақындардың қиялымен оған жаңа сюжеттер қосыла береді. «Жеке қысқа аңыздардан эпостың бір тұтас түрін жасауда қазақтың даңқты ақындарының үлкен еңбектері болды» - деген Ш. Уәлиханов пікірі де осыған саяды [5,213].

Зерттеушілердің берген анықтамасы бойынша батырлар жырының басты тақырыбы ел қорғау болса, лиро-эпостың мазмұны ғашықтық, үйлену салтына негізделеді. Ілгері заманда ғашықтардың сүйгеніне қосылу әрекеті көпшілік жағдайда қиыншылыққа, тіпті қайғылы халге душар еткені белгілі. Тіпті ғашықтар мұратына жеткеннің өзінде де қаншама машақатты бастан кешіреді. Осындай шым-шытырық оқиғалы, әрі қызықты да көркем лиро-эпостардың ішінен автор «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырларын талдайды.

І.Жансүгіров сияқты Алаш азаматы ел әдебиетін жинауда өткен ғасырда елеулі еңбек сіңіре білген. Өкініштісі сол, дер кезінде қамтылған құнды дүниелердің әлі күнге ел-жұртқа жетпей, шаң басқан мұрағаттарда ізделмей, зерттелмей, тіпті еленбей жатқандығында.

Ілияс Жансүгіров қазақ әдебиетінің барлық жанрында үлкен еңбек сіңіріп, әдебиеттің негізін салушы, үлкен тірегінің бірі болды. Ілиястың шығармашылықпен

айналысқан жиырма шақты өмірі қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңдерімен тұстасады, яғни ол осы әдебиетпен жарыққа бірге шығып, бірге жасасып келді. Сондықтан, өзі негізін салысқан жас әдебиеттің жетістіктері мен табыстарының бәріне Ілияс ортақ, бәрінде оның үлесі бар. Күннен-күнге, жылдан-жылға үздіксіз өсіп, жетіліп келген осы әдебиеттің алдында тұрған маңызды мәселелер мен міндеттер Ілияс шығармашылығына да тән.

Ұлттық әдебиетіміздің өркендеуіне лайықты үлес қосқан қарымды да дарынды қаламгер Ілияс Жансүгіров халқының мұрасына қамқор болып, халқынан үйреніп, халқының ұлылығынан тәлім алды. Халық шығармаларын бойлай оқып, сөз маржандарын оқып үйренді. Білгені мен көңіліне ұялағанын ой елегінен өткізіп, оны өңдеп, халқына қайтадан ұсынды. Ілияс әдебиеттің жоғын жасауға, кемтігін толтыруға, халықтың аңсағанын табуға қызмет етті.

Ел әдебиеті Ілияс шығармашылығына өмірлік өзек болды, шабытына рухани нәр берді, талантты ақынның қаламынан поэзия маржаны болып төгілді. Ілияс зерттеген домбыраның сайраған тілі, күйдің сазы тарих қойнауында қалған халық тұрмысындағы шындықты білуімізге, қазіргі өмірімізбен салыстыруымызға көмектесті.

Айтулы ақынның салиқалы шығармашылығы ұлы суреткерді тек табиғат қана туғызып қоймай, нақты қоғамдық-тарихи шындық шындайтынына көзімізді тағы да жеткізді.

1936 жылы 9 желтоқсанда «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған мақаласында І.Жансүгіров: «Қолыма қалам алған күннен бастап мен өз Отанымды, өз елімді, кең байтақ даламды талмастан жырлап келемін», - деп, жазды.

Бексұлтан Нұржеке: «Ілияс Жансүгіров. Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары» атты кітаптағы құжаттарды көргенде: «Шіркін-ай, негізгі ғылыми бағытын Ілиястануға арнаған бір ғалым шықса игі еді-ау! Сонда мұндағы құжаттардың әрбір әрпі, әр сөзі, әр дерегі бір-бірімен байланыса сөйлеп кеп берсе, ел тарихы мен әдебиеті қаншалықты байыр еді!» - деп армандаған екен [6,5]. Осы арманды орындау жолында бірге қызмет етейік ағайын.

І.Жансүгіров жазбалары фольклор жинаушыларға қойылатын басты- басты талаптарға толық сай келеді. Біріншіден, материалдарды кімдерден қандай жағдайда алғанын ақын үнемі дерлік көрсетіп отырады. Екіншіден, І.Жансүгіров халықтың ұғымын ауызекі сөйлеу тілі ерекшелігін сақтап қағазға түсірген. Үшіншіден, белгілі бір аңыздың тарихилығын, шындығын дәлелдерлік деректерді қоса келтірген.

Қарымды қалам иесінің көптеген фольклор жинаушылардан өзіндік бір айырмашылығы – ауыз әдебиетінің үлгілерін біреу арқылы емес, ел аралап, ауыл адамдарының, ел ақындарының әңгімесін тыңдай жүріп, олармен тікелей аралас – құралас бола жүріп жинауында.

Ілиястың әдеби мұра жинауындағы бір ерекшелігі – ескі сөздердің қалпын бұзбай дұрыс жазып, жыр нұсқаларының табиғи көне түрін мол сақтауы, ол халықтың жай-күйін, түрлі аңыз-ертеңдерін жетік білетін құйма құлақ ақын-жыраушылардың сарқыны бар кезде жинап үлгерген. Ілиястың жинаушы ретіндегі еңбегінің құндылығы да осында.

Осы сияқты мысалдарды көптеп келтіру қиын емес. Бұдан байқалатыны – фольклоршының қағаз бетіне түсірген ауыз әдебиеті нұсқаларының халықтық қасиеті кіршіксіз сақталып, көркемдік бояуы ажарланып, құлпыра түскен, байсалды сөз зергерінің қолынан өткендігі.

Фольклоршы ауыз әдебиетінің үлгілерін қағаз бетіне түсіруімен ғана шектелмей, оларды өзінше топтап, бөлшектеген. Мұралардың орналасу реті соның куәсі. Мысалы, жар-жар, беташар, жоқтау, бата сөздер бір бөлек, мақал-мәтел, шешендік сөздер секілді ықшам дүниелер бір бөлек топталса, ертегі мен айтыстар, тарихи жырлар секілді көлемді туындылар бірыңғай сұрыпталған. Бұл Ілиястың фольклор үлгілерін тек

жинаушы ғана емес, сонымен бірге өзінше ой қорытып, белгілі бір жанрларға жіктеген зерттеуші ғалым екендігін де көрсетеді. Егер мұндай классификация жасау ол кездегі әлі буыны бекімеген әдебиеттануымызда некен-саяқ кездесетінін ескерсек, Ілияс Жансүгіровтің ауыз әдебиетін жинауға қаншалықты еңбек сіңіргенін, жанр түрлеріне бөлуде соншалықты ізденгенін шамалаймыз.

Алдағы міндет - мол мұраны жете зерттеп, халқымыздың қажетіне жарайтынын көпшілікке ұсыну, Ілиястың фольклорист-ғалым ретіндегі әдебиетіміздің тарихындағы алатын орнын анықтау, көз майын тауысып, халқының асыл сөздерін қағазға түсірген аяулы азаматтың ардақты ісін оқушысына ұсыну. Бұл-бірдің ісі емес, көптің ісі. Әдебиетші-ғалымдарымыздың, әсіресе фольклорист-мамандарымыздың мазмұнды, мәнді жұмысы, аға алдындағы азаматтық парызы. Өйткені, Ілиястың фольклорист ретінде сіңірген еңбегін, оның өз еңбегінің дәрежесінде жан-жақты зерттегенде ғана ойдағыдай көрсете аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасқабасов С. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ фольклористикасы. //Қазақ фольклористикасының тарихы. -Алматы:Ғылым, 1988.-Б. 138.
2. Тәшенов Т. Ілиястану неге ілгерілемей жатыр? //«Айқын» газеті, 10 ақпан 2007ж.
3. Иманғазин М. Ілияс Жансүгіров. – Алматы:Қазақ университеті», 2004ж.
4. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. -Алматы: Жазушы, т.17. Мақалалар, зерттеулер. -1985, -352 б.
5. Уәлиханов Ш. Таңдамалы, Алматы, Жазушы, 1985.
6. Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары. (Құраст: С.И.Боранбаева, А.А.Мұқанова, К.И.Сопибекова, Н.В.Чаушанская, А.Әбіласанұлы).- Алматы: Үш қиян, 2006ж.

ӘОЖ 88.015.39:

ЖЕТІСУ ТАБИҒАТЫ ЖЫР ЖОЛДАРЫНДА

Ж.К. Молдабаева, магистрант

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.,

Мақалада Жетісу өңірінен шыққан ақындардың туған жерді жырлаудағы өзіндік ерекшеліктері жайлы айтылады.

В статье рассматриваются особенности описания родной земли в творчестве акынов, вышедших из Жетысуского края.

The article devotes to the poets who were the citizens of Zhetisu and the peculiarities of the poem about their motherland.

Тірек сөздер: Жетісу, табиғат, лирика, ақын, пейзаж.

Жер жаннаты Жетісу жерінде қаншама ғұлама адамдар дүниеге келіп, қаншама ақындар өз елін, өз жерін өлең сөздің құдіретімен сусындатып, поэзия әлемінде шарықтап қанат қақты.

Өзі өмір сүрген дәуірдің жыршысына айналып, халқының мұнын жырлап, қоғамдағы әр құбылысқа сын көзбен қарай білген ақын – нағыз ақын. Бүкіл дүниенің, қоғамның, адамзаттың аласармауын тілеген, махаббат пен шапағатты жырға қосқан, өмірдің шырқын өлендерімен ұғындырған біздің сондай ақындарымыздың бірі – Жаскілен Қалиев.

Саған келсем көңілім тасып кетеді.

Сен үшін-ақ мына жарық дүниеге,
Келіп қайтса!
Соның өзі жетеді! - [1,69]

деп, жырлаған ақын Жаскілен Қалиев мынау дүниеге жалғанның жазулы ғұмырын көріп, бар - жоғына бас шұлғып, пенделікпен өту үшін ғана келмеген сыңайлы. Өмірдің ақ – қарасын ажыратуға ұмтылып, өзі түйсінген, тұщынған дүниелерді, артына сыр мұрасы ретінде қалдыру ниетінде болған.

Қалғыды жұлдыз басын бүркеп алып.
Көлшікке құйды бұлақ үрке басып.
Шолпысын мөлтілдеген үзді тырс – тырс,
Бұрымын талдырмаш тал сілке қалып...

...Шөпке шөп бас изесін, күбірлесіп,
Жапанда өтіп жатыр сыбыр көші.
Жанарын жаудырата қапты қарап,
Жайланып жатып алып түбірге шық.
(Түн)

Ақ жауын күбір – күбір күй шертеді
Жол түсіп қона қалсаң қосқа бір түн.
(Күз)

Селдетіп барып ақ жауын әнін доғарды.
Бозалаң бұлттар созалаң жидіп жоғалды.
Кавказдың ұзақ қалғыған күні оянып,
Назары құшты аймалап жетіп көгалды.
(Ақ жауын әнін доғарды)

Шыртылдап дауыл қамшысы,
Жұлқына теңіз ышқынды.
Шашырап жасы – тамшысы,
Қиқулай шертті құс мұнды...
...Арыстан – толқын ақырып,
Аспанның қапты бауырын.
Бұлт батыр ашу шақырып,
От – қанжар осты сауырын.
(Балқаш жағасында)

Бұл кейіптеулер арқылы табиғатпен сырласқандай, оның өзгерісін жіті бақылағандай сезімге бөленесіз. Табиғаттың жанды және асау бейнесі көз алдымызға келеді. Сонымен бірге бұл суреттеулерде ақынның табиғатқа дарытқан іс - әрекеттері – соншалық қарапайым, соншалық шынайы. басын бүркеп, қалғыған жұлдыздар; бас изесіп күбірлеген шөптер; жанарын жауаңдатып, жайланып жатып қалған шық; күбір – күбір күй шерткен ақ жауын; назары көгалды құшқан күн; қамшысын шартылдатқан дауыл; аспанның бауырын қапқан арыстан толқын, т.б. – бәрі де ақынның ой теңізінен туындаған сөз маржандары. Көріп отырғандай табиғаттың өзіне мінез ерекшелігін деп басып бере алған. Поэзияда қолданылған кейіптеу табиғат құбылыстарына жан бітіріп суреттеу үшін үлкен қызмет атқарған. Ақын шығармашылығында аспан, тау, көл, шөп, бұлт, теңіз, т.б. табиғи құбылыстардың кейіптеу тәсілімен суреттелуі жүйелі қолданыс тапқан.

Ғали Орманов - суреттеу құралы бай ақын. Оның тілінің образдылығы, суреткерлік шеберлігі теңеу, метафоралардың ұтымды да тапқыр үлгілерімен тығыз байланысты. Осы арқылы ақын қысқа сөзбен жанды сурет жасайды. «Өзен» өлеңінде ол:

Жіңішке жіптей арықтар
Жете алмай шөлге үзілді.
...Бұлдырап өткен замандай
Бұрылмай суың көп ақты.
Көңілде қалған армандай
Мөлдіреп алыс көл жатты,- [2,123]

деген сөздермен өзен суын ел игілігіне жарата алмаған кездің шындығын еске салады. Сол өзеннің ендігі жаңа өмірін суреттей келіп, ақын суға кенеліп, гүлдеген даланы:

Қуаны түлеп жер- ана
Құлпыра шықты гүл ұстап,-

деп бейнелейді. Гүл ұстап құлпырып шыққан жер- анада жанды адамның кейіпі бар. «Бұлақ» атты өлеңінде ақын тау қойнауын қайнап шыққан тас бұлақтың суын мөлдір көз, жас сұлуға теңейді. Сол арқылы жастық шықты еске түсіреді.

Көрінді ыстық ол маған, Жас күнгі бір кезімдей. Жас жігітке қараған Жас сұлудың көзіндей.	Еске түсіп бала кез, Жудым суға бетімді. Талай мөлдір қара көз Қарап тұрған секілді.
--	---

Жанды, жарасымды қозғалысты берілген бұлақ суретіне қоса, оның көркін образбен қысқаша түйеді. Ол үшін бұлақтың тазалығы мен мөлдірлігін көп айтып жатпай-ақ сұлудың көзіне теңей салады.

Табиғат көріністерінің шағын картиналарын ұтымды жасау арқылы адам сезімін тап баса суреттеу, өмір туралы философиялық ойларын таныту «Емен», «Гүл», тағы басқа лирика үлгілері- Ғалидың ғана емес, осы жанрдағы қазақ әдебиетінің зор табысы. Құдаш Мұқашевтің «Жазғытұрым», «Ертіс толқындары», «Дала соқпақтары», «Ажар емені», «Көктем көріністері», «Шың суреттері», «Күз» және тағы басқа өлеңдері сөзбен салынған сырлы сурет екенін байқау қиын емес өлеңдерден табиғаттың тамаша бір көрінісі көзіне нақты елестейді. Мұны Құдаштың «Көктем көріністері» өлеңінен көруге болады.

Құрышын қандыратын құлақтардың,
Күлкісі, күлкісін – ай бұлақтардың.
Келгенде көктем аңсап туған жерін,
Кең далам, қойыныңнан гүл ақтардың.

Бозторғай ауадағы шырылдаған,
Тұр ма еді шертіп, әлде сырын маған.
Ұйқыда жалғыз ғана қарт Алатау,
Көрдін бе, қар түндігі сырылмаған.

Жарандар, қарандаршы құлақ түріп,
Күледі көк нәсері жылап тұрып.
Найзағай айқыш – ұйқыш от семсерін,
Барады жыр үстіне лақтырып... [3,58]

Жетісу жерінің табиғатын, ғажап ерекшеліктерін жырлап қана қоймай, туған еліне деген ыстық ықыласын перзенттік, ақындық асқақ үнінен сезгендей боласын.

Аймаласа күн таудың қарлы басын,
Бұлақ неге мәз болып қарғымасын.
Өңірінде осынау ұя салған,
О, туған жер, мен де бір қарлығашың,-

деп жас балаша шаттанса, «Ауылыма жақындағанда» өлеңінде:

Жігітім, әнеки ауылым,
Көрініп келеді қарасы.
Сапырып сағыныш дауылын,
Жүректің тулауын қарашы.

Аңсадым ағайын – бауырды,
Білдім ғой қадірін үйдің де,
Өзінді өсірген ауылды,
Сен – дағы мен құсап сүйдің бе? –

деп өзі туған, кіндік қаны тамған жерге деген сағынышын, жүректің тулауын жыр жолдарына енгізеді.

Құдаш жеті құдіретті былай суреттейді:

«Жеті өзенің – жеті өмірдің айғағы,
Тулап аққан жеті күре тамырдан.
Олар деген арық емес қол тоспа,
Тентек, Ақсу, Лепсі менен Қаратал,
Оған Көксу, Іле, Шуды қосқанда,
Аруағын атып жатқан аспанға,
Арынына жарты әлемді қаратар
Жеті құдірет бас қосады Балқашқа»,-

деп, Жетісудың жеті өзенін барша қазаққа таныта дәріптейді.

Марфуға Айтхожинаның «Жетісу суреттері» деп аталатын көлемді дастаны деректілігімен, Жетісу өңірінің ғажайып келбетін жанды бейнелеумен құнды. Ақын бұл шығарманы туған жерге, ата – бабалар рухына арнаған. Сондықтан да Марфуғаның шындап шалқуы, ақындық ұлы құдіреттің шырқау шыңына шығып алып, мен осынау сұлу өңірдің өр ұпағының бірімін деп бүкіл әлемге тегеурінді жырмен жар салуы заңды да табиғи.

Жиырма жасқа дейін ат жалын тартып мініп, ағаларымен бірге жүйрік аттардан, сәйгүліктерден түспеген, қыз қууға қатысқан, асаудың ауыздығымен алысып өскен ақынға жас кезінен дарыған бір қасиет бар. Ол тауда туып, тауда өскен жанға тән мінез, асқақ төкаппарлық. Талқының биік тауларын, күз-жартастарын жарып өткені де, сол өрлігі, қайсарлығы, ермінезділігі. Сондықтан болар, сол мінезі оның өлеңдеріне де сінді.

Жүрсем-дағы астында сан-саяның,
Шалқайғанға мен-дағы шалқаямын.
Күншілдердің күнкілін көзіме ілмей,
Сол төкаппар қалпымда қартаямын,- [4,142]

деп соғады ақын жүрегі.

Ақсудың ағынды сарыны құлақтан әсте кетер ме?! Көңіл түкпірінен бастаудың көзіндей бүлкілдеп сезім сәулелері сыртқа шығуға асығады. Ақ жүзін жуып, шашын сулап тараған туған жерінің өзенін қайда жүрсе де ұмыта алмасы қақ қой. Әлгі бір «Ақбұлақ» әнінде айтылатын: «Сенің келіп жағаннан, Анам талай су алған. Сенің келіп жағаннан, Әкем атын сұраған» дегендей уәж оған да тән. Сосын да ғой Қанипа Бұғыбаеваның:

Домбырадай жетпеген бір бұрауы,
Жүрек толқып, көкірегімді ұрады.
Туған жерді жетім қалып жылаған,
Көзін сүртіп, жұбатқым кеп тұрады, -

деп, кейде қамығады. Ақ өленнің мәйегін көкірегінде сақтаған ақынжандылық ана сүтімен бойға дарыған болар:

Ұйқым менің бұзылады таңға сан,
Адаммын ба? Өзімді-өзім алдасам.
Бұл аурудан жазылмайтын түрім бар,
Туған жерді құшып, жылап алмасам, -

дегендегі бар ынтызарын, құштарын қай жүректің де ұғынары сөзсіз. Шырылдаған шегірткесі де, жорғалаған құрт-құмырсқасы да, аспанға ілініп қалғандай тамағы бүлкілдеп боздайтын бозторғайы да көңілге ыстық көрінетін туған жердің қасиетін ұға білген ақынның жыр жолдарындағы күш-қуат орасан, сұрапыл. Сосын ғой оның тағы да:

Алам жиі сені есіме,
Елеспенен жылындым.
Ауыл десе, енесіне -
Кісінеген құлынмын! –

деп ағынан жарылатыны. Кісіге қос қанат берген, алыс-алыс қиялдарға ұшып, арманына қол артсын деген өскен орта мен ұшқан ұя қаншалықты қымбат екендігін Қанипа ақын бір адамдай түсінген, сезінген. Сондықтан да оның көз қиығынан ауыл бейнесі кетпейді. Сонау Ұзынағашта тұрып, Қосағашына құшағын ашады, сағынышпен қолын бұлғайды, Екі ауылдың арасын жалғаған жалынды жырларын шашу етеді, дауысы жеткенше сәлем жолдайды:

Төменге қадап қойып көз жанарын,
Арқау боп әуеніне аз ғана мұң.
Кеудеме кіріп алып ән салғандай,
Боз жусан, бозторғайы боз даланың...

Кең кеудесіндегі кішкентай құмбыл құстың үні - оның жырын жер-жаһанға жеткізуші.

Туған жер,
Бір ұлыңнан кем көрінбей
Өтсем деп,
Өлендеттім
Мен де ерінбей.
Көркіңнен күні-түні көз алмадым
Қазақтың тас қашаған зергеріндей,-

деп өзі айтқандай, шабыты шалқыған шақтарында С.Иманасовтың нағыз зергерге айналып, әншейіндегі жұмыр басты пенденің көзіне түспес, көңіліне шалынбас небір нәзік құбылыстар мен күрделі күрмеулерді жыр жолына түсіре қоятыны ғанибет. Сәкен Иманасовтың өлеңдерін оқығанда кейде селт ете қаласың, кейде тілің мұздай болады, кейде жүрегің атқақтап соғып, әлдебір өкініш, мұң қармағандай болады.

Табиғат көркін тамашалаған, әсіресе, туған жер - Жетісу, ағынды Ақсу, айналы Алакөл туралы сәтті жырлар - Сәкеннің оң жамбасына келген қуатты жолдардың көрікті тұстары. Ақынның ажарлы өлеңдері өзінен кейін біраз жаңғырықтар туғызды. Әдетте әдебиетте, оның ішінде, өлеңде ұқсас нұсқалар бола береді. Дегенмен, әуелгі тегі қайдан шыққанын біле жүрген теріс емес. Айталық:

Жаңа бір сарын бастадым,
Төгілсем деумен сел боп кіл.
Естісең қырдан асқақ үн
Сені іздеп жүрген мен де біл!
Жарқылдап ойнап бар тұлған
Толқынға шомыл, теңізді ап.
Шағала көрсең шарқ ұрған,
Мен де бір жүрген сені іздеп...

немесе:

Көктемнің гүлін көрсең мені ізде
Толқын-толқын бұрымды өрсең, мені ізде
Кешкіліктің қатар жүрген құрбыңнан
Кино жаққа бұрып келсең, мені ізде,- [5,62]

тәрізді сәтті өлеңдердің кейін қалай түрленіп, қалай жалғасқанын көзі қарақты оқырман анық аңғарады. Алғашқы нұсқаның тосын әрі сұлу тұлғасы өзге ақындарды неге бейжай қалдырмағанын әбден түсінуге болады.

Әлемдегі ең озық жыр көші деп есептейтін қазақ жырына жаңа үрдіс, қонымды соны дәстүр енгізу-небір дүлдүл ақынның пешенесіне бұйыра бермейтін бақыт. Көптеген ұлы ақындар «табиғат - ақындықтың алғашқы ұстазы» деген. Сондықтан жапырақтың сылдыры, ашық аспанда аппақ мамық бұлттың жүзгені, қыр гүлдерінің әсемдікпен ырғала жайқалуы, күмбірлеп аққан өзендердің толқыны – барлығы адамның жанына қанша әсер етсе, соның бәрін Гүлжәукен Мұқаева ақын өзінің нәзік сезімімен ұғына білген. Мысалы, «Жаз» деген өлеңінде:

Күлкі ойнап келбетіңнен нұр тасыған,
Өзендер кете алмаймын мен қасыңнан.
Сезімім толқыныңмен бірге ойнап,
Жар салып дүниеге шырқасын ән.
Қосылып құстар оған жырласын мың,
Жасырып жүрек сырын ұрласын кім.
Шырқасаң бар табиғат сұлулықты,
Мен сенің мәңгі сонда сырласыңмын,–

деп, табиғаттың тамаша сұлулығын түсініп, өзінің нәзік жанымен жырлай білген. Немесе «Жылдарым менің, жылдарым» деген шағын толғауында өзінің өмір жолын баяндай келіп:

Жырымда шұғыла нұр шашса,
Арайлап атқан таң күліп.

Сырлы бір үні тау-таста,
Жатса егер мәңгі жаңғырып,–

деп өзінің табиғатпен жаны бірге екенін дәлелдеп, философиялық ойларға дейін көтеріледі.

Гүлжәукен Мұқаева жылдың төрт мезгілін арнайы такырып етіп, тамаша өлеңдер жазды. Ақын «Жаз» өлеңінде:

Сол шақтың күмбірлеген үні бөтен,
Ол әлде шат сезімнің гүлі ме екен.
Мен өзім кірбің алмай қабағыма,
Жаз болып дүниеден күліп өтем,–

деп, жаз мезгілімен бірге өзі де жайнап тұрған көңіл-күйін білдіргісі келеді. «Күз» өлеңінде күзгі табиғаттың жүдеу тартқан бейнесін суреттеген ақын:

Сыр шертпес ерке бұлақ қызыл гүлге,
Өзгерген кең даланың түрі мүлде.
Үзіліп түссем-ау деп қалтыраған,
Сеземін жапырақтың дірілін де,–

деп, табиғи ортаны, айналаны нақтылы қалпында сыршыл жүрегімен кестелеп, айқын көзге елестетеді. «Көктем» деген өлеңінде табиғаттың осы мерзімге сай бейнелі суретін жасайды.

Тіршілік дүр сілкініп оянғандай,
Су беті таң нұрына боялғандай.
Қалқыған ақшыл мұнар көк төсінде,
Тербеген көңілінді ой, армандай,–

деп, бүкіл тіршіліктің оянғанын көз алдымызға келтіргендей болады.

Ал, мына «Қаңтар» өлеңі қыс мезгіліне арналып жазылған. Дала ақ қарға оранған, құлазып, көңілсіздеу көрінеді.

Ақ қарға далам жым-жырт көміледі,
Құлазып көңілсіздеу көрінеді.
Бұталар суық желге дір-дір етіп,
Алдына мидай жазық керіледі,–

деп, көз алдымызға қысты әкеледі. Бұл ақын суреткерлігін көрсетеді.

Жетісу жерінің ақыны Айтмұхамбет Есімжанұлы «Ақын әсіресе лирикалық лебізді өлеңдерінде оқушының жан-дүниесін баурап отыратын сыршылдығы тәнті етеді. Табиғатқа арналған өлеңдерінде майда, жұмсақ, нәзіктікті сергек сезіммен астастыра отырады екен. Құрғақ қиялдан аулақ, жадағай жалпылама емес, келісті мазмұнға бағындыра ой тастай оқушыға да өзінше үлес қалдырып отырады. Ақынға айналаның бәрі тұнып тұрған поэзия. Ол одан күй оқиды, жыр түйеді, сұлу сурет көреді, бәрі Гүлжәукен ақынның жүрегіне жыр боп құйылады»,– деп ақындық өнеріне үлкен баға береді.

Қай дәуірде туса да, қас таланттар сегіз қырлы болады. Тұрсынзада Есімжанов - ақындықтың алуан саласында сақасы алшы түскен сирек дарын. Қысқа өлең түрінде де ұзақ дастан түрінде де шынайы шығармалар берген

қаламгеріміз Омар Хайям дәстүріндегі төрттағандарды қазақ поэзиясына ерекшелік жүйелеп, ағысты - айдынды арналармен енгізуге көп қайрат жұмсады.

Жалғас болу - жанғырық болу емес. Жаңалықты жалғастыра білу керек. Тұрсынзада - жалғаса да, жаңалық таба да білген күрделі шығармашылық иесі. Илияс Жансүгіров туралы айтқан: «Қазақтың маңдайына өлең бітсе, Өлеңнің маңдайына бітіп ең сен», - деген екі жол халық сөзіндей қалыптасып кетті. Екі - ақ жолмен Жансүгіровтың ақындық образын жасаса, осындай екі – ақ жолмен Жетісу өлкесінің де образын жасай алды: «Жеті өзен - ұйқыдағы жеті алыптың Шыңдарға сүйей салған семсеріндей!» Жалғыз шумақтың бойына шалқар мағына құюға болатынын ақын дәлелдеп беріп отыр.

Таулардың самал желін - арғымақтың деміне; Алатауды – аққудың аспақ мойнына; өлкені – мың бұралған сұлуға теңейді және өзі осындай сұлу жердің ұлы болғанын мақтан тұтады. Туған жеріне деген ыстық махаббатын өлең арқылы жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қалиев Ж. Аласарма, азамат - Алматы: Үш қиян, 2004. - 312 бет.
2. Сыдықов Т. Жетісу дүлдүлдерінің дүбірі. Алматы:- 2009 жыл.-498б.
3. Қожағұлов С., Кыяхметова Ш. Жетісу әдебиеті. - Талдықорған:-2007ж.
4. Ақсудың ақын қызы. // Құрастырушы: Еркімбаева З. Алматы: Тоғанай-Т, 2011 ж.
5. Жақыпбаев Ж. Ләйлә. - Алматы: Атамұра, 2002 жыл, 250 бет.
6. Айтхожина М. Жапырақ сілкінген кеш.- Алматы: Жазушы, 1992 жыл, 192 бет.
7. Иманасов С. Адырна.- Алматы: Жазушы, 1998 жыл, 207 бет.

UDC 378.147.2:811.112.2.

THE COMMON CHARACTERISTIC AND STRUCTURE OF THE TERM

Suyumbekova B.T., Belgibayeva M.Zh.

Zhetysu state university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan city

Bal_1991@mail.ru

Мақалада терминдердің анықтамалары мен сипаттамалары қарастырылған. Терминнің жалпы сипаттамасы мен құрылымын сипаттай келе, автор терминологияның аударылу әдістеріне өз мысалдарын келтірген.

В статье рассматривается определения и описания терминов. Рассказывая общию характеристику и структуру терминов, автор приводит свои примеры методов перевода терминологии.

In this article is examined definitions and descriptions of terms. Describing common characteristic and structure of the term, author gives own examples of translation methods of terminology.

Key words: term, terminology, scientific terms, common technical terms, scientific-technical terminology, peculiarity of the term, terminological word-combinations, translation of terms.

Possessing complex internal semantic structure, term is a united, independent unit of the name [1, 42].

The term(including scientific-technical terms and terms organizing-efficient documentation) is a unit of some concrete natural or artificial language(the word, word-combination, abbreviation, symbol, combination of the word and letters-symbol, combination of the word and numeral-symbols),which is possessed as a result the spontaneously

established or conscious collective agreement special terminological meaning, which may be expressed either in verbal form, or in that or other formalized type and sufficiently exactly and fully reflects basic, essential on given development level of the science and technology, signs of corresponding concepts. The term is a word, usually correlated with determined unit corresponding to logician-notional system according the content.

A.A. Reformatskii defines the terms as "a unambiguous words, deprived from expression" [2, 128]. M.M. Glushko said that "the term is a word or word-combination which uses to express the concept and indicate the subject, possessing, due to presence in it strict and exact definition, clear semantic borders and therefore unambiguous within corresponding qualification system [3, 237].

What is the linguistically nature of the term? First, term is an integral organic part of lexical system of the literary language. Second, terms differ from the other categories of the words by its enormous information richness. The most exact, concentrated and safe determination of scientific or technical concept is given in scientific and technical term.

The main requirement to the terms is its one meaning. A common scientific and common technical term expresses common concepts of science and technique. Terms exist not only in language but also in the definite terminology. Terminology as the system of scientific terms, present itself as the sub-system in the common lexical system of language [4, 77]. According to the A.A. Reformatskii, terminology it is a system of concepts of given science, fixed in suitable word expression [5, 121]. If in the common language word can have several meanings, then in the definite terminology it receives one meaning.

Peculiarity of the term as the special lexical group of words is that they created in the process of practical and scientific activity and therefore functions only among those people, who have these scientific and practical phenomenons, i. e. macro-context. Therefore comparatively with usual words, which one-meaning provided by the situation or linguistic context in the communication, the one-meaning of the term limited with extra linguistic or linguistic macro-context.

The term is not need the context as the word, because:
it is the member of definite terminology, which acts as the context;
it can be used isolated, for example, in the text of orders in the technique [6, 73].

In the lexical system of language terms shows those features, which have the words, i. e. they have antonyms and idiomatic. For example, the term «valve» in the car terminology means «клапан», in the radio technology «электронды шам», in the oil and gas industry «затвор»; the term «power» in the physics means «қуаттылық», «энергия», in the mathematics – «дәреже», in the optic – «линзаны арттыру күші».

The same term can be included in different terminology of given language, which presents itself the international terminological homonym.

The context of scientific knowledge begins gradually enter into the signs of language selected by us. Scientific meaning, which found its expression in the word or term, transfers to the new stage, including into the semantic system and structure of that or another language of science, becoming the component of lexical-semantic system of this language.

The character of semantics links between components of English terminological word-combinations. Terms + word-combinations, expressing unite concepts, possesses different stage of semantic order, generally they are more stable comparatively with free word-combinations of literary language by its lexical-semantic organization. We can refer them into the number of lexical word-combinations, which character peculiarity is that the place of one of the components filled by not any other word of suitable category, but by some which make definite semantic group.

There are a large number of terms in English scientific-technical terminology, which consists of several components. For example:

read-write head for magnetic tape unit

Such multicomponent terms refer to two types:

Non-solvable terms word-combinations

Solvable terms word-combinations

Stable terminological word-combinations are very easy to translate than complex words – terms, because all components in them are grammatically decorated, what facilitates revealing semantic links between them.

Grammatical decoration in terms word-combinations can be expressed: by suffixes (selective communication); prepositions (system of taxes);

There is a great attention to the systematic features of terms, which created again. In many spheres were created special rules of forming terms for the concepts or objects of definite class.

The term-complex words. The term-complex word is a combination of two or more bases nouns, which comply with the forms, provided in the dictionaries: book value (балансты пайда) and etc. The terminological word-combination is usually formed by combination of adjective with a noun, participle with a noun or several nouns, united by prepositions: accounting convention (бухгалтерлік есептеу әдісі), utilization of looses (шығындарды өтеу).

The term-complex words are included into English scientific-technical literature more and more, because the meaning of the complex word is always more exactly specialized than the meaning of corresponding word-combination.

S.N. Gorelikova formulates the number of formal rules of the translation of term-complex words: «if the meanings of a component is clear, then these rules will help to open the meaning of the complex word» [7, 76].

First of all, it is necessary to determine the lexical-semantic category of complex word component, it means the exactly item which they mark: subjects, actions, features and etc. The term-complex word, which both components mark the item (machines, mechanisms (devices; gears), instruments and etc.), is translated differently, depending on the correlation between given items.

If the second item is a part of first, the Kazakh equivalent will have a form: noun in singular form, the accusative case + noun in singular form. For instance:

oil consumption (мунай сұранысы)

control system (бақылау жүйесі).

If the first item is a part of second, then first component is translated by adjective, because it defines the qualitative peculiarity of the second item, distinguishing it from other items. For instance:

laboratory research (зертханалық зерттеу)

gas engine (газ қозғалтқышы).

But if the first component of the complex word marks the item, and the second its characteristic, the essential feature of the subject (weight, area(square), thickness, speed, pressure and etc.), then the Kazakh equivalent of the second component receives the form of the accusative case, and an equivalent of the first component receives the noun in genitive case. For instance:

crash test (анат тексеруі)

gas fields (газ кендері)

In order to know, in what form put the noun, marking the item, it is necessary to find in micro-context of complex word suitable English term as an independent word and define its grammatical number. In the most complex word the grammatical number can't be defined, because the components of complex word are written, usually, apart, however they are not an independent words, but only bases. Therefore, the number of items, marked by first component, is not expressed in complex word.

While analyzing the complex word of the type "item + characteristic", it is necessary to pay attention to that, whether the concept concerned, expressed by second component(characteristic), to the item, marked by first component. If the first component of the term-complex word marks the items, and the second the action this item, then Kazakh equivalent of the second component will have a form of the accusative case, and the equivalent of the first component the form of the genitive case. For instance:

magnetometer survey (магнетрлік түсірілім) etc.

The special difficulty in translation presents the multicomponent complex words. First of all, it is necessary to open the meaning of the basic component. The context have great role here. Then it is necessary to find the internal terms in multicomponent term-complex word, if they there are exist, with its referring words. In the following examples is illustrated the sequence of the translation of multicomponent terms.

1) control-surface cable adjustment access

access - люк

adjustment access - реттеу люкі

control-surface cable - рульді басқару арқаны(тросы)

The meaning of the whole term is "рульді басқару арқанын(тросын) реттеу люкі".

2) radio wave speed measurement

measurement - өлшем

speed measurement - жылдамдық өлшемі

radio wave - радиотолқын

The meaning of the whole term is "радиотолқын жылдамдығының өлшемі"

The one-word terms. The suffixes and prefixes, used in a system of English term-forming, basically are taken from the general, ordinary word-building English facilities. To form terms by suffixes and prefixes is typical choice from number word-building elements of those terms, which are useful for building terms. The specific sign of special technology is a longing for fixing determined terminological meanings for some suffixes.

This particularly characteristic for chemical terminology, where the specialization suffix is fully studied. There are formed in English:

The names of the basic organic joining and halogens by using the suffix - ine [en] (amine, fluorine);

The names of the volatile organic joining by the suffix - in [in] (salicin);

The names of the hydrocarbon acetylene row by the suffix - yne [i:n] (propyne).

The English prefixes dis-, en- are widely used in forming biological term. For instance:

- *enfeeble (әлсірету)*

- *enrich (тоқтықсыздандыру).*

In the terminology of the oil and gas industry are also formed by the affixation.

For instance, by the suffix -er, -or, -ist there are formed nouns, marking a specialist(expert)-workman:

- *mud engineer*

- *doodlbugger*

- *diver*

as well as machines(vehicles), tools, instruments, facilities:

- *hyperbaric chamber*

- *cutter*

- *limer*

The nouns with concrete subject meaning are formed by the suffix -ing, -ment:

- *spudding*

- *drilling*

- *cracking*

The nouns with distracted meanings are formed by the suffixes, which express the characteristic and quality:

- *ness (business)*;
- *ty (safety)*;

The suffix -ing is used for indicating the technological processes and actions in general:

- *turning*
- *exploration drilling*.

The suffix - (t) ion is used for expressing the action:

- *piling foundation*
- *activation*
- *decomposition*

For the scientific-technical terminology it is usual the use of number suffixes and prefixes, less productive, unproductive and quite absent in national language. In this way, following less productive suffixes are widely used in term-building of oil and gas industry:

- *ment (treatment, filament)*;
- *ance, - ence (inductance, divergence)*.

In the system of the term-building is widely used a suffix adjective -wise, which adds to base the meaning "toward, parallel":

- *streamwise*
- *slantwise*

Some less productive prefixes are widely used in term-building:

- *non-corroding*
- *non-dimensional*
- *non-freezing*

Some suffixes and prefixes, which are used in the system of the term-building, are absent in generally accepted english.

For instance, prefix as- appeared in english term-building, which is used with participle of past tense and transmit the meaning "right in that condition (state), what the subject has gained, after the process, expressed by participle:

- *as-cast (directly after casting)*
- *as-controlled (directly after checking)*
- *as-welded (directly after welding)*

The special rules of the term formation are designed in many areas for the concepts or objects of the certain class. In this way the names of different types of electric bulbs in analogy with term "electrode" with indication of the electrode number, used in bulbs:

- *diode*
- *triode*

In conclusion we shall note that one-word terms are not stable according the number of word-building components. In accordance with this fact one-word terms form the following groups:

I. One base:

- *agent*
- *domain*
- *frame*

II. The base and one or more affixes:

- *acknowledgment*
- *application*
- *connectionless*

III. The terms formed by uniting bases:

- *broadcast*

- *dial-up*
- *network*

IV. The terms formed by adding the parts of the words:

- *helipad*
- *updip*
- *downdip*

V. The forming the term proceeds when adding bases and affixation:

- *broadcasting*
- *subnetwork*.

The main peculiarities of scientific-technical style are its informativeness, logistic, clearness and objectiveness, exactness and comprehensibility. Separate texts, which belong to this style, can possess mentioned features more or less. However, there is a big use of language means in such texts, which allow satisfying demands of the given sphere.

In the lexicon, first of all, it is the use of scientific-technical terminology and so called special lexicon. Terms are the words and word-combinations, entitling specific objects and concepts, which are operated by the specialists in definite sphere of science and technique. The words, which are used nearly solely within the framework of given style and special meanings of the national words, can be the terms. Such, for instance, lexical units, as "coercivity" (коэрцитивтілік), "keramophone" (керамофон), "klystron" (клистрон), "microsyn" (микросин) and etc., which are widely used in texts of electronics context, is difficult to meet them outside the scientific-technical material. In same time in these texts acts as the terms such words, as "dead" (өшірулі), "degeneracy" (дегенерация), "gore" (арқан) and others, which have a well-known commonly used meanings. The terms must provide a clear and exact indication in real objects and phenomenas, fix unambiguous understanding by specialists of modern information. Therefore, there are special requirements to this type of words. First of all, the term must be exact, i.e. it should have strictly definite sign, which can be opened by the way of the logical determination, which is installing the place, marked by the term of the concept in concept system of given area of the science or technology. If some detail of the instrument is referred to as "a viewfinder" (видеоіздеуіш), then this term must mark only this detail, which executes determined functions and no other part of given instrument or other device. By this reasons the term must be unambiguous and independent from the content. In other words, it must have its own clear meaning, indicated by its determination, in all cases of using it in any text, in order to not waste a time by choosing the numerous meanings of the term. Each meaning must have only one corresponding term, i. e. to avoid term-synonyms with similar meanings. We know that exactly identification of objects and meanings is complicated, when the same subject is named differently.

The term must be a part of strict logical system. The meanings of terms and their determinations must comply with the rules of logical classification, exactly distinguish the objects and concepts, but do not allow vagueness or contradictions. And, finally, the term must be especially objective denomination, without extraneous meanings, distracting the specialist. Therefore, it is "contraindicated" the emotion, metaphoric, any associations and etc.

There is a great attention to the systematic features of terms, which created again. In many spheres were created special rules of forming terms for the concepts or objects of definite class. So, the names of different kinds of electric lamps created as the term "*electrode*" with the use of electrode in lamps (*diode, triode, tetrode, pentode, hexode, heptode, etc.*), the number of specialized electronic tools receive names with elements:

-*iron* (additron, carcinotron, cryotron, exitron, ignitron, klystron, permatron, phantatron, plasmatron, platinotron, skiatron, thyatron, etc.), Chemical terms with *-ite, -ate* define the salts, *-lous* — acids and etc.

We widely use so called special common technical lexicon, which is also one of the specific features of scientific-technical style. This is the words and combinations, which do not possess the feature of the term to identify concepts and objects in definite sphere, but used only in given sphere,

selected by the narrow circle of scientists.

Certainly, in scientific-technical materials are used not only terminological and special lexicon. There are a large number of common national words, used in any functional style. In the process of translating such lexical units, translator of scientific-technical literature faces with the same problems and uses for solving such problems the same methods as his colleagues, who work in other spheres. Scientific-technical materials are not always non-neutral-objective. There are a number of facts of using other elements in scientific-technical investigations:

*A large part of industrial America is rushing to get on the nuclear bandwagon.
Branched chain paraffins will be the fair-haired boys in our future gasolines.
Calcium cyanamide has been getting a big play in Germany recently.
Buick has stolen a march on the rest of the industry with a cast-iron V-6 engine.
Cellulose triacetate will give other fibers a run for their money.*

In conclusion, it is clear that for understanding and translation of such phrases the translator of scientific-technical literature have not enough knowledge in the sphere of terminology and special lexicon. As each translator he must possess all language wealth with which he will work.

REFERENCES

- 1.Карападзе Л.А. "О понятиях «термин» и «терминология». Развитие лексики современного русского языка." – М., 2005.-236с.
- 2.Reformatskii A.A. «Введение в языкознание.» -М.: 1995.-245с.
- 3.Glushko T.U. “Эквиваленция в переводах технической документации”–М.: Build, 2007.-266с.
- 4.Reformatskii A.A "Что такое термин и терминология." – М., 2008.-156с.
- Lotte D.S. "Образование системы научно-технических терминов. Основы построения научно-технической терминологии." – М., 2006.-236с.
- 5.Barhudarov L. S., Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: International relations, 2005.-456с.
- 6.Gorelikova S. N. “Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке” // Vestnik OGU. 2002. №6.

ӘОК 245.160.

ОРЫС ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МӘТІНТАНУ МІНДЕТТЕРІ МЕН МӘТІН ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

М.Б. Тумабаева

казак тілі мен әдебиеті пәнінің ІІ курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

Бұл мақалада мәтінтану мәселесіндегі орыс ғалымдарының көзқарастары мен ғылыми ой-тұжырымдары қамтылған. Мәтінтану дербес және күрделі мәселелерді шешетін ұғым ретінде қаралады. Мәтінтанудың бүгінгі таңдағы өзекті мәселелері теориялық тұрғыдан талданған.

В статье рассматриваются различные точки зрения и концепции русских ученых о проблеме текстологии. Текстология рассматривается как понятие решающая самостоятельные и сложные проблемы. Основные проблемы сегодняшней текстологии анализированы по теоретическим подходам.

This article covers the Russian scientist's thoughts, scientific overviews and conceptions to the problem of textology. Textual criticism is seen as a crucial concept of independent and complex problems. The main problems of the current textual analyzed on theoretical approaches.

Тірек сөздер: автограф, тізім, шимай дәптер, беловик, көшірме, архив, нұсқа, сараттау, жинақтау, жүйелеу, қорыту.

Б.М. Эйхенбаум көзқарасындағы мәтінтану мәселелері

Фольклор, ежелгі әдебиет, жаңа заман әдебиеті – бұлардың бәрі бірдей дәрежедегі мәтінтану объектісі. Мәтінтану бірыңғай ғылым ретінде болуы керек. Оның проблематикасы және басты түсінігі (автограф, тізім, шимай дәптер, беловик, көшірме, архив, нұсқа т.б.) ортақ әдістері мен қабылдаулары (атрибуция, датировка, комментарии, конъектировка, типтік қателердің зерттеу әдісі) – бұлардың бәрі ортақ мақсаты бар ғылым туралы айтуға жол ашты. Өзара келіспейтін 3 бытыраңқы пән қиыншылық тудырады.

Әрине, фольклордың, көне әдебиеттің, жаңа әдебиеттің өздеріне тән ерекшеліктері бар, өздерінің зерттеу әдістері, бірақ, олардың әрқайсысының ерекшеліктерін асырып айту қажет емес. Әрқайсысының сол принциптері маңыздырақ немесе басқа тамырларына қарағанда ерекше.

Әлі күнге дейін Толстойдың «Война и Мир» шығармасының мәтіндерін қалай жасау керектігі туралы ортақ бір ой жоқ. Мысалы, философиялық бөлімдерді көркем шығарма бөлімдерімен араластырып жазу керек пе, әлде бөлек жазу керек пе, немесе французша мәтінді басты мәтін ретінде ме, әлде басқаша ма? Міне, осы жайлы Толстойдың нұсқаулары бірдей емес және әртүрлі түсіндіріледі.

Добролюбовтың шығармашылығын, жаңадан бастаушы сыншыл жазушылардың шығармашылығынан айыру оңай емес, көп жағдайда мүмкін емес. Осы жайлы «О значении наших последних подвигов на Кавказе» атты мақаланың авторы Добролюбов па, әлде корректор Петр Дмитриев пе? деген үлкен талас бар.

Көне мәтіндерде басты мәтінді құру оңай емес, көп жағдайда мүмкін болмаған. Жаңа әдебиетте бұл, Мәтінтануның бірінші және маңызды мәселесі. Мысалы, 1835 ж. «Миргорода» басылымындағы «Тарас Булба» редакциясы; 1842 ж. «Невсейей проспект», «Портрет», «Ревизор». Басқада көптеген мысалдар келтіруге болады.

Шығармашылыққа авторлық талас бітпейді. Жазушы қаншалықты үлкен болса, талас та соншалықты үлкен болады. Мәселен, Некрасовтың шығармашылығы. Некрасовтың ақындық және публицистикалық мұрасы толық емес. Жақында оның өлеңдеріне пікірталастар болды, яғни оның өзіне қатысты «Притчи» және «Он у нас восьмое чудо» өлені. А.П Григорьев, А.Н Плещев, Н.Н Страховтың мақалалары Достоевскийдің жұмыстарымен анықталған; П.Л Лавровтың мақаласы- В.В Лесевичқа, Лонгиоровтың Некрасовқа, А.П. Григорьевтің «Фете» туралы мақаласы Я.К.Гротқа жазылды, ал басқа «Фете» туралы мақала бірде Островскийге, бірде Григорьевқа, бірақ Л. Мейяға тиесілі болды. П.Н. Кудрявцевтің «Фете» туралы мақаласы 1850ж «Современникте» бірде Некрасовқа бірде В.П Боткинге арнап жазылды [1,28].

Демократиялық-революциялық лагерь сыншыларының Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Писарев, М. Антонович және басқаларынан өте ауқымды әдебиетшілер құрастырылды, әсіресе Белинскийге. Өте ауқымды мақалалар, атақты авторлардың сыни көзімен жазылды (А.Ю.Галахов, М.Н.Котков, П.Н.Кудявцев, И.И.Панаев және т.б).

Бүгінде ескі және жаңа мәтінтануға сөздер бір құбылыста жүріп жатыр. Олар әртүрлі мағынаға ие. Түрлі әдістемелік қабылдаулар бар, бірақ олар ғылымның дамуына кедергі келтірмейді. Бытырап кету пайда әкелмейді, ортақтасу байытады.

Практикалық қиындықтың әдебиетін дұрыс-бұрыстығын айтуда және мәтінтануды біріктіруде. Бірақ қазіргі таңда мәтінтануды құрып, біріктіру күйінде аяқтау мүмкін емес, бірақ бұл біздің танденциядан бас тарту деген сөз емес. Оған баратын жолды ақырындап жинастырып, тарихтағы 2 жолды біріктіру керек.

Жаңа мәтінтануға орыстың тарихи әдебиетінде көбірек көңіл бөлінуде. Келешек тарих мамандары А.А. Шахматов, В.Н. Перша, О.А. Добиаш-Рождественский мәтінтанудың жаңа түрінің дамуына ықпал жасады. Практикалық тәртіппен мәтінтану біздің көз алдымызда басқа разрядта және теориялық түрде дамып келеді бұл білімнің тәртібі туралы талас-тартыс. Бұл ғылымның басты талас тартысы - бүгінгі күні мәтінтануға бірқатар сұрақтар - ғылымның басты түсініктерін орнатуға байланысты. Қазір оның бәрін түсіну қиын, көп сұрақтар алғашқы қадамдарға арналған алайда онысыз алға жылжу мүмкін емес, қандай мақала болмасын қатал ғылыми мәнді болу керек. Бұдан барлық сәйкестік туындайды және кімде – кім мәтінтанудың басты тапсырмасын мойындаса солар ескі мәтінді иеленеді.

Мәтінтану жаңа әдебиетте бір ғана мақаланы мойындайды. Ол басқалардан көлемі және мән-мағынасы жағынан айрықшалануы мүмкін және ол біреу ғана.

Көркем мақалалардың авторы тек бір жазушы, екеу болуы сирек кездесетін жайт (ағайынды Гонқуралықтар, Э.Эркман және А.Шатриан, Ильф және Петров); тағы бір сирек кездесетін жайт - топтастырылған авторлар. Фольклорда және ерте орыс әдебиетінде жағдай мүлдем басқаша және қиын болған.

Мәтіндегі барлық белгілер абзацтар, бөлек жолдар бұлар ортақ қызметті үгіттейді – ол көбірек көркем күшті әсер, және басым күшпен автордың көркемдігін білдіру.

Ешқандай сөздік шығармашылықта (айталық ғылыми, публицистикалық және т.б) бұл осындай максималді қажеттілікке жетпейді. Басқа сөздермен ауыспалы мағынада – синонимдер, абзацтық орындардың өзгеруі немесе басқа жағдайлар автордың ойын айқын көрсетеді. Немесе ауызша өнерде «мен ит сияқты арам өлуді дұрыс деп түсінем, піспеген сөзінді бір секундта толықтыруға ерінбе» Флобер М. Кайға 1852 ж жазған [1,38].

Көркем шығарма өзінің шынайлығымен анықталады. Бір қателік - бұл үш сатылы бүтін әсер қабілетін қирату болып табылады, бұдан бүкіл әлем рухани кедейленуі мүмкін.

Мақаланың анықтылығы - көркем шығарманы толық қабылдау мүмкіншілігі. Лев Толстой: «қанша қиын болмасын, көркемөнер ғылымға қарағанда дәлдікті анағұрлым қажет етеді» деп дұрыс айтқан [1,40].

Көркемшіге анық факторлар ғана әсер етпейді, мысалы рифма және ритм. Бірақ таңдау жүргізгенде оның мән – мағынасы маңызды.

Біз білмеген Пушкиннің әр түрлі шығармалары бар. «История село Горохино» (Жуковскийдің пайымдауынша) немесе «История села Горохина» - осындай оқудың әртүрлілігі бүгінде анықталды. Тек бір әріп қана өзгерген бірақ өзгерістің өзіндік құпиясы бар. «Горохино» - бұл әзіл – оспақ сөз; Горох ханға байланысты айтылған. ал «Горохино» сөзінен мұң түсінігін байқаймыз.

Оқылуындағы айырмашылықтар әріп және тыныс белгілері. Гогольдің «Записок сумасшедшего» деген өлең жолдарында айырмашылық бір әріп және тыныс белгілерінде болып тұр.

«Алжирлік деяның мұрынының астында ісік бар екенін кім білсін»; немесе «Алжирлік беяның мұрынының астында ісік бар».

Бұл екі жолды сөйлемнің мағынасы әртүрлі екендігін айтып керегі жоқ сияқты. Кейде бір әріп бір сөздің мағынасын өзгертеді. Батыл емес сатира және сатираның белгілерін «Евгений Онегин» шумақтарынан түсінуге болады [1,46].

Барлық жағынан шешілген – көбінен азына дейін – көркемөнерлік мәтін шығармасы барынша абсолюттік нақтылықты талап етеді. Жазушы әңгімені айлар бойы жазуы мүмкін, егер төрт сөздің орны дұрыс қойылмай қалса да мағына өзгереді. Бірақ әртүрлі мәтіндік себептерге қарай көркемөнерлік туынды жазушы қалағандай күйде болмайды. Сондай жағдайларға байланысты мәтін әртүрлі күйде болуы мүмкін. Мәтіндердің бұзылмауы патшалық цензуралықтың жаупкершілігінде.

Кейде автор өзінің шығармашылық жағынан қиналған кезде әрдайым өзінің сол шығармашылығын толық көрсете алмайды.

Автоцензуралық аз орынды алмайды, ол әртүрлі себептерге байланысты (жеке, тактикалық, қоғамдық және т.б.). Автор аяқталған шығарманы басып шығаруды қаламайды немесе оған мүмкіншілігі болмайды.

Егер шығармашылық жеке басқа қатысты немесе саясатқа қатысы көбірек болса ол кейде көп тізімді болады, және ол құпия немесе фантастикалық авторлық атпен, яғни, бүркеншік атпен таралады. Біз әлі күнге дейін орыстың ерікті өлеңдерінің авторын білмейміз. Олар бүркеншік ат қолданған.

Б.В. Томашевский көзқарасындағы мәтінтанудың өзекті мәселелері

Мәтінтану (латыннан *textum* – сөздердің байланысы, гректен *logos* - сөз) – сынау (рецензия), түзету (эминдация) және баспадан шығару мақсатында әдеби шығармалар мәтіндерін талдау тәсілдерін зерттейтін қолданбалы филологиялық ұғым (тәртіп).

Көптеген әдеби шығармалар автордың өмір сүрген кезінде басылмай қалады немесе ұқыпсыздық пен әдейі жасалғанның (цензура шарты және т.б.) салдарынан дұрыс емес және қалдырылып кетушіліктерімен баспадан шығарылады. Баспадан шықпаған шығармалардың көпшілігі шынайылығымен бірі екіншісінен асып түсетін шығармалардың тізімінде болады (мысалы: Грибоедовтың «Горе от ума» шығармасы). Кітап баспасы ойлап табылған XVғ. ортасына дейінгі барлық шығармалар өте сирек жағдайда қолтаңба немесе автормен қаралған және түзетілген көшірме (авторлық көшірме) түріндегі қолжазба ретінде сақталған. Антикалық әдеби шығармалардың бірде-бір қолтаңбасы бізге жетпеген. Ал ортағасырлық әдебиетке жататын шығармалардың көпшілігінде мәтіннің күрделі тарихы мен бірқатар авторлары бар. Сонымен қатар бізге жеткен тізімдердің ежелгілері шығармалардың жазылу уақытымен сәйкес келмейді (мысалы: XIғ. аяғында пайда болған «Песнь о Роланде» XIIғ. Бір тізімде және XIII-XIVғ. Көптеген тізімдерде көрсетілген) [2,11].

Мәтінтанудың негізгі мақсаты – баспадан шығарылатын әдеби шығарманың дұрыс мәтінін беру. «Дұрыс» немесе «канондық» мәтін туралы сұрақтар үнемі бірдей қойыла бермейді. Әртүрлі филологиялық мектептер бір шығарманың әртүрлі баспасына байланысты оны қалпына келтірудің жолдарын әртүрлі түсінді. Сондықтан XIXғ. ортасына дейін, белгілі бір пікірлер бойынша абзалы болып танылған бір қолжазбаның анық (дипломатиялық) өндірісі баспа техникасында негізгі орын алады.

Бір баспа негізгі мәтін ретінде, ал басқалары қосымша нұсқалар ретінде болатын «критикалық аппараттың» толықтылығы ғана маңызды болып саналады. Мәтінді таңдау мәселесі таза субъективизм ретінде дұрыс алынбайды. Мәтіннің сыны негізінен екі мәселеге келіп тіреледі: 1) қайнар көзінің шынайылығы немесе жалғандығын анықтау; 2) қайта көшіру, түзету мен толық емес бөліктер ретінде бізге жеткен алғашқы мәтіннің шынайылығы анықталған кезде оны қайта құру. Берілген мәтіннің бар нұсқаларының талдауы мен олардың бір-біріне қатынасымен хабардар ететін осы анализ «критикалық аппарат» деп аталады. Ол қазіргі кезде әрбір әдеби шығарманың ғылыми-сыни баспасының маңызды бөлігі болып саналады.

Шынайы деп танылған, қайнар көз мәтінінің сыны өз кезегінде бір-біріне жалғасқан екі мәселеден 1) логикалық мағынасының бұзылғандығы немесе басқа ескерткіштердің, осы ескерткіштің басқа бөліктерінің көрсетулеріне, бүтіннің архитектуралық сәйкес келмеуі негіз болатын диагноздан (яғни мәтіннің белгілі бір

бөлігінің сәйкес келмейтіндігін талдау); 2) зерттеліп отырған ескерткіштің және оған жақындардың жанама нұсқаулары немесе ескерткіштің логикалық мағынасының түсіндірмесінен, оның пайда болуының тарихи жағдайларынан, оның басқа ескерткіштерге қатысынан, оның шығармашылық құрылымынан шығатын болжам негізінде мәтінді түзету жоспарын құру, яғни конъектурадан тұрады.

Мәтінтану алғашында антикалық авторлардың (кейінірек ортағасырлықтардың да) қолжазба мәдениетін зерттеу негізінде дамыды, яғни арасында жоғарыда көрсетілгендей қолтаңбасы кездеспейтін документальді материалдардың негізінде. Кейінгі кезде ол жаңа және жаңаланған әдеби шығармалардың мәтіндеріне де тиімді қолданылуда. Сонымен қатар қолтаңбалардың болуы. Мәтінтануға автордың өмірінің хронологиялық шеңберімен, одан да жаманы берілген шығарма бойынша жұмыс істеген кездерінің хронологиялық шеңберімен шектелетін «мәтін тарихының» жаңа түрі болып табылатын «шығарманың көркемдік тарихы» атты жаңа мәселелер ортасын әкелді.

Мәтінтану әдістері арқылы дамытылған және жетілдірілген нақты материалдарды келесі категорияларға бөлуге болады: 1) шамалы бөліктермен бізге жеткен ескерткіштер (мысалы ежелгі грек лириктерінің мәтіндері, Менандр комедиясы); 2) бір-бірімен тарқатылған көптеген баспалармен бізге жеткен ескерткіштер; а) қайта көшірулер кезінде көптеген қателерге тап болғандар – антикалық авторларың шығармалары сондай; б) бірігуге дейін жеткен, көптеген түзетулерге ұшырағандар (бірнеше шығармалардың контаминациясы) – феодалдық кезеңдегі көркем әдеби шығармалардың көпшілігінің мәтін тарихы сондай; 3) әртүрлі кезеңдерге жататын және әртүрлі қоғамдық ортада дүниеге келген көптеген ғасырларда жинақталған ескерткіштердің теңестірілуі болып табылатын ескерткіштер (мысалы «Тәурат (Библия)» кітабы, Гомер поэмасының бөліктері немесе орыстың жылнамалары мен шежірелері); 4) азғантай немесе жалғыз, кейде қатты бүлдірілген баспада сақталған ескерткіштер: мұнда кейде автордың тірі кезінде баспадан шықпаған және соңғы әрлеуін алмаған жаңа әдеби шығармаларды жатқызуға болады (мысалы Грибоедовтың «Горе от ума» шығармасы немесе Лермонтовтың «Демон» шығармасы); 5) фальсификация: а) толығымен жалған ескерткіштер; б) интерполяция. Әрбір осы ескерткіштер категорияларының анализі ерекше мәтінтануның техникалық тәсілдерімен байланысты [2.21].

Д.С. Лихачев көзқарасындағы мәтінтану мәселелері

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы мәтіннің сынағыштығының теориялық құрастыруларына ерекше тоқтауға қажеті жоқ. Мәтіннің сынағыштығы XIX ғасырда дербес ғылым бола алмады. Мәтіннің зерттеуінің есептері тек қана жаттығу қажеттіліктерімен шектелді. Мәтіннің сынағыштығы қажетті құжаттар және әдеби ескерткіштердің шығаруы үшін қажетті пән болды.

Мәтіннің сынағыштығы орыс ғылымында А.Шлецермен негізделген. Ол оны «аз сынағыштық» немесе «сөздердің сынағыштығы» деп атаған. Нестордың сыни көзқарастарына А.Шлецер айқын сұрақ қойған: «Нестор шындығында не туралы жазды? Сол сөздер, сол абзацтар, сол жерлер оныкі ма, әлде ол оныкі емес пе – Міне осы кіші сынағыш немесе сөздерің сынағышы». Нестордың көшірушілері – «дөрекі надандар». Шлецердің дұрыс оқудың жолын табу үшін «ішкі қасиеттерді» бағалау керек. А.Шлецер мәтіннің кризистік шығаруын бірінші болып ұсынған және ол былай деп жазды: "Мен тек қана сыни білім туралы айтамын, сондықтан мені ешкім Нестордың шығарушысы ретінде абыройын ұрлап алды деп айта алмайды» [3.24].

А.Шлецердің көзқарастары өзіндік көзқарас бола алмады. Ең алдымен мәтіннің құрылымын өзгерткен, содан кейінгі кезекте көшірмелер туралы ойлар айтыла басталды. Шығарудың негіз етіп алуы керек болатын өте жақын авторлық түпнұсқаға қолжазбалардың зерттеуі ескерткіштің мәтіні "табумен" шектелгенін болып есептелді.

Зертеушілердің мәтіндерінде біз белгілі өлшемде мақсаттардың анықталуы немесе «мәтін сыншылары» дегенді табамыз [3,28].

Белгілі мәтінтанудың есептерінің анықталуы немесе «мәтіннің сынағыштығы» мәтіндердің зерттеушісі, мәтінтанудағы жаңа әдістерді таратушы Б.В. Томашевский: «Құжаттың барлық жақтан дұрыстығы және сәйкестігі туралы мәселенің шешімі мәтіннің сынағышы деп аталады. Мәтіннің сынағыштығының нақты нәтижелері - құжаттың қателіктерінің жоюы, сондықтан мәтіннің сынағышы тар мағынада құжаттарды қалпына келтіру және анықтауды, қате болса оны шын мәнінде қалпына келтіруі».

Батыс филологтары мәтіннің "шынайы" қалпына келтірілуі мәтіннің зерттеу мақсатында деп санайды. Солай бола тұра мәтінтануның негізгі мақсаттарын Г.Посом былай сипатталған: «Барлық ғылыми мәтіндік сынағыштары шындық атына талаптануы үшін мәтінді нақты, заңды, шынайы етіп реконструкциялауы қажет». Мәтіннің сынағышы туралы бағыт шығарушылар үшін қажет екенін грек қолжазбасының білгіші А.Дэн: «Қолжазбаларды зерттеу мақсаты – мәтінді басып шығару». Басқа шынайы мақсаттарды А. Дэн көрмейді: «Сирек ғалымдар – мен оларды білетінмін, қолжазбаларды тек ғанибет алу үшін оқиды. Тағы одан да сирек жайттар-кітапханаға барып, қолжазбалы миниатюраларды көріп ләззат алатындары да бар. Шынайы кітапханамызды бағалайтын – филолог – мәтін шығарушы». А.Дэн көбірек: «Барлық филологиялық ғылымының алға басуы мәтіннің шығару проблемасымен байлаулы» деп айқындайды [3,39].

Негізінде мәтінтану "филологиялық қабылдаулар жүйесі" ескерткіштердің шығаруына байланысты "қолданбалы филология" ретінде бізде және батыста анықталды. Мәтіннің шығарулары үшін маңызды "бастапқы", "шынайы" мәтін, ал мәтіннің басқа тарихи кезеңдері онша қызықтырмады, сондықтан мәтіннің сынағышы мәтіннің тарихи кезеңдерден мәтіннің бастапқы кезеңіне аттап асыққан және небір "қабылдаулар", механикалық әдістер "табу" арқылы бастапқы мәтіннің, басқа кезеңдерді жалған, қате, зерттеуші үшін ешқандай қызықтырмайтын нәрсе деп қарады. Сондықтан мәтіннің зерттеуі жиі «дұрыстаумен» ауыстырылып отырды. Зерттеу өте жеткіліксіз түрде жүргізілді, ол тек «тазарту» «кателерден», кеш өзгерістерден.

XIX ғасырдағы көне орыс әдебиетінде мынадай тәсіл негіз болған: ең бірінші шығару, сосын зерттеу [3,40].

Сонғы жылда жалпы тенденцияны оқып танып біле отыра, біз мынадай қорытындыға келеміз: мәтінтану дербес және күрделі мәселелерді шешетін ұғым ретінде қаралады. Бұл мақсаттар төмендегінше сипатталады: мәтінтану ескерткіштің мәтіннің тарихын зерттеуді өзіне мақсат етіп қояды. Оның өмір сүру сатысы оның авторы мен оқырмандардың, редактордың, компилятордың т.с.с. оның мәтіні өзгергенше осы уақыт ішінде солардың қолында болады.

Тек қана ескерткіш мәтінінің тарихын зерттей келе, бастапқы авторлық мәтінінің қалпына келтіруі мүмкін.

Мәтінтану осы заманғы түсінігінің дамуын бөлек ескерткіштің тарихын зерттеуіне дейін өсті. Егер әдебиет тарихы бүкіл әдебиеттік зерттеу процесімен шұғылданса, мәтінтану бөлек мәтін ескерткіштердің даму процесін зерттеуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Эйхенбаум Б.М. Задачи текстологии М. Наука 1971г.
2. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Москва. Искусство-1959;
3. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк, М-Л. Наука 1964г.

СПОРТ

УДК 796/799/(075)

**ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ
МЕТОДОВ ПРЕДСОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЛЕГКОАТЛЕТОВ**

Б.А. Битлеуов

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова
г.Талдыкорган, ba.bitleuov@gmail.com*

В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности предсоревновательной психологической подготовки легкоатлетов.

Бұл ғылыми мақалада жеңіл атлеттердің жарыс алдындағы психологиялық дайындықтың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылған.

In this article issues on increasing efficiency of prior to competitive psychological training of athletes are considered.

Ключевые слова: *Психология, физиология, спортивная подготовка, физическая подготовка, техническая подготовка, тактическая подготовка, психологическая и интегральная подготовка.*

Психологическая подготовленность легкоатлета обеспечивает эффективную реализацию его технических, тактических и функциональных возможностей, достижение более высокой работоспособности в тренировке и повышение результатов в соревнованиях. В современной системе подготовки легкоатлетов наряду с высокой физической и технической подготовленностью, тактической зрелостью большое значение имеет и психологическая подготовленность спортсмена. Очень часто именно из-за отсутствия этой подготовки спортсмен оказывается не в состоянии полноценно реализовать свои технические и функциональные возможности достигнуть более высокого эффекта в тренировке и повысить свои результаты в соревновании.

Психологическая подготовка должна быть направлена прежде всего на развития у легкоатлета способности проявлять волевые качества, владеть собой, своими чувствами, переживаниями, способности отвлекаться от всех посторонних раздражителей. Все это должно обеспечивать благоприятную ситуацию для проявления максимальных усилий без нарушения координаций и динамики движений.

В спортивной подготовке необходимо выделить ряд относительно самостоятельных ее сторон, видов, имеющих существенные признаки, отличающие их друг от друга: теоретическая подготовка, физическая подготовка, техническая подготовка, тактическая подготовка, психологическая и интегральная подготовка.

Следует отметить, что каждый вид спортивной подготовки зависит от других видов, определяется ими и в свою очередь, влияет на них.

К примеру, уровень проявления физических качеств (выносливость) тесно связано с экономичностью техники, умением реализовать рациональную тактическую схему соревновательной борьбы в сложных условиях.

Одной из важнейших частей подготовки легкоатлетов является психологическая подготовка, направленная на развитие у спортсмена способности проявлять волевые качества, владеть собой, своими чувствами, переживаниями, способности отвлекаться от всех посторонних раздражителей. Все это должно обеспечивать благоприятную ситуацию для проявления максимальных усилий без нарушения координации и динамики движения. Современный спорт высших достижении требует от спортсмена максимальную самостоятельность, без которой

больших успехов в спорте достичь невозможно. Самостоятельность в тесном содружестве с тренером и врачом – вот путь движения к вершинам спортивного мастерства [1].

В настоящее время на крупных соревнованиях в сложных условиях спортивной борьбы с исключительно высокой конкуренцией, где спортсмены имеют равную техническую и физическую подготовленность, придерживаются почти одинаковой тактики, чаще побеждают те из них, кто имеет более высокий уровень развития моральных, волевых и специальных психологических качеств.

Высокий уровень моральной, волевой и специальной психологической подготовленности предполагает комплексное проявление самых различных качеств. Недостаточное развитие даже одного из них часто является причиной поражения высококвалифицированных спортсменов. Поэтому в современном тренировочном процессе психологическая подготовка должна занимать значительное место в воспитании спортсмена на всех этапах его совершенствования. Осуществляя психологическую подготовку, необходимо иметь в виду, что самыми сильными раздражителями, вызывающими то или иное психологическое состояние является раздражители, как отмечал в свое время М.П.Павлов идущие от людей [1].

Следует отметить что при неправильном подборе средств методов педагогического воздействия на спортсмена тренер может оказаться в роли тормозящего раздражителя, оказывающего сильное угнетающее влияние. Это часто имеет место при ненужном чрезмерном давлении на психику спортсмена.

Спортсмен должен уметь вести борьбу на различных уровнях напряженности, быть способным переключаться. В определенный момент нужно уметь совсем выключаться из борьбы, расслабляться, давать покой нервной системе, мышцам, обеспечивая кратковременный но полный психологический и физиологический отдых. Вместе с тем спортсмен должен уметь в любой момент от максимального расслабления перейти к максимальной мобилизации сил и быстро включаться в борьбу.

Одно из задач психологической подготовки состоит в том, чтобы приучить спортсмена непосредственно перед выступлением полностью сосредоточиваться на выполняемом упражнении.

Это умение достигается систематическим участием в различных соревнованиях и упорной работой над собой (самовоспитанием), использованием в тренировке методов подготовки в условиях «поля боя».

Важным моментом в психологической подготовке спортсмена является развитие и организация его мышления. Легкоатлета нужно обучить умению анализировать свои действия и действия соперников. Психологическая подготовка осуществляется через воспитание волевых качеств, приучение к условиям состязаний. Основную роль в воспитании волевых качеств играет преодоление постепенно повышающихся трудностей в тренировочных занятиях и соревнованиях. Приучения к условиям состязаний осуществляется главным образом методом моделирования воздействий и требований соревнования [2].

Очень важен здесь соревновательный метод. Выполнение на учебно-тренировочных занятиях различных упражнений в виде соревнований и особенно участие в специальных соревнованиях – один из лучших путей воспитания волевых качеств и психологической подготовки.

Основными волевыми качествами легкоатлетов является дисциплинированность, воля к преодолению трудностей, к проявлению максимальных усилий в тренировочной работе, уверенность в себе, настойчивость воля к победе.

Для практического осуществления воспитания психологических качеств в процессе занятий спортом могут быть рекомендованы следующие методы:

- Воспитание правильного отношения к тренировочной работе убеждением, разъяснением, личным примером.

- Участие учебно-тренировочной группы в трудовых общественных мероприятиях.

- Самообслуживание спортсмена при подготовке мест занятий и инвентаря.

- Использование отдельных видов физического труда на занятиях и в свободное время.

- Групповые выполнения физических упражнений (кто лучше).

- Самостоятельное выполнение (на тренировках и вне его) физических упражнений с большой нагрузкой. Особенно упражнений (кроссы, ходьба на лыжах, гребля и др.) на выносливость.

- Выполнение упражнений методом «до отказа», т.е. продолжение упражнения, несмотря на утомление, до момента возникновения нарушений в координации движений, или методом «кто сделает больше».

- Повторение физических упражнений при малых интервалах отдыха. В этом случае повторная работа совершается при еще не прошедшем утомлении.

- Продолжительное выполнение тренировочной работы, несмотря на чувство усталости.

- Выполнение тренировочной работы в соответствии с условиями соревнований, несмотря ни на какие трудности.

При подготовке к особо ответственному состязанию нужно планировать тренировку на основе соревновательного микроцикла, приближенного к условиям состязания. Для этого можно моделировать ход состязания (график бега, число попыток и др.). Необходимо подчеркнуть особо важную роль в психологической подготовке легкоатлетов, их участия во многих и разных по масштабу состязаниях [2].

В учебно-тренировочных занятиях по легкой атлетике целесообразно придерживается следующих основных правил при воспитании волевых качеств и подготовке к соревнованиям:

- Постоянно воспитывать необходимые волевые качества и умения.

- Использовать постепенное возрастание объема и интенсивности тренировочной и соревновательной нагрузок для воспитания волевых качеств.

- Правильно сочетать тренировку и соревнования с трудовой деятельностью спортсмена (работой, учебой и т.п.).

- Не проявлять отрицательные эмоции.

- Проводить учебно-тренировочные занятия преимущественно с группой.

- Почаще организовать совместные занятия менее подготовленных занимающихся и сильнейших легкоатлетов.

- Шире использовать соревновательный метод в учебно-тренировочных занятиях (прикидки и соревнования в отдельных упражнениях на технику, на быстроту, на лучший результат и др.).

- Применять в тренировочных занятиях различные гандикапы (в беге на разные дистанции, в эстафетах, в прыжках и метаниях).

- Почти в каждом тренировочном занятии включать задачу - достигнуть поставленной цели в выполнении упражнения (поднять штангу определенного веса, пробежать намеченную дистанцию, выполнить элемент техники и т.п.)

- Почти в каждом занятии выполнять хотя бы одно упражнение в более трудных условиях (бежать на время по песку или в гору, метать более тяжелый снаряд и т.п.)

- Периодически применять метод «до отказа» (особенно в подготовленном периоде).

- Время от времени проводить прикидки, внутренние соревнования и тренировочные занятия в условиях, сходных с условиями предстоящих ответственных состязаний.
- Проводить тренировочные занятия, прикидки и внутренние соревнования при любой погоде, позволяющей выполнять упражнения.
- Участвовать в соревнованиях без какой-либо помощи со стороны тренера - преподавателя [3],[5].

Психологическая подготовка к конкретным соревнованиям делится на раннюю, начинающуюся примерно за месяц до соревнования, и непосредственную - перед выступлением и в течение его.

Ранняя предсоревновательная психологическая подготовка предполагает:

- получение информации об условиях предстоящего состязания и основных конкурентах;
- получение диагностических данных об уровне тренированности спортсмена, особенностях его личности и психического состояния на настоящем этапе подготовки;
- определение (совместно со спортсменом) цели выступления, составление программы действий на предстоящих соревнованиях с учетом имеющиеся информации;
- разработку подробной программы проведения условий предстоящих состязаний;
- организацию преодоления трудностей и неожиданных препятствий в условиях, моделирующих соревновательную деятельность;
- создать условия для уменьшения излишней психической напряженности спортсмена перед соревнованием;
- стимуляцию правильных личных и общественно значимых мотивов участия в соревнованиях в соответствии с поставленной программой подготовки;

Непосредственная психологическая подготовка накануне и в ходе соревнований включает:

- психологическую настройку и управление психическим состоянием непосредственно перед каждым выступлением;
- психологическое воздействие в перерывах между выступлениями и организацию условий для нервно-психического восстановления;
- психологическое воздействие в ходе и после окончания очередного выступления;

Психологическая настройка перед каждым выступлением должна предусматривать уточнение деталей предстоящей спортивной борьбы, создавать условия для готовности к максимальным волевым усилиям и проявлению необходимых волевых качеств в предстоящей спортивной борьбе, а также систему воздействий, уменьшающих эмоциональную напряженность спортсмена [4,5].

Практической основой методики морально-волевой подготовки предсоревновательной психологической подготовки являются: регулярное приучение к обязательному выполнению тренировочной программы и соревновательных установок; систематическое введение в занятия дополнительных трудностей; широкое использование соревновательного метода и создание в процессе тренировки атмосферу высокой конкуренции.

При совершенствовании психических возможностей легкоатлета одним из важных направлений является снижение уровня эмоционального возбуждения с целью улучшения общего баланса нервных процессов и успокоения спортсмена. Здесь могут быть использованы такие приемы, как согласные воздействия тренера (разъяснение, убеждение, одобрение, похвала и др.), с помощью которых снижается эмоциональная напряженность легкоатлета, неуверенность его в своих силах, уменьшается чрезмерное

чувство ответственности за выступление. Наиболее эффективными является приемы, связанные с применением и движении и внешних воздействия способствующие снижению уровня возбуждения:

- произвольная задержка выразительных движений;
- произвольная регуляция дыхания, изменяя интервалы вдоха и выдоха или задерживая его;
- последовательное расслабление основных групп мышц;
- контроль за собственной мимикой, выражение лица, моторикой рук и ног с другими внешними проявлениями и приведения их к уровню, соответствующими нормальному, устойчивому состоянию;
- успокаивающие приемы массажа.

Для повышения уровня возбуждения с целью мобилизации легкоатлета перед предстоящим выступлением, настройки его на максимальную отдачу в соревнованиях используются те же группы методов, которые по результатам воздействия должны иметь противоположную направленность: словесные воздействия тренера (убеждение, требование, похвала и тд), но способствующие повышению психического напряжения, концентрации внимание на победе.

Важную роль играют методы словесного самовоздействия на легкоатлета, которые сводятся к концентрации мыслей на достижении высокого результата, победы; настройке на максимальное использование тактическо - технических и физических возможностей; умении использовать самоприказы типа: «Отдай все, только выиграй», «Успокойся», «Мобилизуй все что можешь», «Настройся и добейся того, к чему готовился». Современная легкая атлетика постоянно дает примеры значительного превышения результатов, которые совсем недавно казались недостижимыми.

Конечно, современная техника, методика тренировки и условия для соревнований более совершенны. Но все же секрет в преодолении психологических барьеров лежит в смелости и решительности самого спортсмена, в его уверенности и возможности достижения цели.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Озолина Н.Г., В.И.Воронкина, Ю.Н.Примакова«Легкая атлетика». М.: ФК и спорт, 1989.
2. Хоменков Л.С. «Учебник тренера по легкой атлетике».М., ФИС, 1963.
3. Кобринский М.Е.. Учебник «Легкая атлетика». Минск, 2005.
4. Кривоzubов В.В.. «Особенности предсоревновательной подготовки бегунов на короткие дистанции». Л., 1981 .
5. Жилкин А.М. «Легкая атлетика». Учебник - 3 издание. М., 2006 .

ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ СОБЫТИЯ

ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ!

Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігінің
2013-2015 жылдарғы ғылыми
жобалар байқауының жеңімпазы,
педагогика ғылымдарының
докторы, профессор

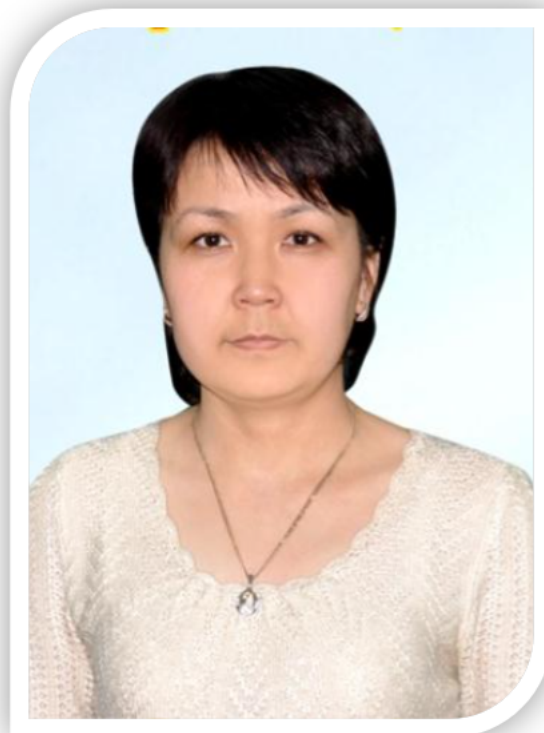
СМАГУЛОВ
Есенгали Жексенбайұлын

ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ!

Қазақстан Республикасының
жоғары оқу орындарының
оқытушылары арасындағы «XXI
ғасыр ұстазы» атты республикалық
байқауының жеңімпазы,
«Математика және МОӘ»
кафедрасының аға оқытушысы,
магистр

ОКПЕБАЕВА
Гульнур Шерниязқызын

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

А.Б. Есбосынова, Д.А. Турсынбаева, Д.Т. Тулегенова ФИЗИКА ПӘНІН ҚАЗАҚША ОҚУЛЫҚТАРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕСІ.....	4
Д.Н. Нургабыл, А. Калибай СУЩЕСТВЕННО НЕЛИНЕЙНЫЕ КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ, ОБЛАДАЮЩИЕ ЯВЛЕНИЯМИ НАЧАЛЬНОГО СКАЧКА	7
Ж. Нысамбаев ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ САНДЫҚ ӘДІСТЕР КӨМЕГІМЕН ШЕШУ	10
Д. Жақанов ВИРТУАЛЬНЫЕ ЧАСТНЫЕ СЕТИ	14

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

Н.Б.Әужанова ҒЫЛЫМИ ҮЙРМЕДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖҰМЫСТАРЫ	20
М.Т. Ержигитова, Г.С. Токенова ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	25
Э.Д. Абишева, И.А. Изосимова СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ЧЕТЫРЕХ НАВЫКОВ ВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ В ФОРМАТЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ.....	29
К.Т. Калипанова, А.Т. Байгунысова АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ – ВАЖНЕЙШАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ И МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	34
С.М. Сеитова, Ә. Даниярұлы ШАҒЫН ЖИНАҚТАЛҒАН МЕКТЕПТІҢ БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ	38

ЕСТЕСТВЕННО - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

А.С. Акмуллаева, А.Б. Ержанова ШЕГІРТКЕЛЕР КҮБІРШЕСІНІҢ САҢ МӨЛШЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ.....	44
--	----

Д.Н. Нұрғабыл, А.К. Бактыбаева, С.Ғ. Есжанова ХИМИЯ САЛАСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ПРОЦЕССТЕРДІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ СҮЛБІЛЕРІ	48
---	----

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Елюбаев Жумагельды Сакенович ЮРИСТ. УЧЕНЫЙ. ГРАЖДАНИН.....	53
--	----

Т.С. Абдрахманов, Б.А. Сериев ПРИЧИНЫ СОВЕРШЕНИЯ И ПРОФИЛАКТИКА КОРРУПЦИОННЫХ И ДОЛЖНОСТНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	55
---	----

56

М. Айтмухамбетов ПРОБЛЕМЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ОРГАНАМИ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ	59
---	----

Г.Б. Ерназаров УЧАСТИЕ АДВОКАТА – ЗАЩИТНИКА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРАВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО (ОБВИНЯЕМОГО) ПО УГОЛОВНОМУ ДЕЛУ	67
--	----

Р.А. Жексембаева ТЕРГЕУ ӨРЕКЕТТЕРІНДЕ ОҚИҒА БОЛҒАН ЖЕРДІҢ ЖАЙ-ЖАПСАРЫ МЕН МӘН-ЖАЙЛАРЫН ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУДЫ ТАКТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	75
---	----

Р.А. Жексембаева ОҚИҒА БОЛҒАН ЖЕРДІҢ ЖАЙ-ЖАПСАРЫ МЕН МӘН-ЖАЙЛАРЫН ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ҰҒЫМЫ, МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ	80
---	----

А.С. Калдыкозов ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ.....	86
--	----

А.С. Калдыкозов ОСОБЕННОСТИ НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ.....	92
---	----

А.М. Кульбекова КОНСТИТУЦИОННЫЕ ГАРАНТИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В СФЕРЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	97
---	----

А.М. Кульбекова ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНОВ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ	100
А.Е. Мухаметкаримов МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ РЕСУРСТАР КАДАСТРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ҚАҒИДАЛАРЫ	107

ЭКОНОМИКА

М.Б. Аманова ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В СВЯЗИ С ВСТУПЛЕНИЕМ В WTO	113
Ф.А. Гаджиев ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ВИДОВ СОБСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	116
Б. Оразбекулы АВТОМАТИЗАЦИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В НЕКОММЕРЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.....	121
Г.Б. Тулешова, Шыныбек Асхан ЕУРАЗЭҚ –ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ЖАҢА ҚАЛЫПТАСУ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ.....	125
Г.Б. Тулешова, М. Бейсебаева ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАМА ШЕҢБЕРІНДЕГІ ДАМУЫ.....	128
Қ.М. Нұрханов МАҚСАТТЫ АНЫҚТАЙ БІЛУ КЕРЕК	130

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

К.Н. Аликенова «ДІНТАНУ» МАМАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ	138
А.Н. Калханова «СТРАТЕГИЯ «КАЗАХСТАН – 2050»: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОДВИЖЕНИЯ ЖЕНЩИН».....	140
Nazgul Baigabatova THE MATERIAL ARTIFACTS AND ETHNIC CULTURE OF THE MONGOLIAN ALTAI KAZAKHS.....	144
Қ.Н.Танкакова, М.А. Джетимов	

ЖАЛАЙЫР ҚОСЫМҰЛЫ ҚАДЫРҒАЛИ - ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ҒҰЛАМА ҒАЛЫМЫ, АТАҚТЫ БИИ.....	147
--	-----

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

А.Қ. Ахмежанова АВТОРЛЫҚ БАЯНДАУ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....	153
---	-----

Қ.Б. Дармишева ТІЛ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАТТЫҒУ ЖҰМЫСТАРЫ.....	157
--	-----

Жұмағали Қаныша ҚЫТАЙ ТІЛІМЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ.....	161
---	-----

Katenova M.R., Kalizhanov N.N. USING COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE.....	165
---	-----

Ш.А. Қыяхметова «ЕЛ БҮГІНШІЛ, АЛ ОЛАРДІКІ ЕРТЕҢГІ ҮШІН».....	170
--	-----

Н.М. Малаева ЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР.....	175
---	-----

Ж.К. Молдабаева ЖЕТІСУ ТАБИҒАТЫ ЖЫР ЖОЛДАРЫНДА.....	180
---	-----

Suyumbekova B.T., Belgibayeva M.Zh. THE COMMON CHARACTERISTIC AND STRUCTURE OF THE TERM.....	187
--	-----

М.Б.Тумабаева ОРЫС ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МӘТІНТАНУ МІНДЕТТЕРІ МЕН МӘТІН ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ.....	193
--	-----

СПОРТ

Б.А. Биглеуов ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕТОДОВ ПРЕДСОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЛЕГКОАТЛЕТОВ	200
--	-----

ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ СОБЫТИЯ	205
------------------------------	-----

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p>Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж.12 қыркүйегінде №4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p>Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г. Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123</p>
---	--

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ !

Общие положения

Журнал ""Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений).
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) на отдельном листе сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты.

Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ.

Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.

Статья, направленная автору на доработку, должна быть возвращена в исправленном виде вместе с ее первоначальным вариантом в максимально короткие сроки (5-7 дней). Статья, задержанная на срок более трех месяцев или требующая повторной переработки, рассматривается как вновь поступившая.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.

Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.

Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мыслей или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Структура статьи

С левого края прописными буквами УДК

Через один интервал–Название статьи прописными буквами по центру, жирным шрифтом

Через один интервал– Ф.И.О. строчными буквами по центру, жирным шрифтом, ученая степень, ученое звание

На следующей строке – место работы или учебного заведения/учреждения, город, адрес электронной почты - *курсивом*

Через один интервал – резюме на казахском языке

Через один интервал – резюме на русском языке

Через один интервал – резюме на английском языке

Через один интервал – ключевые слова

Через один интервал – текст статьи

Через один интервал – список литературы

Образец

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

А.Б. Мукашева, к.э.н., доцент

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорған, mukasheva@mail.ru

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Ключевые слова

Текст статьи

Список литературы

Корректоры:

М.К. Бисенкулов,
Г. Сырлыбаева

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета С.Д. Шудабаевой

Подписано в печать 17.04. 2013 г.

Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л.13.2 .

Отпечатано в издательском отделе ЖГУ им.И.Жансугурова
Заказ № 00693

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.